Journal of the Gujarat Research Society

ગુજરાત સંશોધન મંડળનું ત્રૈમાસિક

'Do Research For the Good of Mankind'
- Pt. Jawaharlal Nehru

Vol. LII • Nos. 1-2 • January-June, 2007

Editors
Dr. Bharati Shelat **Dr. Krishnakant Kadakia**

બ્રહ્મર્ષિ કે. કા. શાસ્ત્રી સ્મૃતિ વિશેષાંક

ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી, અમદાવાદ

With Best Compliments From

VAIBHAV DYE CHEM.

7, 1st Floor, H. J. House,
Rambag, Maninagar,
Ahmedabad-380008

With Best Compliments From

MONIKA INDUSTRIES

Vatva, Ahmedabad

GUJARAT RESEARCH SOCIETY

Established : 1936

The Societies Registration Act. 1860 (No. 854 of 1937-38) & The Bombay Public Trust Act. 1950 (No. F 354 (Bom) 1953)
Dr. Madhuri Shah Campus, Ramkrishna Mission Marg, Khar (W), Mumbai-400 052.
Tel. 2646 2691, 2604 1031 ♦ Fax : (91-022) 2604 7398 ♦ Email : grs@bom5.vsnl.net.in

17th August, 2007

Message

Gujarat Research Society has completed seventy-one years of service to research, education and community at large. Right from its inception, the objective of Gujarat Research Society has been to promote, organize and coordinate Research in all branches of knowledge. To fulfil this objective the Society published quarterly Journal in the following subjects.

Psychology & Education, Economics & Sociology, Medical Science, History and Culture

It is a matter of great satisfaction to know that Ahmedabad branch of Gujarat Research Society will be publishing the first Research Journal initiated by the Director of Research Dr. Bharatiben Shelat.

I send my best wishes for the initiative taken by the Research Department of Gujarat Research Society's Ahmedabad branch. I am confident that this activity will continue for many years.

With kind regards,

Kallolini Hazarat

(Kallolini Hazarat)
President
Gujarat Research Society

Editorial

Gujarat Research Society, established in 1936, started publishing its own Research Journal in January, 1939 by the means of a donation from Seth Shri Lalji Dayal. The credit of initiating the Journal goes to Prof. C. N. Vakil and Prin. J. H. Trivedi who were the joint editors of the Research Journal. It had published valuable Research papers of high ranking scholars, both in English and Gujarati.

The quarterly Journal was published four times a year, i.e. in January, April, July and October. The four issues were published under the subject experts with editorial board of scholars of specialized fields like Psychology and Education, Medical science, Economics and Sociology and History and Culture. Four special issues of the Journal, Vol. nos. XXIII (Jan., 1961),, XXIV (Octo., 1962), XXV (July, 1963 and XXXI (April, 1969) were published as the Felicitation Volumes of Shri Harasiddhabhai Divetia, Dr. Kanaiyalal M. Munshi, Dr. Jivraj Mehta and Dr. Hansaben Mehta and a commemoration volume of Late Dr. P. G. Shah respectively.

The last issues of the Journal published were volume nos. 47-51 (1985-1989). Recently in 2007 committee members of the Gujarat Branch of the Gujarat Research Society put a proposal to start publishing the same Journal further and the Head office accepted our proposal and the committee took the decision to publish the Journal initially with two issues, i.e. January and July under the same name. The responsibility of editing and publishing the Journal was entrusted to us.

The sad demise of Veteran scholar Prof. K. K. Shastree on 9 Sept., 2006 is an irreparable loss to our Institute as well as the whole of Gujarat. He was the founder and the guiding spirit of the Institute and the Society owes its development in the field of Research on a large scale to him. We have decided to Publish this issue as a Commemoration number in favour of this great scholar and patron of Indian Culture.

This issue of the Journal is being published by the Gujarat Branch of the Gujarat Research Society after a long break of more than 18 years. We have given the continuous number 52 to this volume. The Journal contains articles on variety of subjects in the field History and Culutre, Archaeological Sources, Sanskrit Studies, Gujarati Language and Literature, Political Science, Medical Science etc. The articles are published in English and Gujarati.

We whole heartedly express our gratitude to the President and the trustees of the Gujarat Research Society, Bombay for accepting our proposal to start publishing the Journal again. We are thankful to all the voluntary contributors for their valuable research articles. We also thank the proprietors of Krishna Graphics for printing this issue of the Journal nicely and in time.

Ahmedabad
V.S. 2063, Jyeṣṭha, śu. di. 11
26 June, 2007

Bharati Shelat
Krishnakant Kadakia

ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી - અમદાવાદ શાખા

—• ઉદ્દેશ અને પ્રવૃત્તિઓ •—

ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટીની સ્થાપના તા. ૨૬-૯-૧૯૩૬ના રોજ શ્રી પોપટલાલ ગો. શાહે મુંબઈ ખાતે કરેલી. આ કાર્યમાં તેમને સદ્‌ગત ન્યાયમૂર્તિ શ્રી હરિસિદ્ધભાઈ દીવેટિયા, સર મણિલાલ નાણાવટી, શ્રી રમણલાલ સરૈયા, ડૉ. જીવરાજ મહેતા, પ્રો. સી.એન. વકીલ વગેરે મહાનુભાવોનો સહકાર મળેલો.

૧૯૬૦મા મુંબઈ રાજ્યના મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાત એવા બે ભાગ પડ્યા ત્યારે સોસાયટીની પ્રવૃત્તિઓ સીમિત ન બની રહે એ માટે અમદાવાદ ખાતે તા. ૧૨-૩-૧૯૬૧ના રોજ અમદાવાદ શાખાની સ્થાપના કરવામાં આવી. અને તેની ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ થતી રહી. ડૉ. પોપટલાલ ધ. શાહના ઉત્સાહથી સંસ્થાના કાર્યમાં વેગ આવ્યો અને તેમને શ્રી આત્મારામ ભોગીલાલ સુતરિયા, શ્રી ધીરજલાલ ધનજીભાઈ, ડૉ. સુમંત મો. શાહ, સદ્‌ગત પૂ. કે. કા. શાસ્ત્રી, પ્રો. કમળાબેન ર. સુતરિયા વગેરેનો આ કાર્યમાં સહકાર મળતો રહ્યો. શરૂઆતમાં સંસ્થાનું કાર્યાલય માણેકચોક ખાતે સાંકડી શેરીના નાકે આવેલ હરિભક્તિની પોળમાં હતું અને પ્રવૃત્તિ વધતાં રતનપોળ-ઝવેરીવાડ ભાડાના મકાનમાં ખસેડવામાં આવ્યું હતું. દરમ્યાન શ્રી પોપટલાલ શાહની જહેમતથી ગુજરાત સરકાર તરફથી અત્યારે જ્યાં સંસ્થાનું મકાન છે ત્યાં પાલડીમાં ૧૧૦૦ ચો.વા. જમીન રેવન્યુ ફ્રી બક્ષિસ આપવામાં આવી. જેના ઉપર ગુજરાત રાજ્યના આરોગ્ય અને શિક્ષણ વિભાગ તરફથી મળેલા અનુદાનો અને સ્થાનિક ગૃહસ્થોના દાનોથી સંસ્થાની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળે એવું મકાન ઊભું કરવામાં આવ્યું.

આ સંસ્થાનો મૂળ ઉદ્દેશ જ્ઞાનની સર્વ શાખાઓમાં થતાં સંશોધનોને આગળ વધારવા, વ્યવસ્થિત કરવા અને એ સાથે ગુજરાત અને તેની નિકટના પ્રદેશોની સાથે સબંધ ધરાવતા અનેક વિષયોને લગતી સામગ્રી એકઠી કરવી અને તે પ્રકાશિત કરવી તે રહ્યો છે. સાથે સાથે આરોગ્ય, ખોરાક, શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય વગેરે અંગે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી તે અંગેની પ્રવૃત્તિઓ વિકસાવવાનો છે. અત્રે ભાષા વિભાગ અને આરોગ્ય વિભાગ ચાલે છે.

આરોગ્ય વિભાગમાં બાળકોને મફત રસી આપવાનો કાર્યક્રમ, સ્ત્રીઓના સ્વાસ્થ્ય અંગે તેમનો મેડીકલ ચેક અપ, સ્ત્રી રોગ નિષ્ણાત ડૉક્ટર દ્વારા સ્ત્રી વ્યંધીકરણનાં ઑપરેશનો, કોપર ટી મૂકી આપવા વગેરે પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે. રોજ સાંજે તથા સવારે દર્દીઓને તપાસી દવાઓ ઈન્જેક્શન વગેરે અપાય છે. જુદી જુદી મેડિકલની શાખાઓના નિષ્ણાત ડૉક્ટરો દ્વારા જરૂરિયાત મુજબ દર્દીની તપાસ કરી અપાય છે. અત્રે ઍક્યુપ્રેશર માટેની સુવિધા ઉપલબ્ધ છે જેમાં વા, કમરનો દુખાવો વગેરે માટે યોગ્ય સારવાર અપાય છે.

ભાષા વિભાગમાં અત્યાર સુધી પ્રો. કે.કા.શાસ્ત્રીના માર્ગદર્શન હેઠળ Ph.D.ના વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શન મળતું હતું. સંશોધન, સંપાદન અને ગ્રંથ પ્રકાશનની પ્રવૃત્તિ પણ ચાલતી હતી. તેમના અવસાન બાદ ડૉ. ભારતીબહેન શેલત, ડૉ. કૃષ્ણકાંત કડકિયા સંશોધન અને માર્ગદર્શનનું કાર્ય કરે છે. આ વિભાગ દ્વારા ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટીનું ત્રૈમાસિક જર્નલ તાજેતરમાં પ્રકાશિત થનાર છે. વિદ્યાર્થીઓને ઘેર બેઠાં Arts ને Commerce શાખામાં B.A., M.A. અને B.Com., M.Com.ની પદવી મેળવવી હોય તો distance education programme દ્વારા SNDT યુનિવર્સિટી ખાતે અભ્યાસ કરી શકાય છે. આ ઉપરાંત અત્રે કાર્ય કરતા માર્ગદર્શકો દ્વારા પુસ્તકો, સંશોધન લેખો વિ. પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે.

રિસર્ચ સોસાયટીના મકાનમાં ખુલ્લી જગ્યામાં કોમ્યુનિટી હૉલ બાંધવા માટે તથા તેની ઉપર Research Library બનાવવા માટે રૂ. ૧૫ થી ૨૦ લાખ જેટલા દાન અંગેની જરૂરિયાત છે. અત્રેના ડૉ. ધીરજલાલ ધ. શાહ પુસ્તકાલયમાં લગભગ ૬ થી ૭ હજાર પુસ્તકો છે જે વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસ માટે મળી શકે છે. અહીં ચાલતી શેઠશ્રી નાનશા કાળિદાસ પેથોલોજી લેબોરેટરીમાં દર્દીના લોહી, પેશાબ વગેરેની તપાસ રાહતના દરે કરી અપાય છે.

હાલ ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટીની કાર્યવાહક સમિતિ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧)	ડૉ. નીતિનભાઈ એસ. શાહ	પ્રમુખ
(૨)	ડૉ. ભારતીબેન કી. શેલત	માનદ્ ડાયરેક્ટર
(૩)	ડૉ. સૂર્યપ્રસાદ એચ. મહેતા	ઉપપ્રમુખ
(૪)	શ્રી વિપ્લવભાઈ એલ. પટેલ	ટ્રેઝરર
(૫)	રેણુકાબેન એન. પટેલ	કારોબારી સભ્ય
(૬)	ડૉ. મુકુન્દભાઈ એસ. મહેતા	કારોબારી સભ્ય
(૭)	શ્રી કલ્યાણભાઈ ટી. શાહ	કારોબારી સભ્ય
(૮)	શ્રી દર્શનભાઈ જગાભાઈવાલા	કારોબારી સભ્ય
(૯)	શ્રી ગૌરાંગભાઈ એન. દીવેટિયા	કારોબારી સભ્ય
(૧૦)	ડૉ. કૃષ્ણકાન્ત કડકિયા	કારોબારી સભ્ય
(૧૧)	ડૉ. કીર્તિકુમાર કે. શેલત	કારોબારી સભ્ય

ભાવિમાં અન્ય કાર્યક્રમો પણ સંસ્થાની વિચારણા હેઠળ છે. મુંબઈની માતૃસંસ્થાના માર્ગદર્શન પ્રમાણે અન્ય પ્રવૃત્તિઓ હાથ પર લેવાશે.

•

શ્રદ્ધાંજલિ

ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી, અમદાવાદની કાર્યવાહક સમિતિ સંસ્થાના ટ્રેઝરર **શ્રી વિપ્લવભાઈ લાલભાઈ પટેલ**ના તા. ૨૭-૮-૨૦૦૭ના રોજ થયેલ અવસાનની દુઃખદ નોંધ લે છે. અને તેમણે સંસ્થાને આપેલી સેવાઓને બિરદાવે છે. ઈશ્વર તેમના આત્માને ચિરશાંતિ આપે એ જ અભ્યર્થના.

કાર્યવાહક સમિતિ
ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી
અમદાવાદ

અનુક્રમણિકા

Vol. LII Nos. 1-2 January-June, 2007

			પૃ.નં.
૧.	અધ્યા. ડૉ., કે. કા. શાસ્ત્રી	ડૉ. કૃષ્ણકાન્ત કડકિયા	૧
૨.	ભક્તિમાર્ગ અને સૂફીમત : સમાનતા અને સમન્વયનું રસાયણ	ડૉ. રસેશ જમીનદાર	૫
૩.	ઇતિહાસ અને ઇતિહાસ-લેખન	પ્રા. સિદ્ધાર્થ નરહરિ ભટ્ટ	૧૫
૪.	પ્રતિબદ્ધ અને પ્રતિભાસંપન્નોની ગોળમેજી પરિષદ	પ્રા. દિનેશ શુક્લ	૨૦
૫.	'सुभाषितसंग्रह-समुच्चयः' : પરિચય	ડૉ. નીલાંજના શાહ	૨૩
૬.	'કરેંગે યા મરેંગે'	ડૉ. કપિલા પટેલ	૩૫
૭.	જ. ઠા. મારા ગુરુ	ડૉ. કૃષ્ણકાન્ત કડકિયા	૪૨
૮.	ઐતિહાસિક નવલકથાકાર : ચુ. વ. શાહ	ડૉ. જિતેન્દ્ર ખરાડી	૪૮
૯.	सत्यमेव जयते ।	ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી	૫૬
૧૦.	The Practical approach of the ethical principles of the Upaniṣads	Dr. Shuchita Y. Mehta	૫૮
૧૧.	Prevalence of Jain Religion in ancient Gujarat : with special reference to its Sanskrit Inscriptions	Dr. Bharati Shelat	૬૭
૧૨.	Commendable Book on Cultural Identity of Gujarat	Dr. Rasesh Jamindar	૭૩
૧૩.	આધુનિક સમાજ અને મનોચિકિત્સા વિજ્ઞાન	ડૉ. પ્રણવ શેલત	૭૬
૧૪.	મળમાર્ગના રોગો	ડૉ. કે. એસ. પુરોહિત	૮૨
૧૫.	Medical Management of Tuberculosis	Dr. Kirti K. Shelat	૮૬

અધ્યા. ડૉ., કે. કા. શાસ્ત્રી*
(રેખાચિત્ર)+

ડૉ. કૃષ્ણકાન્ત કડકિયા

આશ્રમ રોડ પરના વલ્લભસદનમાં સવારે શૃંગારના દર્શનમાં એક વયોવૃદ્ધ બ્રાહ્મણ જુવાનની માફક કીર્તન ગાતા કે પખાજ બજાવતા સતત જોવા મળે છે. સાંઝે પણ સેનના દર્શનમાં પખાજ બજાવતા જોવા મળે. ટૂંકી ધોતી, કસવાળી બંડી ને કેશરી ટોપી પહેરેલા એમને જોતાં જ આ તો કે. કા. શાસ્ત્રી છે એમ તરત જ પરખાઈ આવે. પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ તિલકવાળા એમના કપાળને જોતાં જ મહત્તા દેખાઈ આવે. વાત કરો તો ઋષિનો અવતાર, જોગી કે વિદ્યાપીઠ જેવા એ લાગે. વિદ્વત્તા અને વિનમ્રતા એમના સ્વભાવમાં અને હિલચાલમાં સ્વાભાવિક રમણીયતા જોવા મળે. એમના મકાનની ઓસરીમાં પુસ્તકો વચ્ચે જોવા મળે. એમના મકાનની ઓસરીમાં પુસ્તકો વચ્ચે કામ કરતા ગાંઠ મારેલી શીખાવાળા આ પરમ સારસ્વતને જોઈયે તો ત્યાં પણ એઓ એવા જ લાગે. આ વિદ્યાપુરુષ ધર્મપુરુષ, સાહિત્ય સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિના તીર્થસ્વરૂપ એવા ૧૦૦ વર્ષ વિતાવી ચૂકેલા સાક્ષર અધ્યા. (ડૉ.) કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી (બાભણિયા) માંગરોળ-સોરઠ (અત્યારે જિ. જૂનાગઢ)ના વતની છે ને 'કે. કા.' તથા 'શાસ્ત્રીજી' અથવા 'બાપુજી' કે 'દાદા'ના લાડીલા નામે ઓળખાય છે.

શ્રુતિ સ્મૃતિ કે વેદો પુરાણો અથવા વેદોનું અનુપૂરક સાહિત્યને રામાયણ મહાભારત જેવા ઈતિહાસ-મૂલક ગ્રંથો ઈત્યાદિમાં શાસ્ત્રીજીને અપાર આસ્થા રહી છે. એઓ આપણી સંસ્કૃતિ તથા ચાલુ પ્રણાલીના પ્રતિનિધિ તથા સમર્થક છે તેથી જ એઓ શાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલે છે અને જીવન જીવે છે, એટલે કે શાસ્ત્રોએ કહેલા અને આચાર્યોએ જીવેલા જીવનને તથા મહાપુરુષોએ - આપણા પહેલાં થયેલા પૂર્વજોએ કરેલા આચરણને એઓ નજર સમક્ષ રાખે છે. કેટલાંક ઉદાહરણોથી આ વાત સમઝવાનો પ્રયત્ન કરિયે. પાછલી રાત્રિના ભોજનનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ છે. શાસ્ત્રીજી આ નિયમ બરાબર પાળે છે. 'સારસ્વત પ્રવાસો'માં કહે છે 'જીવનમાં અનેક પ્રસંગો આવ્યા છે કે જ્યારે મધરાત વીત્યે ઘેર પહોંચેલ છું, પણ કદી મેં ભોજન કર્યું નહોતું.' શાસ્ત્રીજી પરમ વૈષ્ણવ છે અને શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે વૈષ્ણવોએ તિલક વિનાનું કપાળ રાખવું નહિ. શાસ્ત્રીજી એ પ્રમાણે વ્યવહાર કરે છે અને સ્નાન વગેરેથી તિલક ભૂંસાય તો ફરી તિલક કરે છે. એ શ્રી ભગવાન તરફની નિશાની હોઈ તથા એમાં શ્રી પ્રભુના ચરણ-કમળની ભાવના હોઈ રાતા કુંકુમનું હોય છે અને ચરણાકારે શોભે છે. તા. ૪-૯-૮૨ 'અમેરિકામાં ભારતીય સંસ્કૃતિ કેવી રીતે જાળવવી ?'

* જન્મ : ૨૮-૭-૧૯૦૫, અવસાન : ૯-૯૨૦૬૬

\+ 'ગુજરાતનું સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્યમાં પ્રદાન' વિષયક અભિનંદન ગ્રંથમાંથી સાભાર ઉદ્ધૃત

એ વિશે દોઢેક કલાક પરિસંવાદ ચાલ્યો હતો એમાં શાસ્ત્રીજીએ પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા ત્યારે ભારતીય તહેવારો માટે સંપૂર્ણ આદર રાખવાની સલાહ આપી હતી. પદ્મ-પુરાણ ઉત્તરખંડમાં અને બીજે વૈષ્ણવોનો વ્રતવિધિ કહ્યો છે એને નજર સમક્ષ રાખી શાસ્ત્રીજી આપણાં સ્થાન હોય કે ન હોય અને કયા તહેવારો યથાવત્ પાળવા ઇત્યાદિ કહે છે. ભગવાનને ન અર્પી શકાય એવું; જેમ કે સ્વભાવદુષ્ટ (લસણ-ડુંગળી), જાતિદુષ્ટ (ગાજર-ઊમરાં), સ્વરૂપદુષ્ટ (કલીંગડું - તરબૂચ), આકૃતિદુષ્ટ (મૂળો મોગરી પંડોળા), કેફી પદાર્થ, ધોળાં રીંગણાં, કોઈ પણ જાતનું વ્યસન, એ સૌનો શાસ્ત્રીજીએ ત્યાગ કર્યો છે. એઓ જે આહાર લે છે તે શુદ્ધ છે, માટે જ એમનું અંતઃકરણ પણ શુદ્ધ છે. સુબોધિનીજીમાં શ્રીમહાપ્રભુજીએ આજ્ઞા કરી છે માટે વગર વિચાર્યે જ્યાં ત્યાં ખાવાની કાકવૃત્તિ પણ શાસ્ત્રીજીએ ટાળી છે. શુદ્ધ આહારના આગ્રહને કારણે જ સંમેલનો વગેરેમાં જ્યાં જાય ત્યાં ભાથું ઘેરથી બાંધીને જ લઈ જાય છે. તા. ૪-૯-૮૨ ના રોજ એમણે 'અમેરિકામાં ભારતીય સંસ્કૃતિ કેવી રીતે જાળવવી ?' એ અંગે પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરતાં શુદ્ધ આહાર પર ભાર મૂકતાં સૂચવ્યું હતું કે 'આપણે ઘરમાં બહાર તૈયાર કરેલા પદાર્થ ન લાવિયે, ઘેરે જ બનાવિયે, આપણાં બાળકો પણ બહારના ખાવામાં ન લલચાય માટે ઘેરથી જ સારી વાનીઓ નિશાળે એમને સાથે લઈ જવાની સગવડ કરી આપિયે.' એક પ્રસંગ યાદ આવે છે : મારે શાસ્ત્રીજી સાથે પાટણ જવાનું થયેલું. મુકુંદભાઈ બ્રહ્મક્ષત્રિયના દીકરાને ત્યાં અમારો ઉતારો હતો. મુકુંદભાઈએ નાસ્તા વગેરેની વ્યવસ્થા કરી હતી, પરંતુ શાસ્ત્રીજીએ એક બે દ્રાક્ષ સિવાય બીજું કંઈ ન લીધું. આ સમયે મને શ્રીગોકુલનાથજીનું આચરણ યાદ આવ્યું. શ્રીગોકુલનાથજી નિરાહાર એકાદશી કરતા અને શ્રીગુસાંઈજી પૂછે તો અસત્ય ન બોલવું પડે માટે એક જ ઝીણી દ્રાક્ષનો કણ લેતા, ફલાહાર કર્યો કહેવાય; આ રીત શ્રીગોકુલનાથજીના વૈષ્ણવોની પણ છે. શાસ્ત્રીજીના વ્યવહારમાં પણ મને આવા પરમ વૈષ્ણવનાં જ દર્શન થયાં. શાસ્ત્રીજીએ એમના જીવન દ્વારા સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાનો આદર્શ પૂરો પાડ્યો છે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદની શિક્ષાવલ્લીમાં જે આજ્ઞાઓ છે તે પ્રમાણે શાસ્ત્રીજી ચાલ્યા છે. સાચું બોલ્યા છે, ધર્મનું આચરણ કર્યું છે, સત્યના વિષયમાં કદી પ્રમાદ કર્યો નથી. માતા પિતા આચાર્ય ઇત્યાદિને દેવ સમઝ્યા છે. પવિત્ર કાર્યો જ કર્યાં છે. અપવિત્ર કાર્યો કર્યાં નથી. આવક ઘણી ઓછી હતી ત્યારે પણ વિદ્યાર્થીઓની ફીનું ગુપ્તદાન ઇત્યાદિ કર્યું છે. શ્રદ્ધા હોય ત્યારે પણ આપ્યું છે, શ્રદ્ધા ન હોય ત્યારે પણ આપ્યું છે, સમઝપૂર્વક ગૌરવપૂર્વક ઇત્યાદિ રીતે આપ્યું છે. કેવું ઉમદા છે શાસ્ત્રીજીનું જીવન !

ઉપર કહ્યું એવું શાસ્ત્રીજીનું જીવન હોવા છતાં એમની દૃષ્ટિ હંમેશા શાસ્ત્રીય રહી છે અને એને કારણે જ 'ભારતસંહિતા' 'જયસંહિતા' 'શતશ્લોકી ગીતા' 'હરિવંશ' જેવા ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થયા છે. ગીતામાં તો અસલ શું હોવું જોઇયે એનો વિચાર કરીને ૧૦૧ શ્લોક તારવી આપ્યા છે અને કેવી ઘાલમેલ થઈ છે એ સ્પષ્ટ કરી આપ્યું છે, જેનો હજી કોઈએ વિરોધ કર્યો નથી. કોઈ પણ જાતના ભય કે દબાણ વગર પાણિનિ પહેલાં કૃષ્ણનું દૈવત્વ જોવા મળતું નથી જેવાં વિધાનો એમણે કર્યાં છે. પુષ્ટિમાર્ગીય અને આચારમાં ચુસ્ત વૈષ્ણવ હોવા છતાં ચોંકાવનારા અને વૈષ્ણવોને આઘાત આપે એવા મતો પણ ઉચ્ચાર્યા છે; જેમકે શ્રી...નાં વેશભૂષા અને અન્ન-સામગ્રી ઇત્યાદિમાં મુઘલાઇ યુગનું અનુસરણ એમણે વર્ણવ્યું છે ને એવું વર્ણવતાં એઓ નાસ્તિક હોય એમ પણ વૈષ્ણવ સમાજ તરફથી સાંભળવું પડ્યું છે.

સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસ ઉપરાંત સંસ્કૃતવિદ્યા, ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય, વ્યાકરણ, કોશ, છંદો ઇત્યાદિના પણ એઓ પ્રતિભાવંત વિદ્વાન છે, જેને કારણે 'ભરતનું નાટ્ય-શાસ્ત્ર અને આચાર્ય અભિનવગુપ્ત' જેવા ગ્રંથો કે 'રત્નાવલી તથા બીજાં પણ નાટકો'ના અનુવાદો આપણને મળ્યા છે. ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્ર જેવા ગ્રંથો પ્રાપ્ત થયા છે કે નરસિંહ મહેતો, ભાલણ, અખો, પ્રેમાનંદ, શામળ, દયારામ વગેરે પરનાં કામો એમના દ્વારા થયાં છે. 'વાગ્વિભવ' જેવા ગ્રંથો કે વ્યાકરણો પણ ઉપલબ્ધ થયાં છે. કોશોની રચના અંગેનું એમનું પ્રદાન પણ નોંધપાત્ર ગણાય. આ કોશોની જે નવી આવૃત્તિઓ થઈ છે તેમાં ગુજરાતી શબ્દોની

જોડણી વિશે થયેલા સરકારી ઠરાવનું અને એમાં જોડાયેલ નિષ્કર્ષરૂપ જોડણીવ્યવસ્થાના પરિશિષ્ટનું પણ શાસ્ત્રીજીએ બરાબર પાલન કર્યું છે તેથી એ કોશો અદ્યતન બન્યા છે.

ભાષા, ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ જેવા પ્રિય વિષયોને કારણે જ શાસ્ત્રીજીએ વખતોવખત પ્રવાસો કર્યા છે. પ્રવાસોના બળ પર લખાયેલા લેખોનો એક સંગ્રહ કે જેનો ઉલ્લેખ આ પૂર્વે આપણે કર્યો છે, જે 'સારસ્વત પ્રવાસો'ના નામે પ્રગટ પણ થયો છે.

'સૌરાષ્ટ્રની પ્રાચીન નગરીઓ' 'અમેરિકાના આદિમ વસાહતીઓ' 'પ્રાચીન ભારતીય શાસન-તંત્ર' 'ઇતિહાસની આરસી' 'નિર્ણયાર્ણવ' 'સંસ્કૃત-સંસ્કૃતિ દર્શન' 'ઇતિહાસ દર્શન' 'સોમનાથ' 'આર્ય, શું ક્યારે ?' 'ધર્મ - સંસ્કૃતિ - સભ્યતા' 'સમાજાદિ દિશાદર્શન' અને બીજા એમના એવા ગ્રંથોમાં એમણે ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, સભ્યતા, ધર્મ, સમાજ જેવા વિષયોને કેંદ્રમાં રાખેલ છે, તો સંસ્કૃત પ્રાકૃત અપભ્રંશ ઇત્યાદિમાં એમનું નોંધપાત્ર પ્રદાન 'ભારતસંહિતા' તેમ 'જયસંહિતા' વગેરે તથા ભાગવત વિશે એમણે જે કામ કર્યા તેમાં તથા એમણે કરેલાં મધ્યકાલીન ગુજરાતી ગ્રંથોનાં સંપાદનો, કોશો, ગૌર્જર - અપભ્રંશ જેવા ગ્રંથો ઈત્યાદિમાં વરતાઈ આવે છે. આ બધું જોતાં કેટલા બધા વિષયોમાં શાસ્ત્રીજી વ્યાપ્ત છે એ દેખાય છે.

કાર્ય કરવાની એમની પદ્ધતિ પણ ધ્યાનાકર્ષક છે, દા.ત. સંસ્કૃત - પ્રાકૃત - અપભ્રંશ - મધ્યકાલીન ગુજરાતી તેમજ રાજસ્થાની ભાષા પર કામ કઈ રીતે કરે છે ? શેઠ લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય વિદ્યાભવનના હસ્તલિખિત ગ્રંથભંડારમાં સ્વ. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજે એ વિષયની આપેલી ત્રણ હજારથી વધુ સંખ્યાની પ્રતો નોંધતી વખતે એમાં સારંગના 'ભોજ પ્રબંધ'ની એક માત્ર જાણવામાં આવેલી પ્રતની એઓ નકલ કરી લે છે અને તા ૧૦-૬-૬૦ થી ૨૧-૬-૬૦ સુધીના ૧૨ દિવસોમાં સીધી છાપી શકાય તેવી પ્રેસકોપી તૈયાર કરે છે. 'ભોજપ્રબંધ' હકીકતમાં તો 'મુંજપ્રબંધ' છે અને એમાં માળવાના પરમાર રાજા મુંજ અને કર્ણાટકના ચાલુક્ય રાજા તૈલપ વચ્ચેના વિગ્રહનો ઐતિહાસિક પ્રસંગ નિરૂપાયો છે. કથાવસ્તુ ઉપરાંત એનો શુદ્ધ ઇતિહાસ, ઇત્યાદિ તારવી આપી 'ભોજપ્રબંધ' ની આવૃત્તિ તૈયાર કરી આપે છે, જે પછીથી ભો.જે. વિદ્યાભવન દ્વારા પ્રકાશિત થાય છે.

'અમેરિકામાં આદિમ વસાહતીઓનો પ્રવેશ' એ એમના અમેરિકાના પ્રવાસની વાસ્તવમાં 'ફલશ્રુતિ' છે. એ લોકો વિશે જે જાણકારી મળી તેનો નિચોડ મુંબઈના જૈન સમાજના નિમંત્રણથી આપેલો અભ્યાસ આ વ્યાખ્યાન દ્વારા એમણે રજૂ કર્યો છે. પૂ.પા. મુનિશ્રી જિનવિજયજી સાથે જેસલમેરના વિખ્યાત જૈન હસ્તલિખિત ગ્રંથોના ભંડારોની એઓ મુલાકાત લે છે અને તા. ૩-૧૨-૪૨ થી ૩૦-૪-૪૩ સુધીના પૂરા પાંચ માસ ત્યાં કાર્ય કરે છે. ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ ઇત્યાદિ સંશોધન માટે નેપાલ, ભુવનેશ્વર, તમાલિનાડુ, કેરલ, આંધ્ર, પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ ઇત્યાદિ સ્થળોએ પ્રવાસો કરે છે. ક્યારેક લન્ડનના તો ક્યારેક ન્યૂયોર્કના બુકસ્ટૉલમાં સંશોધન હેતુએ ગ્રંથો ખરીદે છે. ગ્રંથાલયો ફંફોસે છે, મ્યુઝિયમો, ચિત્રલિપિનાં ઓળિયાં કે માઈક્રોફિલ્મ જુએ છે. આમ સ્વગૃહે ખુરશીમાં બેઠાં બેઠાં જ એમનો વિદ્યાભ્યાસ થયો નથી, પણ ભારતીય સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, સંસ્કૃત વિદ્યા, ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય, પ્રાકૃત-અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતી ભાષા, વ્યાકરણ, કોશ એવા દરેક ક્ષેત્રમાં એક સાચા સંશોધકની ચીવટથી એઓ સતત કાર્યરત રહ્યા છે, જેના પરિણામસ્વરૂપે ૨૫૦ થી પણ વધુ ગ્રંથો ગુજરાતને મળ્યા છે.

આમ સન્મિત્ર કે ભારતીય પરંપરાના આદર્શ ગુરુ તરીકે વિદ્વાનોએ એમને જોયા છે, તો ભાષાશાસ્ત્રાદિ ક્ષેત્રે, નાટ્ય-સાહિત્યમાં અને કવિતાક્ષેત્રે એમના પ્રદાનને મૂલવ્યું છે. એમની સાંપ્રદાયિક સાહિત્યસેવા પણ નોંધ માગી લે એવી છે. આંતરરાષ્ટ્રિય ખ્યાતિનાં એમનાં સંશોધનોએ, ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વક્ષેત્રે એમણે કરેલા પ્રદાને તથા મધ્યકાલીન ગુજરાતી સંપાદનોએ પણ એમને ખૂબ ખ્યાતિ અપાવી છે. 'Traditional Gujarati Poetry' કે 'Gujarat : Its Literary History' જેવા એમના ગ્રંથો તો ખૂબ જાણીતા છે. પણ બહુ ઓછાને એ વાતની ખબર છે કે શાસ્ત્રીજીએ 'Gujarat : Its Physical History' જેવો ગ્રંથ પણ રચ્યો

છે. આમ શાસ્ત્રીજીની સિદ્ધિઓ વૈવિધ્ય-સભર છે. એમની પાસેથી માર્ગદર્શન મેળવી વિવિધ વિદ્યાર્થીઓના સંશોધન-વિષયો જાણવાથી પણ આ બાબતની પ્રતીતિ થશે. એ બધા વિષયો એમના ચિત્તપ્રદેશમાં એવી રીતે ગોઠવાયા છે કે એઓ એક જંગમ વિદ્યાપીઠ સમા લાગે. વડલા જેવું એમનું આ વ્યક્તિત્વ જુવાન વિદ્વાનોને પણ માર્ગદર્શન પૂરું પાડે એવું છે. આ મૂર્ધન્ય સારસ્વત પંડિત ફિલસૂફ મિત્ર કરતાં અને ભલે શાસ્ત્રીયતાના ઉપાસક છે છતાં આત્મસંબંધી વધુ લાગે.

અમદાવાદમાં સ્થાયી થયા પછી અનેક વિદ્વાન મહાનુભાવો - નવા આત્મીયોનો સંપર્ક શાસ્ત્રીજીને સહજ બની રહ્યો હતો. એઓનામાં વધુ નિકટતા ધરાવતા આત્મીય જનોમાંના દેહાવસાનના સમાચારથી એમના હૃદયને અત્યંત દુઃખ થાય છે. આ દુઃખ 'ભાવાંજલિ - એક સંકલન' નામક એમના એક ગ્રંથમાં ગ્રંથસ્થ થયું છે, આ શોકાંજલિઓમાં શાસ્ત્રીજીના મૃદુ હૃદય ઉપરાંત તે જેને વિશે લખતાં તેની સાહિત્યિક જગતમાં તેમ સમાજમાં પણ જે વિશિષ્ટતાઓ હતી તે છતી થાય છે. જે લખાનારા ઇતિહાસ માટે ઉપયોગી સામગ્રી બની રહે છે. તેને વિશે શાસ્ત્રીજીએ જે આદર અને શ્રદ્ધા વ્યક્ત કર્યાં છે તેમાંથી જ તે તે વ્યક્તિની વિશિષ્ટ છબી ઊપસી આવે છે; દા.ત. બ.ક.ઠાકોરને 'વજ્રથીય ઘણા કાઠા, ફુલડાંથીય કૂમળા' અને મોતિલાલ ગો. શાહને 'ધીરતાનો આદર્શ' કહ્યા છે, તો મુનશીને ભારતીય અસ્મિતાના પુરસ્કારક અને ખેલદિલ, પંડિત બેચરદાસજીને વિદ્યાનિષ્ઠ સમભાવી, પ્રો. રસિકલાલ ભાઈને નાટ્યશાસ્ત્રમર્મજ્ઞ, વિદ્યામૂર્તિ કરુણાશંકર ભટ્ટને આદર્શ ઋષિ, કર્મયોગી ધર્મયોગી ધર્મમૂર્તિ ધર્માત્મા તરીકે ઓળખાવ્યા છે. આમ વિદ્વાનોને થોડાક પણ ખૂબ જ અસરકારક એવા શબ્દોથી શાસ્ત્રીજીએ ઉપસાવી આપ્યા છે. ભાવાંજલિઓ અર્પીને એમાં એમણે કૃતાર્થતા તથા સ્વજનો કે સહાયકો ગુમાવ્યાનું ન ભૂલી શકાય એવું દુઃખ અનુભવ્યું છે. પુસ્તક વાંચતા એવી પ્રતીતિ થાય છે કે એવાં સ્મરણો છે કે જે એમના છેલ્લા શ્વાસ સુધી વિચ્છિન્ન ન થાય. આમ 'ભાવાંજલિ - સંકલન'માં શાસ્ત્રીજીના અત્યંત મૃદુ હૃદયનો પરિચય આપણને થાય છે. જેમણે એમનો અમૃત મહોત્સવ અભિનંદન ગ્રંથ જોયો છે તેઓ જાણે છે કે શાસ્ત્રીજીએ કવિતાઓ પણ લખી છે એમાં તથા સંસ્કૃત પદ્યોના અનુવાદો છે તથા નાટકોમાં પણ એમના અત્યંત મૃદુ હૃદયનો જ પરિચય થાય છે. એક સંશોધક તરીકે એઓ જાણીતા થઈ ચૂક્યા હતા તેથી નાટક, કવિતા, લેખમાળાઓ ઇત્યાદિ એમને 'એક કાઠિયાવાડી' 'ગાર્ગ્ય' 'વિદુર' 'સાહિત્યવત્સલ' જેવાં તખલ્લુસોથી લખી છે. 'લઘુ હસ્તરેખાદર્શન' જેવા ગ્રંથની રચના પણ એમણે કરી છે, જે ગ્રંથ 'ગર્ગ જોશી' એવા તખલ્લુસથી લખાયો છે. આવાં તખલ્લુસો ધારણ કરવામાં પણ શાસ્ત્રીજીનું એ મૃદુ હૃદય જ કારણભૂત હશે અથવા એમ કહો કે વિષયને સંશોધક તરીકે કઠોરપણે પણ અવલોકવા માટે એઓ પેલા સર્જકને સાહેબગીરી ભોગવવા દેવા માગતા નથી. ગર્ગ જોશી જેવું તખલ્લુસ તો કદાચ એમણે એ માટે જ આપ્યું હશે કે જો લોકો એમનું નામ જાણી જાય તો એમને જંપીને બેસવા ન દે.

સંશોધક અને સર્જક તરીકેની શાસ્ત્રીજીની કારકિર્દી ભેગી અવલોકી શકાય નહિ. સંશોધનોમાં એમની વિદ્વત્તા, પંડિતાઈ તથા ચિંતક તરીકેની છબી ઊભી થાય છે. સર્જક તરીકેની રચનાઓ મુખ્યત્વે મૃદુ હૃદયની છાપ મૂકી જાય છે. આમ તો આ બંને પ્રવૃત્તિ સાથે થઈ છે, પણ સર્જનો પાછળ નિરાંત કે હળવી પળો એમને પ્રાપ્ત થઈ હોવાનો પૂરો સંભવ છે. સંશોધનો એક પ્રકારનું ઊંડાણ અને કડકપણું પણ ધારણ કરે છે અને જાત પર દયા ખાધા વગર કે નિરાંતે પગ વાળીને બેઠા વગર વિષય પર એમણે કામ કર્યું છે તેથી તો એ પ્રધાનતા ધારણ કરે છે. તખલ્લુસ વગર એમની એ પ્રવૃત્તિઓ એવી વિશેષતા પામત ?

અભિનંદન ગ્રંથોમાં તો આપણે શાસ્ત્રીજી વિશે લખિયે છિયે, પણ ભાષા, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, સંશોધન, સમાજ જેવા વિષયોના ઇતિહાસો જ્યારે જ્યારે લખાય ત્યારે ત્યારે એમાં શાસ્ત્રીજી વિશે લખ્યા વગર એ ગ્રંથ સંપૂર્ણ થયેલો ન જ ગણાય, કારણ કે એમણે ઊભી કરેલી સૃષ્ટિ એમ કરવાને એના લખનારને પ્રેરે જ છે, એટલું જ નહિ, પણ એમાંનું ઘણું લખાણ શાસ્ત્રીજીની કૃપાપ્રસાદીનું ફળ બનતું હોવાથી લખનાર એમની કૃપાનો આભારી છે, માટે એમનું સ્મરણ કરી લખનારે નિર્ઋણ બનવું રહ્યું.

ભક્તિમાર્ગ અને સૂફીમત
સમાનતા અને સમન્વયનું રસાયણ

•

ડૉ. રસેશ જમીનદાર

વિચારની તાકાત

વિચારો શાશ્વત છે અને તેવી જ રીતે જ્ઞાન પણ. જ્ઞાન એક પ્રકારની શક્તિ છે અને તેવી જ સ્થિતિ વિજ્ઞાનની છે. પરન્તુ માનવજીવનમાં વિચારોની લાક્ષણિકતાની શક્તિ બહુ મહત્ત્વની છે. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન બંને વિચારોની પૃષ્ઠભૂમિ ઉપર અવલંબિત છે, સર્વ શ્રેષ્ઠ છે, વરિષ્ઠ બળ છે. અલબત્ત, વિશેષ કરીને વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધ પર્યન્તથી આપણે વિજ્ઞાન અને પ્રવિધિજ્ઞાનનાં પરિણામો અને પરિમાણોથી અભિભૂત થતા રહ્યા છીએ. ઉભયના પ્રગતિશીલ વિચારોની ઉપકારકતાની સિદ્ધિનાં ફળ આપણે ખસૂસ આરોગીએ છીએ. આ બંને ક્ષેત્રોમાં થયેલી સિદ્ધિઓથી અને તેની લાક્ષણિકતાઓથી તેમ જ ઉપાદેયી સુવિધાઓથી. આપણે અનભિજ્ઞ નથી જ. આ બંને ક્ષેત્રો આધુનિકતાની ઓળખ છે, ખાસ તો પૂર્ણ માનવજીવનની. પ્રસ્તુત હકીકતનો અસ્વીકાર થઈ શકે તેમ નથી. વૈજ્ઞાનિક અભિજ્ઞાન સક્ષમ છે તે વિશે કોઈ શંકા નથી. પરન્તુ એની બુનિયાદ વિચારમાં છે, વિચારની પ્રક્રિયામાં છે, વિચારો આંદોલિત કરેલાં સ્પંદનોમાં છે, એમાંથી ઉદ્‌ભૂત સ્ફુલ્લિંગોમાં છે. આમ, વિચાર સ્વયમ્ એક વરેણ્ય પરિબળ છે, જે સમગ્ર માનવજાતને વાસ્તે જગન્નિયંતાની અણમોલ અને અદકેરી બક્ષિસ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે માનવજીવનમાં વિચારની તાકાત, કહો કે સત્તા, અને એની ઉપયોગિતાને નજરઅંદાજ કરી શકાય તેમ નથી. બલકે, માનવજીવનના વિકાસમાં વિચારનું અને વિચારણાનું અદકેરું મૂલ્ય છે.

આપણો એ અવિનાભાવિ અંકે કરેલો અનુભવ છે અને ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠોની શાહેદી છે કે વિચાર સ્વયમ્ શ્રેષ્ઠ અને સક્ષમ તાકાત છે. વિચાર વિનાનું માનવજીવન અશક્ય છે. પરન્તુ સાથોસાથ આપણે એથી અનભિજ્ઞ નથી જ કે વિચારની સત્તા એ આપણી સાંસ્કૃતિક પરંપરામાં અને પર્યાવરણમાં વેદના સમયથી સમાવિષ્ટ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આપણી સમગ્ર સાંસ્કારિક અને સાંસ્કૃતિક ચેતના વેદની બુનિયાદ ઉપર આધારિત છે. વેદ એટલે જ્ઞાન, વિચાર, જાણવું. વેદોમાં શ્રદ્ધા એટલે વિચારની શક્તિમાં વિશ્વાસ, જ્ઞાનવિમર્શમાં વિશ્વાસ, માહિતી-પ્રાપ્તિની પ્રક્રિયામાં વિશ્વાસ. શાશ્વત અને સનાતન હોવા છતાંય વિચાર સ્વયમ્ પરિવર્તનને આધીન છે. આપણી પરંપરાને સમૃદ્ધ કરતાં સુભાષિતોમાં એક છે : क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति, तदेव रूपं रमणियतायाः । આપણે જે સંજોગોમાં જીવીએ છીએ, વ્યાવસાયિક કાર્યોમાં નિમગ્ન છીએ અને સામાજિક પર્યાવરણને અનુભવીએ છીએ; વિચારો તદનુસાર અલબત્ત, સ્થળાનુસાર-સમયાનુસાર, કહો કે ક્ષણે ક્ષણે પરિવર્તન પામતા રહે છે.

તત્ત્વજ્ઞાન એ જે જીવી શકાય

આદર્શ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ધોરીમાર્ગે આપણને દોરી જાય છે વિચારો. ઘણીવાર આ બંને સામાન્ય માણસને મૂંઝવણયુક્ત સ્થિતિમાં જકડાવી દે છે. તેથી કરીને આપણને એવી ફિલસૂફી અંકે કરવી નથી ગમતી જે પૂર્ણપણે સૈદ્ધાન્તિક હોય અને જે અવ્યવહારુ હોય અને તે આદર્શ, મત, ફિલસૂફી, વિચારને અભિવ્યક્ત કરતાં હોય. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વિચારની વાંસોવાંસ તત્ત્વજ્ઞાન કે દર્શન કે ફિલસૂફી કે જ્ઞાનવિમર્શ પણ જો સિદ્ધાન્તના સ્થિતિચુસ્ત ચોકઠામાં કે યુટોપિઆના ચકરાવામાં કે આદર્શના આંગણમાં બંધાયેલાં હોય

★ બી/૧૦, વસુ એપાર્ટમેન્ટ્સ, શ્રીજી પેલેસ સામે, નારણપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩

તો તે લોકભોગ્ય કે લોકાભિમુખ કે લોકગત કે રુચિકર બનતાં નથી. એના પ્રસાર-પ્રચાર પણ સીમિત રહે છે, અને વિશેષ તો સંવાદ-વિવાદ-સંઘર્ષરૂપી અભિમન્યુના કોઠામાં વલોવાતા રહે છે અને તેથી પ્રજાપ્રત્યક્ષ થાય એવું નવનીત હાથવગું થતું નથી. આમ, તત્ત્વજ્ઞાન કે દર્શનના તાણાવાણા વ્યવહારુ અભિગમથી અને રોજિંદા જીવનમાં ઉપકારક થઈ શકે તે રીતે ભાત ઉપસતી હોય તે બાબત અભિષ્ટ ગણાય. કહેવાનું એ છે કે ફિલસૂફી જીવંત હોવી જોઈએ, ભારેખમ નહીં; બલકે જીવી શકાય તેવી હોવી જોઈએ, માનવજીવનને ભર્યુંભાદર્યું બનાવે તેવી હોવી જોઈએ. માનવજીવનને ઉજમાળે તેવું દર્શન કે તેવો વિચાર ઉપાદેયી થઈ શકે. ધરતીપુત્ર સમજી શકે તેવું દર્શન કે તેવો વિચાર યથાર્થ બની શકે છે. ટૂંકમાં, ફિલસૂફી એવી હોવી જોઈએ કે જે જીવનને ઉજાગર કરતી હોય અને જીવનને વરેણ્ય બનાવે તેવી હોય, માનવજીવનના પ્રશ્નોને સહાયરૂપ હોય, પારદર્શક હોય. કહેવાનું અંતે એટલું જ કે તત્ત્વજ્ઞો અને ઉપદેશકો (અહીં આપણને નિસ્બત છે ભક્તો અને સૂફીઓની) ધરતીની ફોરમને પર્યાપ્ત રીતે પ્રસરાવતા હોય.

સારનો સાર એટલો જ કે વિચારો વિશ્વને અનુશાસિત કરે છે. આટલી ભૂમિકા કે પ્રારંભિક વહી ભક્તો અને સૂફીઓના ઉપદેશને સમજવા સારુ પ્રસ્તુત કરી છે. શરૂમાં આપણે ભક્તિમાર્ગ અને સૂફીમતનાં લક્ષણો અને વિભાવનાને રૂપરેખીય પદ્ધતિએ અવલોકીશું. પરન્તુ આપણે આ બુનિયાદને અંકે કરીએ, કહો કે પૃથક્કૃત કરીએ તે પહેલાં આપણે માનવતાનાં દુઃખોની જે વર્તમાને સ્થિતિ છે તેને સંક્ષેપમાં સમજવાનો પ્રયાસ કરીશું; કારણ કે सत्यानृते मिथुनिकृत्य ! એટલે કે આ વિશ્વ સત્યાસત્યનું મિશ્રણ છે એવું આપણા મૂર્ધન્ય દાર્શનિક શંકરાચાર્યજીનું કહેવું છે.

વિશ્વ શું ઝંખે છે ?

આપણી એવી સામાન્ય સમજ છે કે વિજ્ઞાન અને પ્રવિધિજ્ઞાનના સમર્થકો એવો દાવો કરે છે કે ફક્ત વિજ્ઞાન અને યંત્રોદ્યોગશાસ્ત્ર જ માનવજીવનને સુખદાયક સુવિધાઓ સંપડાવી આપે છે અને માણસને આનંદિત કરી શકે એવી ક્ષમતા ધરાવે છે. પરન્તુ આપણો એ સર્વકાલીન અને સર્વગામી અનુભવ છે કે કમભાગ્યે આમ થઈ શક્યું નથી. હા, એ ખરું છે કે વિજ્ઞાને અને પ્રવિધિજ્ઞાને આપણને સાધન અને સાધ્ય આપ્યાં છે. હકીકતમાં એ બધી સગવડે અને સુવિધાએ માણસને માણસથી અળગો કર્યો છે અને વિશેષ કરીને તો ઈશ્વરથી. તેથી કેટલાક એવા બુનિયાદી પ્રશ્ન છે જે આપણને સંઘર્ષની એરણ લાવી મૂકે છે. આથી, આપણે એવું બેધડક કહી શકીએ કે સમગ્ર વિશ્વ એકતા અને શાંતિ ઝંખે છે; સત્ય અને અહિંસાને અંકે કરવા ઇચ્છે છે. વિશ્વ સમસ્તમાં બધા લોકો નાતજાતના કે વયલિંગના ભેદભાવ વિના કે ભૌગોલિક વિષમતાઓ વિના પ્રસ્તુત ચારેય નુસખા (recipe) ઝંખે છે. આ મુદ્દાઓને આપણે ભક્તિ અને સૂફીના શિક્ષણથી ઉકેલી શકીએ તેમ છીએ; કેમ કે આ બંનેમાં આ પ્રશ્નોને સમજીને સુલઝાવવાના ઘણા સામાન્ય આચરણના નિયમ અને ઉપદેશ નિહિત છે.

ભક્તિ : વિશ્વવ્યાપી ઝંખના

આવી ઝંખના સાર્વત્રિક છે, શાશ્વત છે, સર્વદેશીય છે, સર્વવ્યાપી છે. કહો કે સર્વગત અને સર્વવિદ્યમાન છે. વિશ્વની બધી સંસ્કૃતિમાં ભક્તિની ભાવનાનું વિદ્યમાન હોવું સહુને સમજાય કે અનુભવાય તેવું તત્ત્વ છે જે સત્ત્વશીલ પણ છે. સંભવામિ યુગે યુગે. એમ કહી શકાય કે ભક્તિ એ માનવમનની-માનવઆરઝુની એક પ્રક્રિયા છે. આથી, શાશ્વત તત્ત્વનાં મૂળ શોધવાં એ વ્યર્થ મનોયત્ન છે. પ્રત્યેક રાષ્ટ્ર એના ઇતિહાસના કોઈક ને કોઈક તબક્કે ભક્તિભાવનાથી તરબતર હોય છે; પછી તેને જે તે દેશ કે સમાજ કોઈ પણ નામથી ઓળખાવે કોઈ ફેર પડતો નથી. હા, એનાં લક્ષણ કે એનો સ્વભાવ સમયે સમયે કે ધર્મે ધર્મે કે સ્થળવિશેષે ખસૂસ ભિન્નત્વ ધરાવતાં હોય છે. એનાં સ્વરૂપ પણ અભિન્ન હોતાં નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભક્તિનાં તત્ત્વ-સત્ત્વ માનવહૃદયમાં ઊંડાં હોય છે. આથી જ તે પારદર્શક છે અને

સર્વવ્યાપક છે. એટલે ભક્તિ સ્થગિત નથી તેમ સ્થિર પણ નથી. નદીનાં નિર્મળ જળની જેમ સતત વહેતી રહે છે. એટલું જ નહીં ભક્તિની પરિભાષા, ભક્તિની પ્રક્રિયા, એનાં વિધિવિધાન, એના સિદ્ધાન્ત, એનાં દર્શન ધર્મવિશેષે અને ધર્માન્તરગત સહજ રીતે પરિવર્તન પામતાં રહે છે. ધાર્મિક સંઘર્ષ, સામાજિક ઊથલપાથલ, વ્યક્તિવિદ્વેષ અને રાજકીય આંદોલન ઘણીવાર ભક્તિનાં સ્વરૂપ અને લક્ષણને ઘડે છે. જેમ જીવન વિકસતું રહે છે તેમ ભક્તિની અરજ વિકાસ પામતી રહે છે. સાર એટલો જ કે ભક્તિની ભાવના સદાય અને સતત જીવંત છે.

ભક્તિમાર્ગની આવશ્યકતા

આપણાં સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિમાં ભક્તિનાં મૂળ ઘણાં ઊંડાં છે; કહી શકીએ કે સરસ્વતી-સિંધુ-સંસ્કૃતિ જેટલાં પૂર્વકાલીન. વિદ્વાનોના કહેવા મુજબ ભક્તિની વિભાવના વેદોમાં છે જ. એકેશ્વરવાદમાં પણ ભક્તિભાવના જોવી પ્રાપ્ત થાય છે. અલબત્ત, ભિન્ન સ્વરૂપે ભક્તિ પ્રત્યેક ધર્મ-પંથ-સંપ્રદાયમાં આપણને અનુભવવા મળે છે. એવું કહી શકાય કે ઉપનિષદીય એકેશ્વરવાદનો વિચાર પણ ભક્તિ દ્વારા અભિવ્યક્તિ પામ્યો છે. ગીતાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આપણાં દર્શનની વિવિધ શાખાઓ વચ્ચે સંવાદ સંપાદિત કરવાનો છે; અને તેનું નાભિસ્થાન ભક્તિ છે. ભક્તિ એકી સાથે આસ્તિક, સર્વેશ્વરવાદી, ભાવનાવશ અને ચિંતનાત્મક સ્વરૂપે જોઈ શકાય છે. ભાગવતપુરાણમાં ભક્તિની કીર્તિગાથા સુંદર રીતે અભિવ્યક્તિ પામી છે. બધા જ સર્વશ્રેષ્ઠ વિચારક, બધા જ વરેણ્ય સમાજસુધારક અને બધા જ આજ્ઞાંકિત ભક્તજન એમ સહુએ એકી શ્વાસે સ્વીકાર્યું છે કે ઈશ્વર તો એક જ છે અને છતાંય સંખ્યાતીત દેવીદેવતા અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પરન્તુ ધ્યાનાર્હ બાબત એ છે કે એમના બધા અનુયાયીઓમાં ભેદભાવનો-પક્ષપાતનો અભાવ છે. આ બધા જ ધાર્મિક ગ્રંથની આજ્ઞાને બદલે શ્રદ્ધા અને પ્રામાણિકતામાં પૂર્ણ રીતે શ્રદ્ધાન્વિત બની રહે છે; કહો કે સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ધરાવે છે. આ બધા લોકો ધર્મને શક્યતઃ સર્વભોગ્ય, સર્વસુલભ અને પાણીની જેમ પારદર્શક બનાવવા સતત પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે. સહુથી મહત્ત્વની બાબત એ છે કે ધર્મને એમણે માનવજીવનને સુયોગ્ય બનાવ્યો છે; ધર્મને તેમણે વ્યવહારુ બનાવ્યો છે. ભારેખમ શબ્દોની ભરમારમાંથી અને ગૂઢ તત્ત્વજ્ઞાનની પળોજણમાંથી ભક્તિમાર્ગને એમણે મુક્તિ અપાવી છે. ભક્તિમાર્ગનું મુખ્ય દર્શન એ છે કે ભગવાન બધામાં છે- રહ્યો છે અને આપણે સહુ એનાં બાળ છીએ. એમના ઉપદેશનું ધ્રુવસૂત્ર હતું અને છે - जीवो जीवस्य जीवनम् । એમણે ભક્તિભાવનાને સામાજિક પરિબળ ગણાવ્યું; કેમકે માનવજાત અન્તર્ગત રહેલી ભિન્નતા અને અવરોધ દૂર કરવાની બાબત અસંભવ છે. આપણા બધા ઋષિમુનિઓ અને સાધુસંતો મહાન ભક્તો હતા; કહો કે ધાર્મિક કર્મશીલો હતા. અને તેથી તેઓ સામાજિક ક્રિયાવાદી હતા. તેમણે, તેઓ જયાં ગયા ત્યાં, લોકોની વચ્ચે રહીને ઉપદેશ આપ્યો. એમણે अहम् ને વગોવવાને બદલે ક્રમશઃ એને ઓગાળી નાંખવાનો ઉપદેશ આપ્યો. બલકે એમણે સ્વ-સુધારણા અને સ્વમૂલ્યાંકનની ભૂમિકા સ્વીકારવાની વાત કહી. આવો વિધાયક અભિગમ એમણે અમલી બનાવ્યો.

ગીતાનો સંદેશ

આ વિચારો અને વિભાવનાઓને ગીતાએ બહુ શાણપણથી અને સુચારુ પદ્ધતિએ અભિવ્યક્ત કર્યા છે અને બહુ સહજતાથી જણાવ્યું છે કે ઈશ્વર તમારી સાથે છે અને તે તમારી અંદર જ છે. અને આ જ સર્વશક્તિમાન આપણી સહુની સાથે છે અને આપણી સહુની અંદર છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ઈશ્વરની સંનિધિ પરત્વેનું આવું જ્ઞાન-ભાન-સમજણ જ આપણે આપણને અને આપણાંને તથા અન્યોને સમ્માનવાનું સૂચન કરે છે. સાદી સહજતાથી સ્વીકારીએ કે आत्मा એ જ परमात्मा છે; જેમ सत्य એ જ ईश्वर છે. ગીતાનું આવું દર્શન માનવજીવનને ચોક્કસ રીતે અને સામાન્યતઃ સહુ જીવને વિશેષતા બક્ષે છે; સહુ જીવોમાં ઊર્ધ્વગતિ બક્ષે છે.

इच्छा એ ઈશ્વર છે.

આપણે સહુ એથી અભિજ્ઞ છીએ કે પ્રતિમા કે પ્રતીક સ્વરૂપે બધાં જ પ્રકારનાં દેવાલયોમાં ઈશ્વર હાજરાહજૂર છે; તે સાથો સાથ માનવશરીર પણ ઈશ્વરનું એક નિવાસસ્થાન છે, નિલયમ્ છે. કહેવું એટલું જ છે કે તે બધે જ છે અને બધાંની સાથે જ છે. આ ભાવના આપણને સમાજવાદની બુનિયાદનો બોધ આપે છે; કદાચ એમ પણ કહી શકીએ કે લોકશાહી સમાજવાદનું દર્શન કરાવે છે. આથી, પ્રત્યેક માનવને આ બાબત- આ વિચાર ગૌરવ બક્ષે છે. અને માનવસંબંધોમાં ઉદ્‌ભૂત સમસ્યાઓને ઉકેલે છે. બૌદ્ધિક રીતે અને ભાવનાપૂર્વક જો આપણે આપણી જાતને શુદ્ધ ભક્તિ અને અમર્યાદ શ્રદ્ધાની ભૂમિકા સુધી ઊંચકી શકીએ તો ત્યારે માનવ-ઐક્યની વાસ્તવિકતાને અંકે કરવાની શક્યતા દઢતર થશે. જ્યારે આપણે ભક્તિની પીઠિકા ઉપર ઊભા રહીશું અને એનું આચરણ કરીશું, અલબત્ત શુદ્ધભાવે, ત્યારે આપણે વિવિધ ધર્મોએ અને વિભિન્ન વંશીય ઓળખે સર્જેલા અવરોધને પાર જરૂર કરી શકીશું. આપણે અભિજ્ઞ થવું પડશે કે ઈશ્વર એ શક્તિ છે, કહો કે તે સર્વશક્તિમાન છે. આપણી પાસે આ પામવાને શેષ રહે છે ઇચ્છાશક્તિ. મન હશે તો માંડવે જવાશે. તેમ ઇચ્છા અંકે કરીશું તો ઈશ્વરનું સાંનિધ્ય સંપ્રાપ્ત થશે. આપણી જાણીતી કહેવત છે કે જેઓ પોતાને સહાયરૂપ થાય છે તેને ઈશ્વર અવશ્ય મદદ કરે છે. સારનો સાર એ છે કે આપણામાંના પ્રત્યેકે નૈતિક રીતે અને અધ્યાત્મની રીતે સ્વયમ્‌ને ઉચ્ચ કક્ષાએ લઈ જવાનો સંનિષ્ઠ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સ્વયમ્‌ના પ્રયાસ વિના કશું જ ઉત્કૃષ્ટ હાંસલ કરવું શક્ય નથી.

કોઈ પણ ધર્મમાં ભક્તિની ભાવના કે આરાધનાની વિભાવના ખસૂસ મહત્ત્વનું પરિમાણ છે. જીવનનું ધ્યેય માનવમાત્ર માટે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર છે. ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક મથામણનું એ શિખર છે. માનવ અને માનવ વચ્ચે, કહો કે માનવ અને માનવી વચ્ચે દઢતાને પ્રસ્થાપવાનો માર્ગ મોકળો થશે જો પ્રસ્તુત દૃષ્ટિ અને અભિગમ અંકે કરીશું ત્યારે. અને તો જ વિશ્વસમસ્તમાં શાંતિની સ્થાપના સહજ-સરળ બનશે. ઈશ્વરને ઓળખવા- સમજવાનો મુખ્ય સ્રોત છે મન. મન મજબૂત હશે તો કશુંય અશક્ય નથી. મન એક સક્ષમ શક્તિ છે અને એની અવગણના કોઈ કરી શકે તેમ નથી. તેથી મનને સમજવું અને સુદઢ કરવું એ પ્રત્યેક વ્યક્તિ માટે જરૂરી છે.

ભક્તિપૂર્ણ ધર્મ

ધર્મ એ માર્ગ છે જીવનનો અને ભક્તિ એ ધર્મને સમજવાનો જીવનમાર્ગ છે. ભક્તિ તમારા માટે સ્વર્ગમાંથી કે દૂરના સ્થળેથી કાર્યરત નથી. એ તો તમારી સંનિધિમાં છે. હકીકતમાં ભક્તિ એ માનવીને સ્વ-ઓળખ બક્ષે છે અને સ્વાભિમાનની ભાવના અર્પે છે. સ્વગૌરવથી જ વ્યક્તિ ઔદાર્યના, નીતિમત્તાના, ખાનદાનીના અને વિકાસના પથ ઉપર પ્રયાણ કરી શકે છે. વિનિપાતના પરિબળનો અસ્વીકાર એટલે જ સ્વમાનના માર્ગનો સ્વીકાર. અને આ ત્યારે જ શક્ય બને છે જ્યારે તમે ભક્તિધર્મને અંકે કરો.

સૂફી એટલે શું ?

અરબી શબ્દ सफा ઉપરથી सूफी શબ્દ અવતર્યો હોવાનું સૂચવાય છે. सफा નો અર્થ છે સાફ, પવિત્ર, પ્રામાણિક, શુદ્ધ, પાક. આથી, સૂફીઓ હમેશાં એમનાં વિચારમાં, આચારમાં, વલણમાં, વર્તનમાં, વાણીમાં સાફદિલ હોય છે, શરીરથી સુઘડ હોય છે. અને ખાસ તો આ બધાં લક્ષણનો સતત આવિષ્કારી આચરણ કરે છે. ઢોંગને તેઓ સામાન્યતઃ દૂર રાખે છે, કહો કે ધિક્કારે છે. આમ, જેઓ પોતાનાં તન-મન-વૃત્તિ-દૃષ્ટિ સાફ અને નિર્દોષ રાખે છે, નિર્દંશ રાખે છે તેઓ સૂફી તરીકે ઓળખાય છે. આથી, સાચો સૂફી આત્માની મલીનતાથી હમેશાં દૂર રહે છે. જેઓ સ્વનું બલિદાન કરે છે, શાશ્વત જીવન અંકે કરે છે અને મુક્ત મનને વરેણ્ય સમજે છે અને વિશેષ તો કેવળ સત્યને ઝંખે છે તેને આપણે સૂફી તરીકે ઓળખીએ છીએ. કેટલાક અધ્યેતા એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે સૂફી શબ્દ અરબી શબ્દ सूफ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયો

છે. અરબી શબ્દ સૂફ નો અર્થ છે ઊન અથવા ઊની વસ્ત્ર. આ અર્થ એટલા વાસ્તે સ્વીકાર્ય છે કે ઘણા સૂફી ગરમ કપડાં પહેરે છે. સૂફી એ ચિત્તની એ અવસ્થા છે જેને આપણે સ્વયમ્ ઓળખી શકીએ, પણ બીજાને સમજાવી ના શકીએ. તે हाल (અંતરનો અવાજ) છે પણ काल (દલીલ) નથી. અર્થાત્ ઈશ્વરમય અવસ્થા તે છે.

इश्कનું મહત્ત્વ

સૂફીમતમાં મહત્ત્વનો મુદ્દો છે ઈશ્ક. આ અરબી શબ્દનો અર્થ છે મહોબ્બત, પ્રેમ,અનુરાગ. ઈશ્કના બે પ્રકાર છે : इश्क़ मजाज़ी અને इश्क़ हकीकी. પ્રથમ પ્રકારનો અર્થ છે શુદ્ધ દુન્યવી (લૌકિક) પ્રેમ અને બીજાનો અર્થ છે ઈશ્વરી પ્રેમ. સૂફીમતમાં ઈશ્વરીપ્રેમ એટલે અલ્લાહનો પ્રેમ. हक्क એટલે ફરજ, અધિકાર, સત્ય. અહીં સત્ય એટલે અલ્લાહ. જ્યારે ઇશ્ક મજાજી એટલે માનવપ્રેમ, લૌકિક બાબતો પરત્વે પ્રેમ. આમ, ઇશ્ક એક તરફ માનવીય પ્રેમની ઇબાદત કરે છે તો વાંસોવાંસ ઈશ્વરીપ્રેમનો મહિમા ગાય છે. આપણી ભક્તિ પરંપરામાં છે તેમ 'આત્મા એ જ પરમાત્મા'- નો ભાવ ઇશ્કમાં નિહિત છે.

સૂફીઓ માને છે કે અલ્લાહ સર્વવ્યાપી છે. તે સર્વત્ર છે અને દરેક ચીજમાં છે. ફક્ત અલ્લાહ જ સત્ય છે અને વિશ્વ નાશવંત છે. આપણી ઇચ્છા વ્યર્થ છે. સૂફીઓના મતે અલ્લાહ વ્યાપક છે. સૂફીમતાનુસાર નિયતિમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા જરૂરી છે. આપણી ઇચ્છાનુસાર આપણે કશું જ કરી શકતા નથી એમ સૂફીમતનો અભિપ્રાય છે. એ તે જ છે જે પ્રત્યેક કાર્ય-ક્રિયા ઉપર નજર રાખે છે. આપણે તો એની મરજી મુજબ જીવવાનું છે. આપણી પરંપરામાં છે ईश्वरेच्छा बलियसीની જેમ જ.

ચૌદ આવશ્યક સદ્‌ગુણ

હજરત ખ્વાજા મોઈનુદ્દીન ચિસ્તી (અવસાન ઈસ્વી ૧૨૩૬) એ ચૌદ આવશ્યક સદ્‌ગુણની વાત અભિવ્યક્ત કરી છે; જે ઘણા સૂફીઓના મતે જેઓ तसव्वुफ़ના (ઈશ્વરપરાયણતા, ગૂઢવાદ કે સૂફીમત) ક્ષેત્રમાં પદાર્પણ કરવા ઇચ્છે છે તેઓ વાસ્તે આ ધાર્મિક પરંપરા છે. તસવ્વુફનું નિર્માણ અદ્વૈતવાદ, અધ્યાત્મવાદ અને દર્શન ઉપર થયેલું છે. હકીકતમાં આ પંથ પ્રેમનો છે. એક પ્રકારે એ ભક્તિમાર્ગ જ છે. આથી, એમાં ધર્મ અને દર્શન એમ ઉભયનો સમાવેશ થાય છે. અર્થાત્ સૂફીમત આ દૃષ્ટિએ નથી કોઈ ધર્મ કે પંથ (ચુસ્ત અર્થમાં) પણ છે ઈશ્વર કે અલ્લાહ સમીપ જવાનો માર્ગ છે.

ચિસ્તીએ ઉપદેશેલા ચૌદ સદ્‌ગુણ આ મુજબ છે : तौबह (પશ્ચાત્તાપ), इबादत (પ્રાર્થના, ભક્તિ-અલ્લાહની), झुह्द (સંસારના સર્વ સુખનો પરિત્યાગ), रीझा (રાજી થવું, દુ:ખમાં પ્રસન્નતા પામવી), कनाअत (સંતોષ, સંયમ, ખામોશી), मुजाहिद (જેહાદ, ધર્મયુદ્ધ લડનાર), सिद्क (સત્યતા, સચ્ચાઈ), तफक्कुर (ચિંતન, સાધના), इस्तिर्शाद (માર્ગદર્શન લેવું) इस्लाह (દુરસ્ત કરવું), इखलास (શુદ્ધ પ્રેમ, દોસ્તી કરવી), मारिफ़त (ઈશ્વરીય જ્ઞાન, આધ્યાત્મિક જ્ઞાન), शुक्र (કૃતજ્ઞતા, ધન્યવાદ) અને मोहब्बत (પ્રેમ).

ભક્તિમાર્ગમાં આ જ સદ્‌ગુણો

મોઈનુદ્દીન ચિસ્તીએ ઉપદેશેલા ચૌદ સદ્‌ગુણમાંથી ઘણા બધા ભક્તિમાર્ગમાં જોવા પ્રાપ્ત થાય છે. તફાવત માત્ર પરિભાષાનો છે. સૂફીમાર્ગ અને ભક્તિ સરવાળે મનની શુદ્ધિની કે આત્મશુદ્ધિની હિમાયત કરે છે. તસવ્વુફની પણ આ જ બુનિયાદ છે. કોઈ પણ સાધક વાસ્તે સૂફીવાદે ત્રણ આવશ્યક બાબત સ્વીકારી છે : હજ (યાત્રા), જકાત (દાન, ખેરાત, કર) અને સલાત (નમાઝ, પ્રાર્થના). ભક્તિમાર્ગમાં પણ આ આવશ્યક છે. ભક્તિ અને સૂફી એ મનની એવી સ્થિતિ છે જે અનુભવી શકાય છે, પણ સમજાવી શકાતી નથી. ઉભયમાં કોઈ માધ્યમ આવશ્યક નથી. ભક્ત કે સૂફી ઈશ્વર કે અલ્લાહ સાથે સીધો સંવાદ સાધી શકે છે.

ધર્મમાં સંગીતનું સ્થાન

આપણે એથી અનભિજ્ઞ ન હોવા જોઈએ કે ભક્તિ અને સૂફીમાં સંગીતને ચોક્કસ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે. ભક્તિમાં સંકીર્તન (ભગવાનની સ્તુતિ, પ્રાર્થના) અને સૂફીમાં સમા (સંકીર્તન). આ બંને સંગીત અવલંબિત છે. સાચો વૈષ્ણવ હમેશાં ભક્તિગીતોમાં, નૃત્યમાં અને સંગીતમય ઈશ્વરસ્તુતિમાં નિમગ્ન હોય છે. આ બધું સંકીર્તન છે. તેવી જ રીતે સૂફીમતના ઘણા ફિરકા (પંથ, સંપ્રદાય, જમાત)માં સંગીતનું પ્રાધાન્ય છે જ. કેટલાક સૂફી પ્રેમીઓ સમયાંતરે સંગીતકાર અને નૃત્યકાર થયા છે. દા.ત. જુનૈદ બગદાદી, અબુલ હુસેન નૂરી વગેરે. ભક્તિયુક્ત ગીતોમાં પ્રતીકાત્મક શબ્દોની રજૂઆત હોય છે, કહો કે પ્રતીકની પ્રસ્થાપના થયેલી હોય છે. પરન્તુ તસવ્વુફમાં આ બાબત સ્પષ્ટતઃ ઘોષિત થયેલી હોય છે. આ કારણે સૂફી સાહિત્યનો ખજાનો મુખ્યત્વે સૂચિત શબ્દો અને પ્રતીકો ઉપર આધારિત છે. સૂફીઓ એવી સ્પષ્ટ માન્યતા દર્શાવે છે કે ઈશ્ક એ આવાં પ્રતીકોમાં પ્રાધાન્ય ધરાવે છે. એવું કહેવાયું છે કે તસવ્વુફમાં પીર, વલી, મુરશિદ અને શેખનાં માર્ગદર્શન અનિવાર્ય છે. ભક્તિમાર્ગમાં પણ આચાર્ય અથવા ગુરુના આધ્યાત્મિક ઉપદેશ પણ આવશ્યક છે. ધાર્મિક સાહિત્ય સંદર્ભે ભક્તિ અને સૂફી ખભા મીલાવે છે. હા, અલબત્ત તેમાં શંકારહિત ભાષા, પરિભાષા, નામકરણ ઇત્યાદિમાં ભિન્નત્વ ખસૂસ જોવા મળે છે પરન્તુ ધર્મગ્રંથો, નિબંધો, સાધુ-ચરિત્રો, સંતરચિત કાવ્ય વગેરેમાં અભિગમની અરજ એક સરખી જોવી પ્રાપ્ત થાય છે.

સાદું જીવન અને વરેણ્ય વિચાર

સરવાળે, વિશ્વસમસ્તમાં આધ્યાત્મિક લક્ષણો, કેટલાક સિદ્ધાન્ત અને તપસ્વી વિભાવના પરત્વે ઘણું સામ્ય નજરે ચઢે છે. જો કે આ પરત્વે કારણ તો હાથવગાં જ છે; કેમ કે ભગવાનના- પ્રભુના સાચા ભક્તો વિચારોમાં, ઉપદેશમાં, અભિગમના માર્ગમાં અને જીવાતા જીવનમાં જવલ્લે જ કોઈ ભેદભાવ દાખવે છે. તેઓ સારુ 'સાદું જીવન અને વરેણ્ય વિચાર' એ જ જીવનસૂત્ર બની રહે છે, કહો કે એમનાં હૃદય તન્મય હોય છે. જો કોઈને કશોક પણ તફાવત જોવા મળે તો તે છે ભાષાનો, પ્રાર્થનાના પ્રકારનો, વિધિવિધાનનો અને ક્યારેક સાધ્ય કાજેના સાધનનો. જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ પોતાને આત્મીય ગણે છે કે પોતાની શક્તિનું આત્મભાન થાય છે ત્યારે તેને સર્વત્ર ઐક્ય-એકત્વ-એક સરખાપણું દેખાય છે. આથી, બાહ્ય દૃષ્ટિએ આપણને જે જુદાપણું જોવા મળે છે તે તો છે સંસ્કારમાં, સંસ્કૃતિમાં, સ્થિતિમાં સંજોગોમાં.

ભક્તિ અને સૂફીમાં અદ્વૈત

રામ અને રહીમમાં અદ્વૈતની જે વિભાવના છે તે જ છે ભક્તિ અને સૂફીના ઉપદેશનો મહત્ત્વનો મુદ્દો. ઈશ્ક અથવા ભક્તિ અથવા દિવ્યપ્રેમ એક જ છે, પર્યાયી છે. આ શાશ્વત ઘટના છે, સાર્વત્રિક ભાવના છે જે માનવીના મૂળભૂત મનની બુનિયાદ છે.

આઈ. એચ. આઝાદ ફારુકીએ બહુ સ્વાભાવિકતાથી અને સુંદર રીતે સૂફીમત અને ભક્તિમાર્ગને altar-piece તરીકે બિરદાવે છે; ખાસ તો તેરમી સદીમાં વિદ્યમાન મવલાના જલાલ-ઉદ્દીન રુમી અને ઓગણીસમી સદીમાં વિદ્યમાન રામકૃષ્ણ પરમહંસના આધ્યાત્મિક યોગદાનની વ્યાપક સરાહના કરીને. અને તે પણ એમણે પારદર્શક સ્પષ્ટતાથી દર્શાવ્યું કે આ બંને વિભૂતિનાં ધાર્મિક-આધ્યાત્મિક-સાંસ્કૃતિક પરંપરા-ઇસ્લામ અને હિન્દુધર્મના સંદર્ભે - અભિન્ન નથી જ તેમ જ સમય પરત્વે પણ ખાસ્સું અંતર છે તો પણ અને ભૌગોલિક દૂરવર્તીતા હોવા છતાંય; તેઓ દિવ્યપ્રેમના અગ્નિકુંડમાં તો એકત્વ અનુભવે છે. અર્થાત્ પ્રાદેશિક ભિન્નતા, ભૌગોલિક અંતર, ધાર્મિક-સામાજિક અને સાંસ્કારિક-સાંસ્કૃતિક અનેકાંત, ઉભય વચ્ચે છ સદીના સમયનું અંતર હોવા છતાંય બંનેના ઈશ્વરીય, કહો કે ભક્તિપ્રધાન ઉપદેશમાં અદ્વૈતી વિચારોનો અનુભવ થાય છે. આ બંને મહાનુભાવોએ આથી જ નિદાન કર્યું છે કે ઈશ્વરથી-અલ્લાહથી-પ્રભુથી માનવી અવસ્થાએ પરવર્તી બન્યો છે. એમણે એવું સૂચવ્યું કે માનવીનું ઊર્ધ્વગમન દિવ્યપ્રેમ મારફતે જ છે અને તેય ઈશ્વર

સાથેના સખ્ય વડે. એના અસ્તિત્વના જોખમી સ્વરૂપમાં, એની દુઃખી સ્થિતિમાં એક માત્ર ઈશ્વર જ સહારો છે. હકીકતમાં, બંને ભક્તનાં વ્યક્તિત્વ ભિન્ન હતાં, એમનો ઉછેર ભિન્ન હતો, એમના સ્વભાવ અને સદ્ગુણ અભિન્ન ન હતા, એમનાં ઘડતરના સંયોગ પણ અલગ હતા, છતાંય ત્રણ મુખ્ય મુદ્દા બાબતે તેઓ એક ડાળનાં પંખી હતાં. પરમ પુરુષાર્થ કે અંતિમ શ્રેય બાબતે (summum bonum), શ્રેષ્ઠતમ જાતિ (Summum genus) અને સર્વોત્તમ પ્રવર્તક (Summum movens).

દિવ્યપ્રેમ

ભક્તો અને સૂફીઓએ અભિવ્યક્ત કરેલા વિચારો વરેણ્ય તો હતા જ પણ સવિશેષ તો એ સાદી અને શણગારરહિત ભાષામાં નિખાલસ રીતે અનુપમ સ્પષ્ટતાથી સભર હતા. એટલું જ નહીં એમણે તાકવા ધરેલા મુદ્દા સામાન્ય જનજીવનમાંથી હાથવગાં થયેલાં ઉદાહરણો અને દૃષ્ટાંતથી ભરપુર રહેતા. માનવજાતના બધા વર્ગો વાસ્તે ધાર્મિક સત્યની આ સનાતન સ્થિતિ હતી. અને શ્રેષ્ઠ આધ્યાત્મિક હેતુ સિદ્ધ કરવા કાજે વિભિન્ન પદ્ધતિ વાસ્તે આ જ વરેણ્ય માર્ગ હતો. પ્રેમ એક સુદૃઢ પ્રવાહ છે અને સામાજિક તથા વંશીય ભિન્નતા હોવા છતાંય માનવજાતિના ઐક્યના રસાયણનું અને આદરભાવના શુદ્ધ સત્યની એકતાનું એ લક્ષણ હતું. ઈશ્વર પ્રત્યેના ભક્તિભાવી અભિગમ ઉપર ઝોક આપવો એ ભક્તિમાર્ગ અને સૂફીમતનાં મહત્ત્વનાં અને લાક્ષણિક તત્ત્વ-સત્ત્વ હતાં એ બાબત અહીં ધ્યાનાર્હ રહેવી જોઈએ. દક્ષિણ ભારતના અલ્વાર સંતો કેવળ વિષ્ણુને ઈષ્ટ દેવ તરીકે પૂજતા એવા દૃઢશ્રદ્ધ એકેશ્વરવાદીઓ હતા.

ત્રિમાર્ગી અભિગમી ઉપદેશ

ભક્તિમાર્ગ અને સૂફીવાદે ત્રણ યોગ (પરમાત્માને પામવાના ઉપાય)ની વિશેષભાવે હિમાયત કરી છે : ज्ञानमार्ग, कर्ममार्ग અને भक्तिमार्ग. આ ત્રણેય માર્ગ કે યોગ હકીકતે એકરૂપ છે અને તાણાવાણાની જેમ ત્રણેય પરસ્પર વણાયેલા છે. આથી, પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પ્રારંભે ધ્યેયસિદ્ધિનું જ્ઞાન અંકે કરવું જોઈએ, પછી તેનો વ્યવહારમાં વિનિયોગ કરવો જોઈએ અને અંતે ઈશ્વર સાથે સીધી નિસબત રાખવી જોઈએ. આ બંનેએ- ભક્તિમાર્ગે અને સૂફી મતે- ઈશ્વર સાથેની પ્રેમાળ સંનિધિ ઉપર વિશેષ ઝોક આપ્યો છે. આ બંનેએ શ્રેષ્ઠ આધ્યાત્મિક ઉત્કટતા, ભાવોન્મયી ભક્તિ અને એકનિષ્ઠ ધાર્મિકતા ઉપર એક જ પીઠિકા ઉપરથી ઉપદેશ આપ્યો છે. બંનેએ સ્થાનિક ભાષાનો વિનિયોગ કર્યો છે ઉપદેશ માટે. અર્થાત્ તેઓ જે વિસ્તારમાં પ્રચાર-પ્રસાર-ઉપદેશ કરતા તે વિસ્તરતી ભાષાનો વિશેષભાવે ઉપયોગ કરતા હતા. ઉભયે પોતાના વિચારોની અભિવ્યક્તિ વાસ્તે સ્થાનિક ભાષા ઉપયોગીને સ્વયમ્‌ની લોકપ્રિયતા તો અંકે કરી જ પણ સાથોસાથ તે તે ભાષાના વિકાસમાં પણ મોટું યોગદાન આપેલું. ટૂંકમાં સૂફીમત અને ભક્તિમાર્ગની પારદર્શક અસર જે થઈ તેમાં સ્થાનિક ભાષાના વિનિયોગનો ફાળો ધ્યાનાર્હ હતો.

સ્વત્વાર્પણની સ્થિતિ

આપણું જીવન નિરસ, ઉદ્વેગી, ચિંતાસભર અને સંતોષરહિત બનેલું છે. કોઈ અંત કે દિશા આ બાબતે જોવી પ્રાપ્ત થતી નથી. સમગ્ર માનવજાત સ્વત્વાર્પણની (estrangement) સ્થિતિમાં છે. માનવી અસહાયતાનો અંત ક્યાંય દેખાતો નથી, જ્યાં સુધી તે સ્વત્વાર્પણની પરિસ્થિતિથી બદ્ધ છે. પ્રસ્તુત પરિસ્થિતિની બુનિયાદ સારુ મુખ્ય પરિબળ છે અહંકાર અને એ જ અભિવ્યક્તિની પરાકાષ્ઠા છે. ટૂંકમાં, ભૌતિક વિશ્વ અપૂર્ણ છે અને સ્વાવલંબીપણાના અભાવથી ઝૂકે છે. આથી, માનવી ઝંખે છે પૂર્ણતાને, સલામતીને અને સુંદરતાને એનો આત્મા, જે ભૌતિક સુખોથી જકડાયેલો છે, મૂળ નિવાસને વારે છે. અને આવું રહેઠાણ સાંપડે છે ભક્તિમાં અને ઇશ્કમાં એટલે કે દિવ્યપ્રેમમાં. શુદ્ધ પ્રેમનો મહત્ત્વનો ગર્ભિતાર્થ એ છે કે તે માનવસ્વભાવની સઘળી નબળાઈઓનો વિનાશ કરે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે it strengthens the body language and mind chemistry. આથી વિશેષ તો એ છે શુદ્ધ પ્રેમ સંકોચશીલતાની વ્યથિત

લાગણીનો અંત લાવે છે. ઉપરાંત ભય, લોભ, દ્વેષ, અન્ય લોકો વાસ્તે ધિક્કાર પણું જેવી ભાવનાનો પણ આથી છેદ ઊડે છે. સ્પષ્ટતઃ કહી શકાય કે શુદ્ધ પ્રેમની ગુણવત્તા એવી તો પરમ શ્રેષ્ઠ અને શક્તિભરપૂર હોય છે કે તેથી માનવી બધા જ પ્રકારના દુર્ગુણોથી મુક્તિ મેળવી શકે છે. ઈશ્વર પ્રત્યેની સતત ઝંખના સરવાળે ખરાબ ગુણો વાસ્તે કોઈ સ્થાન ખાલી રહેતું નથી અને પરિણામે આપણે દુર્ગુણોના ચેપથી દૂર રહી શકીએ છીએ.

નારદ ભક્તિ સૂત્ર આ બાબતે શું કહે છે ?

આપણે ચોક્કસપણે કહી શકીએ કે શુદ્ધ પ્રેમ, કહો કે દિવ્યપ્રેમ, જીવનનો સમાનાર્થક છે. नारद भक्तिसूत्रे પ્રેમને ઘણી રીતે પ્રગટ કર્યો છે : દિવ્યતત્ત્વના ગુણની સ્તુતિ દ્વારા, એનું દૈવી સ્વરૂપ, ઈશ્વરાર્થે સેવામયી બનવું, એની પૂજાઅર્ચના કરવી, એનું સ્મરણ કરવું, એનામાં આત્મીયતા અનુભવવી, અને ઈશ્વરમય બનવું. આ બધું સંપ્રાપ્ત કરવાના, કહો કે અંકે કરવાના, ચાર રસપ્રદ માર્ગ દર્શાવાયા છે : દાસ ભાવ, સખ્યભાવ, વાત્સલ્ય ભાવ અને મધુર ભાવ. પ્રથમમાં ભક્ત ભગવાનનો સેવક બની રહે છે. બીજામાં તે ઈશ્વરની વધુ નજદિક હોવાનો અને અનૌપચારિક ભાવ અનુભવે છે. ત્રીજામાં ભક્ત ભગવાનમાં મા-બાપની લાગણી જુએ છે. અને છેલ્લામાં ભગવાન સાથે ગાઢ સંબંધનો ભાવ અંકે છે, કહો કે ભગવાનમય બની રહે છે. આમ, નારદ ભક્તિ સૂત્ર સરવાળે આત્મા અને પરમાત્માના અદ્વૈત્‌પણાનો નિર્દેશ કરે છે. સત્ય જેમ ઈશ્વર છે તેમ આત્મા પણ ઈશ્વર છે એવી વિભાવના આથી ઉજાગર થાય છે.

સર્વમાન્ય દૃષ્ટિબિંદુ

પ્રસ્તુત સર્વેક્ષણથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભક્તિમાર્ગ અને સૂફીમત બંને એક સમતળ પીઠિકા ઉપર ઊભેલા છે. બંનેમાં ઘણાં સમાન લક્ષણ અભિવ્યક્ત થયાં છે. બંને માર્ગ શુદ્ધપ્રેમ અને શુદ્ધજ્ઞાનના એકત્વને પ્રબોધે છે. બંને મત વર્તમાનને વિશેષભાવે મહત્ત્વ બક્ષે છે. ઉભયનો અભિગમ આંતરિક જીવનના વિકાસનાં સોપાનને સાધ્ય ગણવાનો છે. બંને મત 'સ્વ'ને ઓગાળી 'સર્વમય' થવાની તત્પરતા ઝંખે છે, સમષ્ટિમાં ભળી જવાની વાતને વાગોળે છે. ભેદની રેખાઓને દૂર કરવાની હિમાયત બંનેની છે. દિવ્ય સંદેશ બંનેના મતે ધ્યાનાર્હ યોગ છે. બંને વેદાન્ત, ગોપીભાવ અને યોગક્ષેમને અનુભૂત કરવાની વાત કરે છે. એવું કહેવાયું છે કે સૂફીમત એ વેદાન્તનો ઇસ્લામી અવતાર છે. અને આવું કહેનાર છે વૉનક્રેમર, મેક્સ હૉર્ટન, ટી.પી. હ્યુજીસ અને ઝેહનેર. બંને માર્ગ દિવ્યપ્રેમને ઉચ્ચ ચૈતસિક અવસ્થા તરીકે સ્વીકારે છે. વિભિન્ન નામરૂપને વિલીન કરવાની ઉત્કટ તાલાવેલી ભક્તિમાર્ગ અને સૂફીમતમાં જોવી પ્રાપ્ત થાય છે.

વાદ નથી, પણ જીવનશૈલી છે.

આપણે એથી અભિજ્ઞ થવું જરૂરી છે કે ભક્તિમાર્ગ અને સૂફીમત હકીકતે કોઈ પણ પ્રકારનો વાદ નથી કે વાડો નથી કે એમનો અલગ પંથ કે સંપ્રદાય નથી. પરન્તુ વ્યાપક દૃષ્ટિએ બંને એક પ્રકારની જીવનશૈલી છે. બંને સ્વાનુભવના ભાવસ્થાનને આગળ કરે છે. કહો કે બંને મધ્યમમાર્ગી છે, કોઈ અંતિમ છેડાની હિમાયત તેઓ કરતા નથી. બંને માર્ગ એવા જ્ઞાનનો પ્રચાર કરે છે જે પરમાત્મા સાથે આત્માની સંનિધિથી શક્ય છે. અધ્યાત્મવિદ્યા, એવું કહેવાયું છે તેમ, કહો કે રહસ્યવાદ એ વેદાન્તનો ઇસ્લામી વેશ છે. સર્વશક્તિમાન ઈશ્વર કેવળ અને કેવળ સ્વમાં છે અને સર્વમાં છે. જે વાસ્તે અન્ય ખોજ કરવાની કે અન્યનું અવલંબન લેવાની જરૂર નથી. ગીતાએ વિધાયક રીતે આ બાબત ઉપર વિશેષ ઝોક અભિવ્યક્ત કર્યો છે : ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । (૧૮.૬૧). હૃદય અને મનના એકત્વથી જ સ્વાનુભવનાં નિર્માણ થાય છે : ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा (૪.૩૭). આથી જ કહેવાયું છે કે સૂફીમતનો ઉદ્‌ભવ આપણા દેશજ વિચારોમાંથી થયો છે અને ખાસ કરીને વેદાન્તી તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી.

સામુદાયિક સંવાદિતા

વિશ્વસમસ્તમાં વિભિન્ન ધર્મ-સંપ્રદાય-પંથ દ્વારા થયેલા ઉપદેશ અને બોધ તથા ખાસ તો સ્વમતાગ્રહના અભિગમ અંકે થતા હોવા છતાંય સરવાળે તો એક મર્મભેદક બાબત મહત્ત્વની છે કે પ્રત્યેક મતનો કેન્દ્રિય હેતુ કે સહુથી મહત્ત્વનું ધ્યેય કોમી એકતાના પ્રચારનું-પ્રસારનું રહેલું છે. પરન્તુ જમીની અનુભવ તો એ છે કે તે બધા જ બાહ્ય રીતે પૂર્વગ્રહી કે પક્ષપાતી ઝોક રાખવાના માહેર છે. છતાંય ક્યાંક ક્યાંક રજતરેખા અને રજનીતેજ આપણે અવલોકીએ છીએ અને અનુભવીએ છીએ. અને તે છે સામુદાયિક સંવાદિતાનું.

અત્યાર સુધીની પ્રસ્તુતિથી એટલું સૂચિત થાય છે કે હિન્દુધર્મનો भक्तिमार्ग અને આપણા દેશમાં ઈસ્લામે કરેલો સૂફીમત નો પ્રસાર-ફેલાવો એ બે એવા અસરકારક દૃષ્ટાન્ત છે જે સમાજીય સંવાદિતાના અભિગમી ધ્રુવતારક છે. જો કે આ બંને આંદોલનને પોતપોતાની વિચારધારા છે અને તેઓ બંને પોતાની ગતિવિધિ અને સુદૃઢતા તથા સંગઠન વડે પ્રસિદ્ધિના આકાશે ઝળહળતા રહે છે, રહ્યા છે. છતાં આપણા દેશમાં બંને વ્યાપક રીતે પરસ્પર સંલગ્નિત છે અને અંદરથી એકરાગથી પ્રભાવિત છે.

કાશ્મીરની ઋષિ પરંપરા

ઉપર્યુક્ત વિભાવનાને વિશેષભાવે ઉજાગર કરી છે કાશ્મીરની ઋષિ પરંપરાએ. સૂફીમત અને ભક્તિમાર્ગના આંદોલનની વ્યાપક અસર કાશ્મીરની આ પરંપરા ઉપર થયેલી જોવી પ્રાપ્ત થાય છે. શેખ નુરુદ્દીન આંતરકાર્યથી પ્રભાવિત આ સુંદર પરંપરાના સ્થાપક અને ઉદ્ગાતા છે. હકીકતમાં તેઓ લાલ દેડ, જેઓ ચૌદમી સદીમાં સ્ત્રી-ભક્ત તરીકે વિદ્યમાન હતાં, ની દિલેરી નિર્ભયતાથી અંજાયા હતા. એવું કહેવાયું છે કે કાશ્મીરમાં બ્રાહ્મણ પ્રભુત્વયુક્ત જ્ઞાતિપ્રથા ખૂબ જ સુદૃઢ હતી અને લાલ દેડના સમયમાં તે વધુ દૃઢશ્રદ્ધ બની હતી. નુરુદ્દીને, જેઓ ઋષિ અભિધાનથી ખ્યાત હતા, બ્રાહ્મણો સાથે જ્ઞાતિપ્રથાના જડત્વ બાબતે ઘણીવાર સંવાદ કર્યો હતા પણ નિષ્ફળતા સાંપડી હતી. આથી, તેઓ હિન્દુઓની સામાજિક સંગઠન પ્રવૃત્તિથી નારાજ હતા. એમણે બહુ દૃઢતાથી એવો સંદેશ પ્રસારિત-પ્રચારિત કર્યો કે ઈશ્વરનું અંતિમ સત્ય સહુને માટે છે. આથી, એના આધ્યાત્મિક નિષ્કર્ષને સહુ અંકે કરે અને પ્રકૃતિમાં તે મિષે પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરે.

સમાજ-સંરચનાનું એકત્વ

આપણા ઈતિહાસનાં પૃષ્ઠનાં અવલોકનથી એટલું તો પારદર્શક રીતે સુસ્પષ્ટ થાય છે કે આપણો એ સર્વસમયનો અનુભવ છે કે સામુદાયિક સંવાદિતા (કૉમ્યુનલ હાર્મનિ) અને સામાજિક ઐક્યના માહોલના નિર્માણની દિશામાં ભક્તિ આંદોલનને પ્રજાપ્રત્યક્ષ કરવાની ગતિવિધિમાં સૂફીમતે યોગદાનની જાળ બિછાવી હતી એ ધ્યાનાર્હ બાબત અવગણી શકાય તેમ નથી. આમ, હિન્દુ ભક્ત અને ઈસ્લામી સૂફી લોકોએ પોતપોતાના દુરાગ્રહી સિદ્ધાન્તોનો સમન્વય કર્યો અને કોમી એખલાસ લાવવામાં અને સામાજિક સંરચનાના ઐક્યને સ્થાપવામાં ભૂમિકારૂપ કાર્ય કર્યું. આથી, આપણા સંસ્કૃતસૂત્ર મુજબ संतो भूमिम् तपसा धारयन्ति। પૃથ્વી નથી શેષનાગે ધારણ કરી કે નથી તે ન્યૂટનના સિદ્ધાન્તને કારણે ટકી રહી; પણ તે તો સંતોના તપના કારણે ટકી રહી છે.

બે પ્રકારની પ્રક્રિયાનો પ્રભાવ

જ્યારે જ્યારે બે સંસ્કૃતિ કે બે પ્રજા, કહો કે બે ધર્મ સામસામે આવી જાય છે ત્યારે ત્યારે શક્યતઃ બે પ્રકારની પ્રક્રિયા પ્રચારમાં જોવી પ્રાપ્ત થાય છે : એક, સામનો કરવા કાજે એક સંપ થવું અને ધર્મમાં કે સમાજમાં જે સક્ષમતા છે તેને સર્વ દિશાઓથી સંગઠિત કરવી. અને બે, અજાણી સંસ્કૃતિ કે વિદેશી ધર્મના જે પયગામ છે તેનાં મૂલ્યાંકન / અવલોકન કરીને સમન્વયના માર્ગની તપાસ હાથ ધરી તે વિચારધારાને પોતીકી બનાવવા પ્રયત્નશીલ બનવું. કોઈ પણ પ્રકાશશીલ સમાજ કે ધર્મ, કહો કે જાગૃત ધર્મ અને સમાજ આ બે પ્રકારની પ્રક્રિયામાંથી પસાર થતો હોય છે. ભક્તો અને સૂફીઓએ આ પ્રક્રિયાની હિમાયત કરી છે,

આ વિચારધારાની વકીલાત કરી છે અને દોસ્તીના માહોલની મોકળાશ સંપડાવી આપી છે, જેને પરિણામે ભક્તિ અને સૂફીમાં બંને કોમના અનુયાયી બંનેને સાંપડ્યા છે.

માનવગૌરવ > માનવધર્મ

ઐતિહાસિક સમરેખાએ (હિસ્ટોરિકલ કૉન્ટૂર) દર્શાવ્યું છે કે બંને કોમો વચ્ચે સંવાદિતા સ્થાપવામાં સૂફીસંતોએ પ્રોત્સાહક યોગદાન પૂરું પાડ્યું છે. એમ કહી શકાય કે તેઓ બંને કોમો કાજે એક પ્રકારની જીવનશૈલી પ્રસ્તુત કરવા માટે મહત્ત્વાકાંક્ષી હતા : આત્માનો ધર્મ કે માનવતાનો ધર્મ, કહો કે માનવધર્મ. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ બંને વિચારધારાએ-ભક્તિભાવનાએ મનુષ્ય ગૌરવની સમજ લોકગત કરવાના સંનિષ્ઠ પ્રયાસ કર્યા હતા. સંખ્યાતીત લોકોને મૂલ્યનિષ્ઠ જીવન જીવવાની દીક્ષા અંકે કરવા કાજે પ્રોત્સાહિત કર્યા હતા. માનવ અને માનવને ભક્તિના માધ્યમથી જોડનારા આ ભક્ત-મહામાનવોએ મુખ્યત્વે તો પ્રેમ અને સંગીત દ્વારા વ્યક્તિગત સંપર્કથી-સહવાસથી સત્ય અને અહિંસાના સંદેશ સમયે સમયે પ્રચારતા-પ્રસારતા રહ્યા હતા. ગીતામાં આનું વરેણ્ય ચિત્ર આપણને સાંપડે છે : सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो । તો સૂફીમત મુજબ 'આદમ કો ખુદા મત કહો, આદમ હી ખુદા નહીં લેકિન ખુદા કે નૂર સે આદમ જુદા ભી નહીં.' જો વ્યક્તિ આત્મવિશ્વાસ, આત્મપ્રતિકાર અને આત્મસમ્માનથી જીવે તો આત્મગૌરવથી અને તે મારફતે માનવગૌરવથી આપણે સહુ રળિયાત થઈશું એવો પયગામ આ બંને માર્ગનો છે.

ધ્યાનયોગ્ય લક્ષણ આ બાબતે એ છે કે ઘણા બધા સૂફી સંતો અને હિન્દુ ભક્તો રાજ્ય તરફથી થતી કોઈ પણ પ્રકારની દખલ સહન કરી શકતા ન હતા. એટલું જ નહીં એમણે ક્યારેય રાજ્ય-સહાય ઝંખી નથી. આપણા દેશમાં સૂફીમતની બધી માન્યતાએ હિન્દુઓ વાસ્તે પોતાનાં દ્વાર રાજીખુશીથી ખુલ્લાં રાખ્યાં હતાં. હા, જો કે તે પૂર્વે આરંભમાં થોડો સંઘર્ષ, પછીથી સહાસ્તિત્વ થોડો વધુ સમય અને અંતે શાણપણ અને સહનશક્તિ તથા સમન્વયની પ્રક્રિયા ઉભય પક્ષે અન્યોન્ય સતત ચાલુ રહેલી.

ધર્મ અને અધ્યાત્મનો પથ

આમ, આ બંને આંદોલને સામાજિક ક્ષેત્રે ઊંડાં મૂળ ફેલાવી રહેલી વિનાશક પણ સહેતુક પ્રાવૃત્તિક પ્રક્રિયાનો છેદ ઉડાડવામાં પારદર્શક અને સંનિષ્ઠ ભૂમિકા ભજવી હતી. ઊંચ-નીચના અંતરને એમણે દૂર કર્યું. નિરાશા-હતાશાના ભાવને ભગાડી મૂક્યો. સામાજિક સંરચનાને કરકોલી ખાતા જીવજંતુઓનો વિઘાતક છેદ ઉડાડીને અધ્યાત્મનો એવો માર્ગ આપણને સંપડાવી આપ્યો જેથી પ્રત્યેક વ્યક્તિ એક ઉમદા માણસ બની શકે; શોક અને દુઃખને દૂર કરીને. ધર્મ અને अध्यात्म નો આ માર્ગ હકીકતે વર્તમાને આપણા સમાજ સારુ પ્રોત્સાહક હાકલ જેવો છે. અસ્તુ.

સંદર્ભ :

આ નિબંધમાં પ્રસ્તુત થયેલા વિચાર અને રજૂઆત પામેલી સામગ્રી મુખ્યત્વે અહીં દર્શાવેલા સંદર્ભગ્રંથમાંથી હાથવગાં થયાં છે; જે વાસ્તે આ લેખક તે બધા વિદ્વત્જનોના સૌજન્યનો ઋણસ્વીકાર કરે છે :

૧. Pandurang Athavale, *Light That leads*.
૨. રસેશ જમીનદાર (અન્ય સહયોગી સાથે), 'ભારતદર્શન', ગ્રંથ ૨, પ્રકરણ ૧૧, વલ્લભવિદ્યાનગર, ૧૯૮૦.
૩. Ali Ibne Usman Aljullabi Alhujuviri, *Kash-Ful-Mahjub*, Lahore, 1874
૪. I.H. Azad Faruqi, *Sufism And Bhakti*, New Delhi, 1984, pp. 152-157.
૫. E.G. Browne, *A Literary History of Persia*, Vol. I, pp. 300 ff.
૬. દશરથ ઠક્કર, 'સૂફીઝમ અને ભક્તિ', અમદાવાદ ૧૯૮૮.

ઈતિહાસ અને ઈતિહાસ-લેખન

•

પ્રા. સિદ્ધાર્થ નરહરિ ભટ્ટ

થોડાક સમય પર એક વિદેશી ઈતિહાસકારે (ડારલિમ્પલ) અખબારી મુલાકાતમાં તેમની દૃષ્ટિએ હળવાશથી, અને કદાચ ગંભીરતાથી વિધાન કર્યું હતું : "You are lazy Indian historians. You have all conclusions but no narrations." તેમનું આ વિધાન વિચારવા જેવું ખરું ? ઈતિહાસ અને ઈતિહાસ-લેખન વિશે આપણી સમજણ કેટલી ? કલ્હણે લખેલા કાશ્મીરના ઈતિહાસ 'રાજતરંગિણી' સિવાય એવું જ અન્ય લખાણ પહેલાં થયું છે ખરું ? શું, ઈસ્લામના આગમન સાથે, જેને આજે આપણે ઈતિહાસ અને ઈતિહાસનું લેખન કહીએ છીએ તે શરૂ નથી થયાં ? 'બાબરનામા' પહેલાં આવી કોઈ તવારીખ હિંદુ ઈતિહાસકારે કરી છે ખરી ? કલ્હણને બાદ કરતાં, જો આવી લેખન પ્રવૃત્તિ થઈ હોય તો તે કેમ જળવાઈ નથી ? શું મહાકાવ્યો, સ્મૃતિઓ, પુરાણકથાઓ - જેવા સાહિત્યના પ્રકારોને ઈતિહાસ અને ઈતિહાસ-લેખનના આધારો લેખી શકાય અને જો એમ લેખી શકાતા હોય તો તેવાં લખાણોનું ઐતિહાસિક પ્રમાણ કેટલું ?

એવું કહેવાય છે, 'જો ઈતિહાસનો કોઈ બોધપાઠ હોય તો તેમાંથી કોઈ બોધપાઠ મળતો નથી' તેવું હેગલે (૧૭૭૦-૧૮૩૧) કહ્યું હતું. એ જ હેગલે એવું પણ કહ્યાનું મનાય છે, 'ઈતિહાસનો છેડો માનવસ્વાતંત્ર્યમાં આવશે અને તે જર્મનીના રાષ્ટ્રવાદમાં, ત્યારે ઈતિહાસ અને ઈતિહાસ-લેખન વિશે થોડુંક મંથન કરવું છે. મંથનનું દોહન શું હશે તે હું જાણતો નથી. એટલું જાડું વિધાન અવશ્ય કરીશ કે ઈતિહાસ એ કંઈ ખંડેર નથી, એ કંઈ ભૂલી જવાની અને છતાં એક સમયે મહત્ત્વની લેખાતી અને હવે જર્જરિત અને ખંડેર થઈ ગયેલી ઈમારત નથી. ઈતિહાસ વિશેનું મારું વાંચન કે લેખન એવું થયું નથી કે કહી શકું : 'ભૂલી જાવ એ બધું. આવતી કાલને જુઓ !'

૧૯૮૯માં, સોવિયેત સંઘમાં ભળેલાં મધ્ય અને પૂર્વયુરોપનાં રાજ્યોએ, રૂસી સામ્યવાદનો બોજો ફેંકી દીધો અને પોતાને મુક્ત અને લોકશાહીયુક્ત રાષ્ટ્ર-રાજ્યો અને ગણતંત્રો જાહેર કર્યાં. પશ્ચિમના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ફ્રાન્સિસ ફુકુયામાએ હરખઘેલા થઈ કહી દીધું : 'આ (ઘટના) ઈતિહાસનો અંત છે.' તેમની દૃષ્ટિએ, ઈતિહાસ કેવળ વિકાસ સૂચવતો હોય અને તેથી તેમની જ દૃષ્ટિએ વિકાસનો-સામૂહિક વિકાસનો-છેડો સ્વતંત્રતા અને લોકશાહીમાં જ આવે. અને, ૧૯૮૯માં એ પળ આવી ગઈ હતી તેથી ઈતિહાસનો અંત પણ આવી ગયો હતો ? જો, કોઈક સમયગાળા દરમિયાન ઈતિહાસનો છેડો આવી જતો હોય તો આગળ જવાનો કોઈ માર્ગ જ રહેતો નથી. ઈતિહાસના અંત સાથે બધું જ ક્યાં અંત પામે છે અથવા સ્થગિત થઈ જાય છે. ફુકુયામાના વિધાનને સ્વીકારી શકાય તેમ નથી.

ફુકુયામાના એ વિધાને ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં વૈચારિક વમળો ઊભાં કર્યાં. શું, ઈતિહાસ એટલે કેવળ પ્રગતિ, વિકાસ, એક તબક્કામાંથી ઊર્ધ્વ થઈને બહેતર તબક્કામાં પ્રવેશ કરવો ? શું, ઈતિહાસને પ્રજાઓના જાહેર વ્યવહારોના એક ભાગ તરીકે જ લેખવો ? વીતી ગએલા કાળ અને વર્તમાનને જોડતી કડી કઈ ? બહુ દૂરના ભૂતકાળને યાદ ન કરીએ, પ્રાચીન ભારતને પણ યાદ ન કરીએ છતાં નજીકના ભૂતકાળમાં બની ગએલી ઘટનાઓને મૂલવવા માટે આપણા વિદ્વાનોની કે સમગ્રપણે એ સમયે બની ગએલી કોઈક ઘટનાની સ્મૃતિને યાદ રાખવાની કાળજી લેવાની આપણા સમાજની તૈયારી કેટલી ? બહુ દૂર ન જઈએ - ૧૮૫૭ ની મહાન ઘટનાઓના ઠોસ સબૂતો વિશેની આપણી જાણકારી કેટલી ? આધાર રાખી શકાય તેવું હમણાં પ્રકાશિત થયેલું *The Penguin 1857 Reader* (સંપાદક Pramod K. Nayar) ગણી શકાય. ઈતિહાસ

અને ઇતિહાસ-લેખનમાં શાને પ્રાધાન્ય આપીશું ? ઘટનાના વર્ણન (narration) ને કે વિશ્લેષણ (analysis) ને ? ગિબને *Decline and fall of Roman Empire* નામનું લખાણ લખ્યું. ત્યારે, તેમણે કહેલું : "ઇતિહાસ... ગુનાખોરી, માનવ મુર્ખામી અને માનવજાતના દુર્ભાગ્યથી વિશેષ છે." શું ઇતિહાસ માત્ર narration છે કે જે તે પ્રજાસમૂહના સુખની આશાનું પૂર્વસૂચન અને હેતુ છે ?

મોટાભાગનાં ઇતિહાસ-લખાણોના કેન્દ્રમાં જે તે પ્રજાસમૂહના વીરપુરુષો (કે સન્નારીઓ, તે પણ ક્વચિત્) જ આવે છે. જયારે, એચ.જી.વેલ્સે (૧૮૬૬-૧૯૪૬) *Outline of History* નું લખાણ કર્યું ત્યારે તેમના narration ના કેન્દ્રમાં સામાન્ય માણસ હતો. ત્યારે, પ્રશ્ન થાય છે : ઇતિહાસ અને ઇતિહાસ-લેખન શા માટે અગત્યનાં છે ? શું આવી પ્રવૃત્તિ કેવળ મુક્ત સમાજના મુક્ત માનવની જ હોઈ શકે ? જે કંઈ જ્ઞાન છે - પછી તે ઇતિહાસના કે અન્ય સંદર્ભમાં હોય - તે અંતે માનસિક પેદાશ (mental Construct) જ છે. તો, તેનો અર્થ એ પણ થાય કે વાસ્તવિકતા મનમાં નથી, પરંતુ મનની બહાર છે અને તેનું પ્રતિબિંબ વિચારસ્વરૂપે મનમાં પડે છે. તેથી, વિજ્ઞાનનાં તારણોથી માંડીને તર્કની એરણ પર ચકાસેલાં સઘળાં સત્યો પણ મનમાં પડેલાં કશાકનાં વૈચારિક નિરૂપણો જ છે. જો, આ સ્વીકારીએ તો માનવમન થકી સર્જાતા જ્ઞાનના સઘળા જથ્થામાં ઇતિહાસનો ફાળો કેટલો અને કેવો ? જો, મુક્ત સમાજમાં મનુષ્યે શું કરવું એ મનુષ્યની પસંદગીની (કે સ્વતંત્રતાની) વાત લેખાતી હોય તો કોઈપણ સમાજ છેક જ સંપૂર્ણ કે વૈચારિક વળગણ વિનાનો નથી.

ઇતિહાસ અને ઇતિહાસ-લેખન વિશે ચર્ચા કરવામાં કેટલાક પ્રશ્નો ઉદ્‌ભવે છે. સૌથી પાયાનો પ્રશ્ન એ છે : ઇતિહાસ એટલે શું ? શું સમયના પટમાં માનવજાતને થએલી અનુભૂતિને ઇતિહાસ કહીશું ? ચોક્કસ. જેમ મનુષ્યનું જીવન યંત્રવત્ એકધારી અને એક જ સ્વરૂપની પ્રવૃત્તિઓનો સરવાળો નથી તે જ રીતે ઇતિહાસ પણ આ બધાની નોંધ નથી. જેમ પરિવર્તન વૈયક્તિક કે સામૂહિક જીવનના સ્વરૂપને નિશ્ચિત કરે છે તેવું જ ઇતિહાસ વિશે પણ કહી શકાય. અને છતાં, પરિવર્તન કરતાં આપણી વિચારયાત્રા કોઈક ઘટનાથી આગળ કેમ વધતી નથી ? જો, વૈયક્તિક કે સામૂહિક માનવજીવન કેવળ એક જ અનુભૂતિ થકી ટકી રહેલું હોતું નથી અને છતાં તેમાંની કોઈ એક માત્ર ઘટના કે અનુભૂતિને લઈને સમગ્ર જીવનને સમજાવી ન શકાય. તે જ રીતે, કોઈક સમયે, કોઈક પ્રજાસમૂહની, ચોક્કસ સંજોગની અનુભૂતિને આધારે તેનું સમગ્ર દર્શન ઇતિહાસ બની ન શકે.

જો, આપણે વર્તમાનમાં કે વર્તમાનની આપણા વૈચારિક જગતને અનુકૂળ આવતી અનુભૂતિમાં જીવતા નથી અને તેને આપણા સમગ્ર જીવનના પર્યાપ્ત 'નેરેશન' તરીકે લેખતા નથી તો, તે જ વાત ઇતિહાસ અને ઇતિહાસ-લેખનને પણ લાગુ પડે છે. જે બન્યું છે તે નકારી શકાતું ન હોય તો તેથી વિપરીત હોય તેવું કશુંક નહીં બને કે બન્યું હશે તેમ કેમ કહી શકીશું ? જેમ, ઇતિહાસ અને ઇતિહાસ-લેખનમાં 'ચાન્સ ફેક્ટર'ને ધ્યાનમાં લેવાતું હોય તો જગતનો કોઈપણ સમાજ નિશ્ચિત બીબામાં ગોઠવાયેલો હોતો નથી - તેથી, ઇતિહાસ-લેખન કરનારાને આવી આકસ્મિકતાને નજરઅંદાજ કરવાનું પાલવે નહીં. મળતા ઇતિહાસમાં ઘણું બધું નોંધવાનું છૂટી ગયું છે એનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો જ ઇતિહાસ-લેખનમાં અન્વેષણ જેવાને અગત્યનું સ્થાન મળે. એવા લેખનમાં જે કંઈનું નિરૂપણ કરાયું છે તે પર્યાપ્ત જ છે અને તેની બહાર કશું જ બન્યું નથી એવી માન્યતા ઇતિહાસલેખનને મર્યાદિત બનાવે છે.

શું, તમામ પ્રયત્નોને પરિણામે ઉપલબ્ધ થતી માહિતી-સામગ્રી, જે તે બયાન કે ઘટનાના યથાર્થ નિરૂપણ માટે પર્યાપ્ત છે તે કેમ માની શકાય ? *Collected Works of Mahatma Gandhi* ની સો ગ્રંથોની શ્રેણીમાંથી છેલ્લા ત્રણ ગ્રંથો નામ, વિષય ઇત્યાદિની સૂચના હોઈ તેને બાદ કરતાં બાકીના સત્તાણુ ગ્રંથોમાં એક દૃષ્ટિએ ગાંધીજીના જીવન અને તેમણે વખતોવખત વ્યક્ત કરેલા વિચારો વિશે કલ્પી ન શકાય તેવી અને તેટલી માહિતી મળે છે. છતાં, વીસમી સદીના આઝાદી પૂર્વેના અને ગાંધીજીના જીવનકાળ

દરમિયાન તેમના સમેત મહમદઅલી ઝીણા અને ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર જેવી ભારતના ઇતિહાસને આકાર-ઘાટ આપતી વિભૂતિઓ આવી ગઈ હતી.

જરાક, વધારે વિચાર કરવાનું સૂચન અનુચિત નહીં જ હોય. શું, એ ગ્રંથશ્રેણીમાં આ ત્રણે વિભૂતિઓ વચ્ચે થએલો સમગ્ર પત્રવ્યવહાર પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે ? તેટલો તે ખરેખર હતો કે આપવામાં આવ્યો છે તેના કરતાં વધારે ? આ ત્રણેનાં જીવન અને દષ્ટિકોણનું આગવું મહત્ત્વ છે ત્યારે ત્રણે વચ્ચેના વ્યવહારને અક્ષરદેહ (એ જ નામથી એ ગ્રંથશ્રેણી ગુજરાતીમાં પ્રગટ થઈ રહી છે) પર્યાપ્ત રીતે રજૂ કરે છે ? ત્રણે વચ્ચેના પત્રવ્યવહારને ધ્યાનપૂર્વક વાંચતા કશુંક ખૂટતું નથી લાગતું ? આ ઉપખંડના આ ત્રણે નાયકો વચ્ચે આટલો જ પત્રવ્યવહાર થયો હતો ? કે, છપાયો છે તેથી વિશેષ ? જેટલો પણ પ્રકાશિત થયો છે તેનાથી ત્રણે વચ્ચેના સંબંધોનું આલેખન યથાર્થ બની શકે તેટલી સામગ્રી આ ગ્રંથશ્રેણીમાં છે ખરી ?

પર્યાપ્ત સામગ્રી વિનાનું ઇતિહાસ-લેખન કે દર્શન ખંડિત બની શકે. આઝાદી પછીનું જ ઉદાહરણ લઈએ. રામચંદ્ર મુહા જાણીતા સંશોધક-ઇતિહાસકાર છે. હમણા, ગાંધીજી પછીના ભારતના રાજકારણ પરનો તેમનો સંશોધનાત્મક અભ્યાસ ગ્રંથસ્વરૂપે પ્રગટ થશે. આઝાદી પછીના ભારતના જાહેરવ્યવહારો અને વહીવટમાં જવાહરલાલ નેહરુ અને શ્રીમતી ઈન્દિરા ગાંધી ઘણા લાંબા સમય સુધી રહ્યાં. બંનેના અવસાન પછી એ નિવાસસ્થાનોને રાષ્ટ્રીય સ્મારકો તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યાં. તેમાં રહેલાં દસ્તાવેજો ત્યાં જ રહ્યાં. રામચંદ્ર જ્યારે તેમનું છેલ્લું લખાણ તૈયાર કરતા હતા ત્યારે તે દસ્તાવેજો તેમને તપાસવા હતા. એ સ્મારકોના ટ્રસ્ટીઓએ તેમને તે જોવા દીધા નહીં. ઇતિહાસમાં હકીકતોમાં આ 'ગાબડાં' સદૈવ એ જ અવસ્થામાં રહેશે ? હાઈડેગરે (૧૮૮૯-૧૯૭૬) 'gaps of history'માં કહ્યું છે તે સર્વ સમાજોને લાગુ પડે છે. બધી જ બનતી અને નોંધાતી ઘટનાઓ પાછળનાં બધાં જ પરિબળો નોંધાયાં હોય છે ખરાં ?

પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનો અને સમાજ અને માનવવિદ્યાઓના તપાસવાના અભિગમોમાં ફેર ખરો કે નહીં ? પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનોમાં ભૌતિક ચકાસણી અને પુનરાવૃત્તિને પૂરેપૂરો અવકાશ છે. તે સિવાયનાં ક્ષેત્રો, વિશેષે કરીને માનવવ્યવહારોને તપાસવાનાં જ્ઞાનાત્મક માળખાં અને અભિગમો છેક વસ્તુનિષ્ઠ અને પૂર્વગ્રહો - માનવસહજ સમજણની શક્ય હોય તેવી નિર્બળતાઓથી મુક્ત નથી જ. જે દેખાય છે તે છે જ કે જે કંઈ બની ગયું તે વિશેની શ્રુતિની વસ્તુનિષ્ઠતા હોઈ શકે ખરી. એ જ્ઞાનના સ્રોતોમાં માનવસમજ, યાદશક્તિ, પૂર્વકલ્પનાઓ અને ધારણાઓ, ચિંતન અને મનન, અનુમાન, તર્ક, સ્ફુરણા, સૂઝ, આંતરઅનુભૂતિ, પૂર્વદર્શન જેવી બાબતો હોય છે. તો, તે થકી પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાન પ્રમાણે સિદ્ધાંત ઊભો કરવામાં આવે છે. પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો સાર્વત્રિક અને સર્વકાલીન હોઈ તેમાં નવા જ્ઞાનનો ઉમેરો ન થાય ત્યાં સુધી તે ટકતા હોય છે અને જેવી ઘટનાઓને આધારે તેવા સિદ્ધાંતો ઊભા કરાયા હોય છે તે થકી એવી જ ઘટનાઓ ફરીથી બને તો તેમને સમજાવવા તે સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોય છે. ઇતિહાસ સમેત સમાજ અને માનવવિદ્યાઓના સિદ્ધાંતો વિશે કહી શકીશું ? શું, માનવવ્યવહારો અને વર્તનોને માપવાના સાર્વત્રિક અને સર્વકાલીન સિદ્ધાંતો હોઈ શકે ખરા ? કોઈએક પ્રજાસમૂહ કે સમાજને થતી અનુભૂતિ અન્યને તેવી જ ન પણ થાય. એ જ સમાજની એક સંજોગની અનુભૂતિ તે જ સ્વરૂપે પુનરુક્ત ન પણ થાય. ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન થાય ખરું ?

ઇતિહાસ અને ઇતિહાસ-લેખનને નિસ્બત છે ત્યાં સુધી ઘણા પ્રશ્નો સંભવે : જેને 'ઇતિહાસ' કહીએ છીએ તેની અર્થસ્પષ્ટતા શી ? શું ઇતિહાસને કેવળ ભૂતકાળ સાથે જ પનારો પડયો છે ? શું તેને વર્તમાન સાથે કોઈ લેવાદેવા જ નથી ? ગઈ કાલ, એક સમયે 'વર્તમાન' હતી અને એ પૂર્વેના કાળ માટે તે ભવિષ્યકાળ હતી. ઇતિહાસ પાસે શી અને કેટલી અપેક્ષા રાખવી ? ઇતિહાસ-લેખનમાં તટસ્થતા કેટલી- ૧૮૫૭ની ઘટનાને ભારતમાં જે રીતે જોવામાં આવે છે તે જ રીતે ઇંગ્લેન્ડમાં જોવામાં આવે છે ખરી ?

ઇતિહાસના પ્રકારો કેટલા કે શું ઇતિહાસનું સ્વરૂપ એક જ સરખું છે અને તેના અન્ય કોઈ પ્રકારો જ નથી ? જો, ઇતિહાસને એક જ સ્વરૂપ તરીકે લેખવામાં આવતો હોય તો એક જ ઘટનાના નિરૂપણ કે અર્થઘટનમાં મતૈક્ય કેમ થતું નથી ? શું, ઇતિહાસને કેવળ 'પ્રગતિ'ના જ સંદર્ભમાં મૂલવી શકાય - એક તબક્કામાંથી નીકળીને અન્ય તબક્કામાં જવું અને તે સંક્રમણ દરમિયાન આગલા તબક્કાનાં કેટલાંક લક્ષણો છૂટતાં જવાં અને નવાનો ઉમેરો થતો જવો અને અંતે કોઈ એક તબક્કે આદિ તમામ તબક્કાઓનાં સર્વ લક્ષણો છૂટી જવાં ? કોઈ તબક્કામાંથી નીકળીને અન્ય તબક્કામાં જવાની સમયાવધિ નિશ્ચિત કરી શકાય નહીં - સમાજનું સ્વરૂપ, સમાજનો સમગ્ર સંદર્ભ અંતે નિર્ણાયક બને, પરિવર્તનનું સ્વરૂપ એક પેઢીમાં સ્પષ્ટ ન પણ થાય - અને, ક્ષણભરમાં પરિવર્તન આવી જાય. એ ક્રમશઃ પણ હોય.

આ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં ગાણિતિક ચુસ્તતા હોઈ શકે નહીં. માનવવ્યવહારોના પ્રવર્તમાન કે ભૂતકાળનાં સ્વરૂપોને પૂર્વનિશ્ચિત બીબાંમાં ઢાળી શકાય નહીં એટલું જ નહીં તેમ વહી ગએલા કે પ્રવર્તમાન કાળના સ્વરૂપને આધારે આવનારા સમયમાં તેનું કેવું સ્વરૂપ હોઈ શકે કે હોય તેનું અનુમાન થઈ શકે - એથી વિશેષ કશું નહીં. ત્યારે, ઉપરના પ્રશ્નોનું સમાધાન ક્યાંક બનેલી ઘટનાના વિશ્લેષણમાં, એ ઘટનાના સંદર્ભમાં અને એ બંનેને તાર્કિક રીતે સંલગ્ન હોય તેવી બાબતોમાં શોધી શકાય. તેમાં જ શોધી શકાય તેવું પ્રતિપાદન લેખનમાં થઈ ન શકે. એટલું અવશ્ય કહી શકીએ કે જેમ મનુષ્યની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓના અભ્યાસ કે સંશોધન માટે હવે વિવિધ વિદ્યાઓ વિકસી છે તે જ રીતે ઇતિહાસ પણ એની રીતે એ સઘળી પ્રવૃત્તિઓને તપાસે છે. જે દૃષ્ટ થઈ શકે છે કે જેના હોવાપણાનો સબૂત નીકળી શકે છે તેને ઇતિહાસ-લેખનમાં સ્થાન મળે. તેમાં ઇતિહાસ લેખન કરનારાના ઇરાદાને સ્થાન નથી.

ત્યારે, જે દૃષ્ટ હતું અને તેના હોવાપણાનો સબૂત મળી શક્યો છે અને આજે જે છે અને તેના હોવાપણાને ટકોરો મારીને સાબિત કરી શકાય તેમ છે. તેની અર્થસ્પષ્ટતાનો આધાર ઇતિહાસનું લેખન કરનારાના જ્ઞાનાત્મક અભિગમ કે માળખા પર આધારિત છે. ત્યારે, એક બાજુ વૈયક્તિક આવો અભિગમ કે માળખું અને બીજી બાજુ જે તે પ્રજાસમૂહ કે સમાજની અનુભૂતિથી ભિન્ન અનુભૂતિ ધરાવનાર ઇતિહાસકાર એક જ ઘટનાને કઈ રીતે જુએ છે તેના પર પણ આધાર રાખે છે. એવું જ નહીં, વર્તમાનમાં વિકસેલાં જ્ઞાનાત્મક ધોરણોથી ભૂતકાળને તપાસવાનાં જોખમો પણ ઘણાં છે. તો, બે ભિન્ન પ્રજાસમૂહો કે સમાજો વચ્ચેની તુલના પણ ચોક્કસ જ્ઞાન તરફ લઈ જતી નથી. ઇંગ્લેન્ડે, એક સમયે ઉત્તર અમેરિકા અને એશિયાના કેટલાક પ્રદેશોમાં સંસ્થાનવાદ-સામ્રાજ્યવાદને સ્થાપ્યો ત્યારે ત્યાંની વસ્તીની અનુભૂતિઓ ભિન્ન હતી. આજે તેની સરખામણી થઈ શકે નહીં. એકથી પણ આગળ વધીને કહી શકાય કે એકને એક સમયે અને એક સંજોગમાં થએલી અનુભૂતિ અને કાળના વહેવા સાથે થતી ભિન્ન અનુભૂતિ-આ બંને વચ્ચે તુલના કરવામાં ઇતિહાસનું કોઈ તારણ નીકળે નહીં. એ અમેરિકા અને ફ્રાંસમાં થએલી ક્રાન્તિઓ વચ્ચે કેટલો સમયગાળો હતો ? તેઓ તો યુરોપના સમાજના જ ભાગ હતા ને ?

જગતને કઈ રીતે જોવા અને સમજવામાં આવે છે તેના એક ભાગ સ્વરૂપે ઇતિહાસનું દર્શન લેખીએ તો આધુનિક સમાજ, ઇતિહાસ અને સમાજવિદ્યાઓના ઇતિહાસ વિશે કેટલાક પ્રશ્નો ઉદ્‌ભવે : શા માટે ભૂતકાળનું વૈચારિક વળગણ રાખવું ? એક સમય હતો જ્યારે ઘણું બધું સાહિત્ય ભૂતકાળની ઘટનાઓને ધ્યાનમાં રાખીને રચાતું હતું – હવે કેમ એ અભિગમ ઘટતો જાય છે ? બે પેઢીઓના વયની દૃષ્ટિએ અંતરને સ્વીકારીએ છતાં પ્રમાણમાં વયમાં મોટી પેઢીવાળા શા માટે તેમના ભૂતકાળ તરફ જ ઢળતા જાય છે ? ઇતિહાસનું આકર્ષણ કેમ થાય છે ? શું ઇતિહાસનું જ્ઞાન, ભવિષ્યને સમજવાનું સાધન બની શકે ખરું ? જે થઈ ગયું છે તે થઈ ગયું છે તેથી પાછા ફરવાનો કોઈ અર્થ નથી એ જાણવાં છતાં શા માટે વર્તમાનમાંથી સરકીને ભૂતકાળ તરફ જવાનું વલણ થતું રહે છે ? ઇતિહાસને કોઈ સામાજિક ભૂમિકા ખરી ? જો હા, તો તે કઈ – અને જો ના, તો કેમ નહીં ? શું ઇતિહાસને સમાજશાસ્ત્રોનો એક ભાગ લેખી શકાય ખરો ? જો

ના, તો તે કેમ સમાજશાસ્ત્રોનો ભાગ હોઈ ન શકે ? શું ઇતિહાસની જાણકારીથી જગતને સમજવાની દૃષ્ટિમાં ફેર પડે ખરો ?

પ્રશ્નો હોય તો ઉત્તરો પણ હોય. આ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તરો જે તે સમાજના સમગ્ર સંદર્ભમાં આપી શકાય. કોઈ એક પ્રશ્નનો ઉત્તર ભારતના પ્રાચીન સમયગાળાને સમજવાના પ્રયાસરૂપે હોય તો તે જ ઉત્તર થોડીક સદીઓનો ઇતિહાસ ધરાવતા અમેરિકાના સંદર્ભમાં બંધબેસતો ન પણ થાય. જો, કોઈક ઉત્તર અત્યંત ગતિશીલ સમાજવ્યવસ્થા ધરાવતા હાલના અમેરિકાના થોડીક સદીઓના ઇતિહાસમાંથી મળતો હોય તો સદીઓ જૂના લગભગ સ્થગિત થઈ ગયેલા આફ્રિકાના ઘણા સમાજો કે ઉત્તર ઑસ્ટ્રેલિયાની એવી જ સ્થગિત થઈ ગએલી સમાજવ્યવસ્થા ધરાવતી ટોળીઓમાંથી ન પણ મળે. તો, તે સાથે એક જ ઘટનાને તપાસનારાનો વૈયક્તિક અભિગમ કેવો છે તે પણ પ્રશ્નોના ઉત્તર શોધવા માટે અગત્યનો બને.

ફ્રિડરિક નિત્શે (૧૮૪૪-૧૯૦૦) નામના જર્મનીના દાર્શનિક થઈ ગયા. વીસમી સદીના અનેક પ્રભાવક (અને છતાં ભયાનક) વિચારપ્રવાહોમાંની એક નાત્ઝી વિચારસરણી તેમના વિચારોથી પ્રભાવિત થઈ હતી. તેઓ માનતા કે, વૈચારિક કે જ્ઞાનાત્મક રીતે મર્યાદિત જ્ઞાનવ્યાપ ધરાવતી પ્રજાઓ માટે 'ભૂતકાળ અને આજ' વચ્ચે કોઈ ભેદ જ નથી. જો આપણે બધા જ ઇતિહાસનું સર્જન હોઈએ તો કોઈક વર્તુળના ઇતિહાસના આપણે સૌ ભાગ જ છીએ. તેથી, આપણી આસપાસની નજીકની સૃષ્ટિથી ભિન્ન હોય તેવી આપણી અનુભૂતિ હોઈ ન શકે અને જગત આખું આવી વિવિધતાઓથી ભરેલું છે માટે સમગ્ર માનવજાતનો ઇતિહાસ, ભિન્ન હોય તેવી અનુભૂતિઓનો સરવાળો છે. અને છતાં, તેમાંથી જે સમગ્ર ભાત (મોઝેઇક)ઉપસે છે તેના રંગો ભિન્ન છે. એક વિશાળ પ્રથામાં અનેક પ્રથાઓ અને પ્રત્યેક પ્રથામાં પણ ઉપ અને પેટા પ્રથાઓ આપેલી છે અને પ્રત્યેકને પોતાની ઓળખ છે.

એ ઓળખને ભૂંસ્યા વિના સમગ્ર પ્રથામાં એ સર્વને યથા સ્થાને ગોઠવીને, જે 'મોઝેઇક' બને તેને આપણે શું કહીશું.' - ઇતિહાસ ?

પ્રતિબદ્ધ અને પ્રતિભાસંપન્નો ગોળમેજી પરિષદ

•

પ્રા. દિનેશ શુક્લ*

છેલ્લા એકાદ દાયકાથી ભારતીય રાજકારણ જોડાણ-સરકારોના તબક્કામાં પ્રવેશ્યું છે. જ્યારે કોઈ એક પક્ષને લોકસભામાં સ્પષ્ટ બહુમતી (૨૭૩ બેઠકો) ન મળે ત્યારે સૌથી વધારે બેઠકો મળી હોય એ પક્ષ સાથે બીજા પક્ષો સત્તામાં ભાગબટાઈ કરવા જોડાય છે. ક્યારેક ચૂંટણી પહેલાં એક મુખ્ય પક્ષની નેતાગીરી હેઠળ બીજા પક્ષો જોડાણ રચે છે અને લઘુતમ સમાન કાર્યક્રમના ઍજન્ડા પર ચૂંટણી લડે છે. નેશનલ ડેમોક્રેટિક એલાયન્સ (એન.ડી.એ.)ની રચના ભાજપના વડપણ હેઠળ થયેલી. એ જ રીતે કાગ્રેસની નેતાગીરી હેઠળ યુનાઇટેડ ડેમોક્રેટિક એલાયન્સ (યુ.પી.એ.)ની રચના થઈ છે, જે ૨૦૦૪ થી સત્તા પર છે. ડાબેરી પક્ષો અને બીજા કેટલાક પક્ષો યુપીએ સરકારને બહારથી ટેકો આપે છે. નજીકના ભવિષ્યમાં કેન્દ્રમાં જોડાણ સરકારો રચાશે કારણ કોઈ એક પક્ષને સ્પષ્ટ બહુમતી મળવાની સંભાવના નહિવત્ છે.

રાષ્ટ્રપ્રમુખ ડૉ. એ.પી.જે.કલામે તાજેતરમાં એવું સૂચન કર્યું છે કે દેશમાં દ્વિપક્ષપ્રથા હોવી જોઈએ. સંસદીય લોકશાહીની એ જરૂરી પૂર્વશરત છે કે દ્વિપક્ષ પ્રથા હોય તો સંસદીય સરકાર સારી રીતે ચાલે. જોકે આપણા કેટલાંક રાજ્યોમાં વિવિધ કારણોસર દ્વિપક્ષપ્રથા વિકસી છે, જેમકે ગુજરાત, રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ, હિમાચલ પ્રદેશ, આંધ્રપ્રદેશ, ઓરિસ્સા વગેરે. મહારાષ્ટ્રમાં બે પક્ષોની બનેલી યુતિ તો સામે પક્ષે બીજા બે પક્ષોની બનેલ યુતિ. આમ દ્વિયુતિ (પક્ષ) પ્રથા વિકસી છે. કેરળ અને તામિલનાડુમાં દ્વિજોડાણ પક્ષ પ્રથા વિકસી છે. આમ, રાજ્યે રાજ્યે જુદી પરિસ્થિતિ પ્રવર્તે છે. કેન્દ્રમાં દ્વિજોડાણ અથવા દ્વિધ્રુવીય પક્ષ પ્રથા અસ્તિત્વમાં છે.

પક્ષોની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો મુખ્ય બે પક્ષો (કાગ્રેસ અને ભાજપ) ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય કક્ષાના માન્યતા પ્રાપ્ત કરેલા બીજા ચાર પક્ષો છે. બીજા કેટલાક પક્ષો પ્રાદેશિક સ્તરના છે, પોતાના રાજ્યની બહાર તેમનું ન તો અસ્તિત્વ છે કે ન તો કોઈ ગણનાપાત્ર પ્રભાવ. ઉપરાંત બીજા કેટલાક પક્ષો ચોક્કસ જ્ઞાતિ અથવા જ્ઞાતિસમૂહના પાયા પર રચાયેલા છે, તેમનું સ્વરૂપ પણ મહદંશે પ્રાદેશિક (અમુક રાજ્યો કે બે-ત્રણ રાજ્યો પૂરતું સીમિત) છે. રાષ્ટ્રીય કક્ષાના પક્ષોને બાદ કરતાં બીજા બધા જે પક્ષો છે તેમની માનસિકતા રાષ્ટ્રીય હોવા કરતાં વિશેષ પ્રાદેશિક, જ્ઞાતિ-કોમ પૂરતી સંકીર્ણ છે. પણ કેન્દ્ર કક્ષાએ જોડાણ સરકારોના હાલના તબક્કામાં તેઓનો ટેકો અનિવાર્ય હોવાથી, તેમને બિનજરૂરી મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. ક્યારેક તેઓ જોડાણ સરકારના મુખ્યપક્ષને 'બ્લેકમેઈલ' સુધ્ધાં કરે છે. એન.ડી.એ. સરકારના શાસનકાળમાં આવા દાખલા નોંધાયેલા. અત્યારે પણ બહારથી ટેકો આપતા ડાબેરી પક્ષો મનમોહનસિંઘ સરકારને પોતાનું ધાર્યું નથી કરવા દેતા.

પ્રાદેશિક પક્ષોના આ પ્રમાણ બહારના પ્રભાવને કારણે સંસદીય સરકારની મુખ્યધરી એવા વડાપ્રધાનની સત્તા પર પણ ક્યારેક બિનજરૂરી કાપ મૂકાય છે. પ્રધાનમંડળની રચના અને જુદા જુદા મંત્રાલયો અને ખાતાઓના મંત્રીઓની નિમણૂંક અને ફાળવણી એ વડાપ્રધાનનો વિશેષાધિકાર ગણાય છે. પણ જોડાણ સરકારના ઘટક પક્ષો અને તેમના નેતાઓ પ્રધાનમંડળમાં કોને સ્થાન આપવું અને તેમને કયા મંત્રાલયો કે ખાતા સોંપવા તે બાબતે વડાપ્રધાનને ડિક્ટેટ કરે છે. અગાઉ એન.ડી.એ. સરકારમાંથી શિવસેના 'સુપ્રિમો' બાળ ઠાકરેના કહેવાથી શિવસેનાના સુરેશ પ્રભુને પ્રધાનમંડળમાંથી પડતા મૂકવામાં આવેલા. ઠાકરેની દલીલ એ કહી કે તમે દેશની સેવા કરો છો, તે સારું છે પણ પક્ષની કેટલી 'સેવા' કરી ? (એનો મતલબ સાફ

* 'મીમાંસા', ૨૭, મિથિલા સોસાયટી, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫

હતો કે પ્રધાન તરીકે તમે પક્ષને કેટલાં નાણાં પહોંચાડ્યાં ?) પ્રધાનમંડળમાં માત્ર સભ્ય થવા માટે નહીં પણ અમુક જ મંત્રાલય કે ખાતાનો આગ્રહ એટલા માટે રાખવામાં આવે છે, જેથી મોટા પ્રમાણમાં નાણાં ભેગાં કરી શકાય, બીજા શબ્દોમાં ભ્રષ્ટાચાર કરી શકાય. 'ભ્રષ્ટાચાર' કરી, પક્ષની તિજોરીમાં નાણાં ન આપવાની લાયકાત ન હોય તો પછી પ્રધાન થવાનો મતલબ શો ? સુરેશ પ્રભુની કાબેલિયત અને કાર્યક્ષમતા વિષે કોઈએ આંગણી પણ ચીંધી નથી.

એ જ રીતે તાજેતરમાં ડી.એમ.કે.ના કરુણાનિધિના કહેવાથી દયાનિધિ મારનને ફરજિયાત રાજીનામું આપવું પડે, એટલું જ નહીં, ડી.એમ.કે. ના સંસદસભ્યોમાંથી કોને કયું ખાતું સોંપવામાં આવે, તેનો નિર્ણય વડાપ્રધાને નહીં પણ કરુણાનિધિએ લીધો, એ બતાવે છે કે પ્રાદેશિક પક્ષોના આ 'સુપ્રિમો' આગળ વડાપ્રધાનને ઝૂકવું પડે છે. આમ, જોડાણ સરકારોના તકાજાઓએ કેબિનેટ પ્રથા અને વડાપ્રધાનની સત્તાને ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં પ્રભાવિત કરી છે. દયાનિધિના રાજીનામા પાછળ કરુણાનિધિ કુટુંબક્લેશ પણ મહદંશે જવાબદાર છે.

કાગ્રેસ સહિત મોટાભાગના રાજકીય પક્ષો (ભાજપ અને ડાબેરી પક્ષોના અપવાદ સિવાય) કુટુંબશાહી કે વંશશાહીની માનસિકતાથી પીડાય છે. વિચારધારા તેમના માટે સત્તા પ્રાપ્ત કરવાનું કે ટકાવવાનું આવરણ છે. નહેરુ ગાંધી કુટુંબની વ્યક્તિ જ કાગ્રેસનું સુકાન સંભાળી શકે, એવા દૃઢ સંસ્કાર કાગ્રેસજનોમાં સ્થાપિત થયેલા છે. મોટાભાગના રાજકીય પક્ષો વધતા ઓછા પ્રમાણમાં સગાવાદથી પીડાય છે. 'ઇન્ડિયા ટુ ડે' એ કરેલા એક સર્વે અનુસાર દેશના સો-સવાસો જેટલા કુટુંબો પંચાયતથી માંડીને પાર્લામેન્ટ સુધી દેશનું શાસન કરે છે. આવા પક્ષોમાં આંતરિક લોકશાહીનું નામોનિશાન ન હોય તે સમજી શકાય છે. બધા પક્ષોને પોતાનાં બંધારણો છે. પણ તેમનું સંચાલન બંધારણના નિયમોને આધારે નહીં પણ મુખ્ય નેતાની મુન્સફીને આધારે થાય છે. આવા રાજકીય પક્ષો પાસે આપણે, નાગરિકો, એવી અપેક્ષા રાખીએ છીએ કે તેઓ સત્તાસ્થાને હોય કે વિરોધપક્ષે હોય, દેશનું સંચાલન લોકશાહી બંધારણ અનુસાર ચલાવે. આ મોટામાં મોટો વિરોધાભાસ છે, પણ રાજકારણીઓ અને રાજકીય પક્ષોને એમાં કશું અયોગ્ય કે ખોટું લાગતું નથી.

આંતરિક લોકશાહી વગરના રાજકીય પક્ષનું કમાન્ડ સ્ટ્રક્ચર પણ એકહથ્થુ હોય તે સમજી શકાય તેમ છે. છેક જિલ્લા અને ક્યારેક તો તાલુકા કક્ષાના સંગઠનને લગતા નિર્ણયો કેન્દ્રીય હાઈકમાન્ડ દ્વારા લેવાય છે, જે બધાએ સ્વીકારી લેવાના હોય છે. ચૂંટણીઓમાં ઉમેદવારોની પસંદગી સ્થાનિક કક્ષાએ થતી હોય પણ આખરી મહોર તો હાઈકમાન્ડ મારે છે. અલગ મત (ડિસ્સેન્ટ)ને અવકાશ જ નથી, બલકે અલગ મત ધરાવનાર અને તેને પ્રગટ કરનારને 'અસંતુષ્ટો' અને આગળ જતા 'બળવાખોર' તરીકે ઘટાવવામાં આવે છે. સ્થાનિક કે પ્રાદેશિક સ્તરે ગમે તેટલા લોકપ્રિય હોય છતાં આવા 'બળવાખોર' નેતાઓને પક્ષમાંથી દૂર કરવામાં જરાય વાર લાગતી નથી. કેટલાક વિવેચકો ભારતીય લોકશાહીને કુટુંબશાહી અથવા વંશીય લોકશાહી (ડાયનેસ્ટિક ડેમોક્રસી) કહેવાનું વિશેષ પસંદ કરે છે.

સંસદમાં બિરાજમાન રાજકીય પક્ષો અને તેમના નેતાઓ સંસદની ગરિમા જાળવતા નથી. સંસદની કાર્યવાહીનો મોટા ભાગનો સમય અરસ-પરસ આક્ષેપો-પ્રતિઆક્ષેપો, શોરબકોર અને સભાત્યાગને કારણે બગડે છે. સંસદના સત્રો ટૂંકાવી દેવામાં આવે છે. અંદાજપત્રની બેઠક દરમિયાન ખાતાઓના ખર્ચની માંગણીઓ ચર્ચા કર્યા વિના પસાર કરી દેવામાં આવે છે. અત્યંત મહત્ત્વના ખરડા ચર્ચા કર્યા વિના પસાર કરી દેવાના પ્રસંગો ઉત્તરોત્તર વધતા જાય છે. જે આશા અને અપેક્ષાથી નાગરિકોએ આ સંસદસભ્યોને ચૂંટીને મોકલ્યા છે, તેને ઠોકરે મારતા આ રાજકીય નેતાઓ જરાય અચકાતા નથી.

સંસદ અને વિધાનસભાઓમાં લગભગ ત્રીજા ભાગના સભ્યો ગુનાઈત પાર્શ્વ ભૂમિકા ધરાવે છે. એમાંના કેટલાક તો પ્રધાનમંડળના સભ્યો પણ બને છે. રાજકારણનું અપરાધીકરણ પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યું છે. એ નિર્મૂળ કરવાના અનેક સૂચનો થયાં છે પણ તેમનો અમલ કરવાની દાનત આપણા રાજકીય પક્ષો ધરાવતા નથી.

એકબીજાની ટીકા કરવામાં પાછું વળીને નહીં જોતા રાજકીય પક્ષો જ્યારે તેમનો સહિયારો સ્વાર્થ હોય ત્યારે તેમને એક થઈ જતાં જરા પણ વાર લાગતી નથી. સંસદ સભ્યોના પગાર-ભાડાં અને અન્ય સવલતો વધારવાનો જ્યારે મુદ્દો ઊભો થાય છે, ત્યારે તેઓમાં અદ્ભુત સર્વસંમતિ ઊભી થઈ જાય છે. અન્ય પછાત વર્ગો માટે ૩૩ ટકા અનામતનો મુદ્દો હોય ત્યારે બધા પક્ષો એકમત થઈ જાય છે, પણ મહિલાઓને અનામત બેઠકો ફાળવવાનો પ્રશ્ન ઊભો થાય ત્યારે તેઓ બધા ઠંડા પાણીમાં બેસી જાય છે. આપણા રાજકારણમાં જે ભ્રષ્ટાચાર પ્રસર્યો છે, તે દૂર કરવા માટે મોટા પ્રમાણમાં ચૂંટણી સુધારા કરવાની જરૂર છે. એ માટે અનેક કમિશનો નિમાયાં છે, અનેક સૂચનો થયાં છે. સર્વોચ્ચ અદાલતે ટકોર પણ કરી છે, પણ રાજકીય પક્ષોએ એની દરકાર સુધ્ધાં કરી નથી.

કેટલાક રાષ્ટ્રહિત ચિંતકોએ એવું સૂચન કર્યું છે કે એક ગોળમેજી પરિષદ બોલાવવામાં આવે, જેમાં જુદા જુદા રાજકીય પક્ષોના નેતાઓ, ભૂતપૂર્વ રાષ્ટ્રપ્રમુખો, ભૂતપૂર્વ વડાપ્રધાનો, ભૂતપૂર્વ મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિઓ, મુખ્ય ચૂંટણી કમિશ્નરો, અર્થશાસ્ત્રીઓ, જાણીતા સમાજશાસ્ત્રીઓ અને રાજ્યશાસ્ત્રીઓ, મુખ્ય અખબારોના તંત્રીઓ, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના અગ્રણીઓ, અગ્રણી ઉદ્યોગપતિઓ, લશ્કરના ભૂતપૂર્વ વડાઓ વગેરેને આમંત્રણ આપવામાં આવે. આપણા દેશ અને સમાજ સમક્ષના મુખ્ય પડકારો અને સમસ્યાઓની એક યાદી તૈયાર કરવામાં આવે અને તે બધાનો ઉકેલ કેવી રીતે લાવી શકાય તેનાં સૂચનો માંગવામાં આવે. બીજા બધા વિવાદી મુદ્દાઓ કોરાણે મૂકીને સર્વસ્વીકાર્ય સમાન લઘુતમ કાર્યક્રમ અથવા એજન્ડા ઘડી કાઢવાનું કહેવામાં આવે.

દેશમાં પ્રતિભા અને પ્રતિબદ્ધતાની ખોટ નથી. ક્યારેક એવું લાગે છે કે આપણે એ પ્રતિભા અને પ્રતિબદ્ધતાનો સમુચિત ઉપયોગ કરતા નથી. રાજકારણીઓ આગામી ચૂંટણીના નાકના ટેરવાથી આગળ જોઈ શકતા નથી, પણ રાજપુરુષો લાંબું જોઈ શકે છે. વિવિધ ક્ષેત્રોના લાંબુ જોઈ શકનારા 'રાજપુરુષો'ને એકત્ર કરીને તેમના સંગઠિત અને સંચિત શાણપણની આજે દેશને તાતી જરૂર છે. રાજકારણ એ અત્યંત ગંભીર વિષય છે, કેવળ રાજકારણીઓને હવાલે કરી શકાય નહીં.

'सुभाषितसंग्रह-समुच्चयः' : પરિચય

•

નીલાંજના શાહ*

बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः प्रभवः स्मयदूषिताः ।
अबोधोपहताश्चान्ये जीर्णमङ्गे सुभाषितम् ॥

'વિદ્વાનો મત્સરથી ભરેલા છે, રાજાઓ (સત્તાધીશો) અહંકારથી છકેલા છે અને બાકીના લોકો અજ્ઞાનથી પીડાયેલા છે તેથી સુભાષિત પોતે જીર્ણ થઈ ગયું.' 'વૈરાગ્યશતક', શ્લો.૨

પંડિતો અને રાજાઓ વગેરે તરફથી સુભાષિતોની અવગણના થતી જોઈને, સૈકાઓ પહેલાં ભર્તૃહરિએ વ્યક્ત કરેલો આક્રોશ ઉચિત છે, કે આ સંજોગોમાં સુભાષિતોને કોણ સાંભળે ? સદ્‌ભાગ્યે આજે પરિસ્થિતિ બદલાઈ છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના એક મહત્ત્વના અને ઉપયોગી પ્રકાર તરીકે હવે સુભાષિતસાહિત્યને બધે મહત્ત્વ મળવા માંડ્યું છે. એટલું જ નહીં, પણ વર્તમાનપત્રો અને લબ્ધપ્રતિષ્ઠ સામયિકોમાં પણ સંસ્કૃત સુભાષિતોને સ્થાન મળવા માંડ્યું છે. તેથી આમ જનતા પણ તેમાં રસ લેતી થઈ છે. 'સુભાષિત' શબ્દ પોતે સૂચવે છે, તેમ તે સંક્ષેપમાં સુંદર રીતે કાવ્યાત્મક શૈલીમાં, જે કહેવું છે તેને બે કે ચાર પંક્તિઓમાં સચોટ રીતે રજૂ કરે છે. પ્રત્યેક સુભાષિત એક સ્વયંસંપૂર્ણ એકમ હોય છે અને તે આગળપાછળના સંદર્ભથી મુક્ત હોય છે. સેંકડો વર્ષોથી લોકમાનસમાં ઘૂંટાયા કરતાં આ સુભાષિતોનું વિષયવાર વર્ગીકરણ કરીને, સંગ્રાહકોએ તેમને સંસ્કૃત સુભાષિતસંગ્રહો તરીકે આપણી સમક્ષ મૂક્યા. આમાંના, એક સંગ્રહસમૂહનો આ લેખમાં સંક્ષેપમાં પરિચય આપવાનો ઉદ્દેશ છે.

ગુજરાતના ખંભાતના શાંતિનાથ જૈનભંડારમાં આવેલી એક તાડપત્રીય હસ્તપ્રત (નં. ૨૬૪ (૧))માં રહેલા પાંચ સુભાષિત સંગ્રહોનું 'सुभाषितसंग्रह-समुच्चयः'એ શીર્ષકથી તાજેતરમાં પ્રકાશન થયું છે.★

મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ ખંભાતના શાંતિનાથ જૈન મંદિરની તાડપત્રીય હસ્તપ્રતોનું સૂચિપત્ર સંપાદિત કરીને બે ભાગમાં પ્રકાશિત કર્યું છે. તેમાંના બીજા ભાગમાં ૨૬૪ (૧) નંબરની આ હસ્તપ્રતમાં તેમણે સંસ્કૃત સુભાષિતસંગ્રહો દર્શાવ્યા છે. હસ્તપ્રતના અંતમાં આવેલ 'સૂક્તાવલી' નામનો નાનો સુભાષિતસંગ્રહ તેમના ધ્યાન બહાર રહ્યો છે. મુનિશ્રીએ જેનો સમય આશરે વિક્રમ સંવતની પંદરમી સદીનો પૂર્વાર્ધ દર્શાવેલો છે, તેવી આ હસ્તપ્રતના કુલ ૫૮ તાડપત્રોમાં 'સૂક્તાવલી' (શ્લો. ૧૪૭), 'બોધપ્રદીપ' (શ્લો.૫૨) 'સુભાષિતરત્નકોશ' (શ્લો. ૧૯૭), 'સૂક્તસંગ્રહ' (શ્લો. ૨૨૦) અને 'સૂક્તાવલી' : લઘુ (શ્લો. ૬૯) એમ કુલ ૬૮૫ શ્લોક ધરાવતા પાંચ સંસ્કૃત સુભાષિતસંગ્રહો આવેલા છે.

સૂક્તાવલી :

આ હસ્તપ્રતમાં પ્રથમક્રમે આવતો 'સૂક્તાવલી' નામનો આ ૧૪૭ શ્લોકોનો સંગ્રહ વીતરાગને વંદન કરવાથી શરૂ થાય છે તેથી અને તેના પ્રથમ વિભાગમાં આવતાં જૈન ધર્મને લગતાં સુભાષિતો પરથી થાય છે કે આ સંગ્રહ કોઈ જૈન વિદ્વાન દ્વારા તૈયાર થયેલો છે. આ સંગ્રહના ધર્માધિકાર અને કામાધિકાર એવા બે વિભાગો છે.

ધર્માધિકાર નામનો ૧૦૪ શ્લોકોનો વિભાગ જૈન ધર્મની દૃષ્ટિએ ખાસ મહત્ત્વનો છે. તેના પ્રથમ

* ૧૮, સ્વૈરવિહાર સોસાયટી, અમદાવાદ-૧૫

★ सुभाषितसंग्रह-समुच्चयः, સં. નીલાંજના શાહ, પ્ર. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય નવમજન્મશતાબ્દી સ્મૃતિ સંસ્કાર શિક્ષણનિધિ, અમદાવાદ, ઈ.સ. ૨૦૦૭.

સુભાષિતમાં જ કહ્યું છે કે મનુષ્યત્વ-આર્યક્ષેત્ર દેશ-અન્વય-આયુષ્ય-નિરોગી શરીર-આચાર્ય અને બુદ્ધિ વગેરે સામગ્રી ધર્મમાર્ગે વળવા માટે એકદમ અનિવાર્ય છે. આ બધી સામગ્રી કેટલી દુર્લભ છે એ વિવિધ દૃષ્ટાંતો દ્વારા ઠીકઠીક સુભાષિતોમાં ક્રમશઃ દર્શાવ્યું છે. તેમાં ફરી મનુષ્યત્વ મળવું કેટલું દુર્લભ છે તે સુંદર શૈલીમાં દર્શાવ્યું છે; જેમકે,

स्तम्भं रत्नमयं महान्तममरः संचूर्ण्य सूक्ष्माणुशः
कश्चिन्मेरुशिरः स्थितो नलिकया फूत्कृत्य दिक्षु क्षिपेत् ।
अप्येषा परमाणुसंहतिरिहाऽनन्तैः परावर्तनैः
स्वां स्तम्भाकृतिमैति नैव भविनां भूयोऽपि मानुष्यकम् ॥२१॥

'કોઈ દેવ અતિવિશાળ રત્નમય સ્તંભના સૂક્ષ્મ અણુઓમાં ચૂરેચૂરા કરે અને પછી કોઈ, મેરુપર્વતની ટોચ ઉપર ઊભા રહીને, નળી દ્વારા એને ફૂંકીને દિશાઓમાં વેરે, તે છતાં (કદાચ)એ પરમાણુનો સમૂહ અનંત પરાવર્તનો પામી, પોતાની મૂળ સ્તંભ તરીકેની આકૃતિને પામે, પણ માનવીઓને ફરી મનુષ્ય તરીકે જન્મ મળે એ સાવ અસંભવ છે.' ૨૧

મનુષ્યત્વ મળ્યા પછી પણ, ત્રણે ભુવનને અજવાળતા જિનાધીશો જેમાં જન્મ્યા છે અને સંતો જેમાં વસે છે, એવા આર્યક્ષેત્રમાં જન્મ મળવો એથી યે દુષ્કર છે એમ દર્શાવ્યું છે. મનુષ્ય કોઈ રીતે મૃત્યુને જીતી શકતો નથી તે જણાવીને, સંસારના ભોગો કેટલા ક્ષણભંગુર છે તે અનેક દૃષ્ટાંતો આપીને આ સુભાષિતોમાં સમજાવ્યું છે. રોગની પીડામાંથી મનુષ્યને કોઈ ઉગારી શકતું નથી, તે વાત ભારપૂર્વક કહી છે.

માની લઈએ કે મનુષ્યને દીર્ઘ આયુષ્ય, સ્વસ્થ શરીર બધું મળે, પણ સંસારની પળોજણમાં અને કુટુંબની જવાબદારીમાં વ્યસ્ત મનુષ્યને ધર્મબોધને સાંભળવાનો સમય ક્યાં મળે છે ? એક સુભાષિતમાં કહ્યું છે :

आराधयामि नृपमम्बुनिधिं तरामि
देशान्तरेषु विचरामि कृषिं करोमि ।
नौमीश्वरं किमु सुरं विवरं विशामि
पुंसामिति व्रजति चिन्तयतामिहायुः ॥ ४६

રાજાને ખુશ કરું, સાગર તરી જાઉં, દેશાવર જાઉં, ઈશ્વરને ભજું કે પછી કોઈ દિવસ ગુફામાં પ્રવેશું આમ વિચારતા મનુષ્યોનું આયખું પૂરું થાય છે. ૪૬

તે પછીના શ્લોકોમાં, મૃત્યુલોકમાં જંગમતીર્થ ઉપદેશને પ્રબોધનાર ગુરુઓ પણ ચિન્તામણિ કે કલ્પદ્રુમ જેવા દુર્લભ છે એમ કહ્યું છે.

ઉપર્યુક્ત બધી સામગ્રી મનુષ્યને કદાચ સાંપડે એ શક્ય છે, પણ પ્રમાદ એ બધી કલ્યાણપ્રદ બાબતોને નકામી કરી દે છે. તેથી જ એક સુભાષિતમાં કહ્યું છે કે ભૂખ્યા સિંહનો ભેટો થાય, છંછેડાયેલા સાપનો દંશ થાય કે મોતના મુખમાં પ્રવેશ થાય તે સારું, પણ પ્રમાદ એ બધાથી પણ ભયાનક છે. દાન હંમેશાં નિદાન વિનાનું હોવું જોઈએ, એમ ભારપૂર્વક કહ્યું છે. દાન આપનાર મનુષ્યનું અપાર કલ્યાણ થાય છે તે બાબતના સમર્થનમાં શ્રેયાંસનાથ, શાલિભદ્ર, આર્યા ચંદના અને ધનસાર્થવાહના દૃષ્ટાંતો આપ્યાં છે. ત્યારબાદ જ્ઞાન, દર્શન અને શીલ-ત્રણ જેમાં છે એવા સંઘની શ્રદ્ધાથી ધન વડે પૂજા કરનાર મનુષ્યની પ્રશંસા કરી છે.

આ સંગ્રહમાં શ્રાવકે ક્યાં વસવું અને ક્યાં ન વસવું તેની પણ સમજ આપી છે. જ્યાં જિનમંદિરો હોય, સાધર્મિકો રહેતા હોય, સાધુઓની અવર જવર હોય, સામાન્ય લોકો પણ ધર્માભિમુખ અને પાપભીરુ

હોય, તે સ્થાને શ્રાવકે રહેવું જોઈએ. જૈન વચન સાંભળવાનો અધિકાર કેવા શ્રાવકને છે તે પણ કહ્યું છે.

જૈન દેરાસરનું નિર્માણ કરાવનાર શ્રાવક નીતિથી ધન કમાતો હોવો જોઈએ, દીર્ઘદષ્ટિવાળો, બુદ્ધિમાન અને ગુરુવચનને અનુસરતો હોવો જોઈએ. ખાસ નોંધપાત્ર બાબત એ કહી છે કે જૈન દેરાસરના નિર્માણમાં, કારીગરોને પણ ભાગીદાર માની, તેમનો પ્રેમથી સહકાર માંગીને તેમને અંતરથી રસ લેતા કરવા જોઈએ.

એક સુભાષિતમાં જિનભવન બંધાવનારને ધન્ય કહ્યો છે :

निजकुलगगनशशाङ्कः सुकृतामृतसुरसरित्तुषाराद्रिः ।
धन्यः स एव भुवने जिनभवनं कारितं येन ॥ ८७

જેણે આ પૃથ્વી પર જિનભુવન બંધાવ્યું છે, તે પોતાના કુળરૂપી ગગનનો ચન્દ્ર છે અને સુકૃતરૂપી અમૃતની દિવ્યસરિતાનો હિમાલય છે. ૮૭

જિનેન્દ્રના દેરાસરમાં જેની સ્થાપના કરવાની છે તે જિનબિંબ કેવું હોવું જોઈએ, તેની સમજ પણ એક સુભાષિતમાં આપી છે :

सकलजनमनोज्ञं स्वर्णरत्नोपलाद्यैः
सुघटितमकलङ्कं लक्षणाकारसारम् ।
द्रुतमथ जिनबिम्बं तत्र चैत्यालयान्त-
र्भवति रुचिरमुच्चैः कारणीयं सुधीभिः ॥ ९०

'સકલ લોકને ગમે તેવું, સુવર્ણ, રત્નો વગેરેથી સારી રીતે ઘડાયેલું, (જૈન મૂર્તિશાસ્ત્રનાં) લક્ષણો પ્રમાણે આકાર પામેલું હોય તેવા જિનેન્દ્રના સુંદર બિંબને, જૈન મંદિરમાં રાખવા માટે, બુદ્ધિમાન માણસોએ સારી રીતે અને જલદી તૈયાર કરાવવું જોઈએ.' ૯૦

આ બિંબ તૈયાર થયા બાદ દસ દિવસની અંદર તે બિંબની પ્રતિષ્ઠા, સકળ ઔષધિ અને તીર્થજળ વગેરે પૂરેપૂરી સામગ્રીથી કરવી જોઈએ. ત્યારબાદ વિભાગના અંતમાં કહ્યું છે કે જિનેન્દ્રના દેરાસરમાં યાત્રા મહોત્સવવિધિ, પંચકલ્યાણક વગેરે જે જૈન શાસનની ઉન્નતિમાં ઉપયોગી હોય તે બધું કરવું જોઈએ.

આમ, આ અધિકારમાં, મનુષ્ય ધર્મ, ખાસ કરીને જૈન ધર્મ તરફ વળે અને તેમાં સ્થિર થાય, તે માટેની આવશ્યક સામગ્રીના નિર્દેશથી માંડીને, જૈન દેરાસરનું નિર્માણ, તેમાં જિનબિંબની પ્રતિષ્ઠાવિધિ વગેરે સુધીની બધી સમજ આપી છે. તેથી તેનું 'ધર્માધિકાર' નામ સાર્થક છે.

'કામાધિકાર' નામના બીજા વિભાગમાં કુલ ૪૩ સુભાષિતો છે. અને તેમાં 'મેઘ', 'સિંહ', 'હંસ', 'ગજ', 'ચૂત', 'શંખ', 'આકાશ'. 'વિહંગો', 'સર્પ', 'દ્રુમ', સરોવર મુક્તક અને 'સિંહ' એમ કુલ ૧૩ વિભાગો છે. આમાંના મોટા ભાગનાં અન્યોક્તિ પ્રકારના સુભાષિતો છે. પ્રાચીન સુભાષિતગ્રંથોમાંથી, સંગ્રાહકે આ સુભાષિતો પસંદ કર્યા જણાય છે, પણ પેટાવિભાગોની વ્યવસ્થા બરાબર નથી, તે બાબતનો સિંહને લગતા બે પેટાવિભાગ આવે છે, તેના પરથી ખ્યાલ આવે છે.

આમાંના કેટલાંક સુભાષિતોમાં અન્યોક્તિ દ્વારા વ્યંગ્યઅર્થથી બોધ પણ સૂચવાતો હોય છે જેમકે,

नैर्मल्यमप्रतिममम्बुनिधेश्च जन्म
तच्चक्रपाणिकरपङ्कजगोचरत्वम् ।
यस्येति ते चरितमुज्ज्वलमस्ति सत्त्वं
हे शङ्ख ! किं खल इवाश्रितवक्रभावः ॥ १२०

'તારામાં અપ્રતિમ નિર્મળતા છે, સાગરમાંથી તું જન્મ્યો છે, વિષ્ણુના તે કરકમળમાં તું વસે છે, તારું સત્ત્વશીલ ચરિત અતિ ઉજ્જ્વળ છે, હે શંખ ! તું દુર્જનની માફક કેમ વક્ર આકાર (સ્વભાવ)નો છે ?'

કોઈ સજ્જનને દુર્જનની માફક વર્તતો જોઈ, શંખના બહાને કવિએ તેને ઠપકો આપ્યો છે.

બીજું એક સુંદર સુભાષિત શંકરના મસ્તક પરની ગંગામાં રહેલા સફેદ કમળના છોડને લગતું છે :

मन्दाकिनीकनककैरविणि ! त्वदीयं
किं तत्तपः कथय येन पिनाकपाणेः ।
आसाद्य मौलिमधिगच्छसि यामिनीश-
सम्पर्कजानि सततं सुखसौहृदानि ॥१११

ગંગામાં રહેલા હે કનક કમળના છોડ ! તેં એવું તો કયું તપ કર્યું છે તે કહે, કે જેને લીધે મહાદેવજીના મસ્તક પર રહીને તું ચંદ્રની મૈત્રીનું સુખ સતત માણે છે ? ૧૧૧

આ સંગ્રહના અંતમાં આવતાં વૈરાગ્યપ્રધાન સુભાષિતોમાંનું એક ટાંકવા જેવું છે :

यदासीदासीनं कुचकनककुम्भेषु सुदृशा-
मखण्डश्रीखण्ड इव लहरिलिप्तेषु सुचिरम् ।
इदानीमासाद्य त्रिदशतटिनीतीरविपिनं
तदस्माकं चेतः स्पृशति परमब्रह्मणि लयम् ॥ १४५

સુંદર નેત્રોવાળી સ્ત્રીઓના જાણે કે તરંગોથી છવાયેલા હોય તેવા સુવર્ણકલશ જેવા સ્તનો પર, અમારું જે ચિત્ત અખંડ ચંદનની જેમ ચોંટી રહેતું હતું, તે હવે ગંગાકિનારા પરના જંગલમાં પહોંચીને પરબ્રહ્મમાં લય થવા માંડે છે. ૧૪૫

આ અને આવાં બીજાં સુંદર સુભાષિતોને લીધે 'કામાધિકાર' વિભાગ પણ વિદ્વાનોને રસ પડે તેવો છે.

આમ, 'સૂક્તાવલી' નામનો આ સંગ્રહ, તેના બંને વિભાગોને લીધે, ખાસ તો ધર્માધિકાર વિભાગને લીધે નોંધપાત્ર બની રહે છે.

બોધપ્રદીપ :

પ્રસ્તુત હસ્તપ્રતમાં બીજા ક્રમે આવતા 'બોધપ્રદીપ' નામના બાવન શ્લોકોના આ સંસ્કૃત સુભાષિતસંગ્રહને કોઈ અજ્ઞાત સંગ્રાહકે એવી સરસ રીતે સંકલિત કર્યો છે કે પ્રથમ નજરે તો તે જોનારને મૌલિક લઘુકાવ્ય જ લાગે, પણ ખરેખર આ સંગ્રહ જુદાં જુદાં સુભાષિતસંગ્રહો અને ભર્તૃહરિના 'વૈરાગ્યશતક' અને 'શૃંગારશતક' વગેરેમાંથી સુભાષિતો પસંદ કરીને તૈયાર કરાયો છે. તેના પ્રથમ શ્લોકમાં શિવની સ્તુતિ કરાઈ છે. તેથી તેના સંગ્રાહક શૈવધર્મના અનુયાયી હોવાનું અનુમાન થઈ શકે છે.

આ સંગ્રહનું નામ સૂચવે છે તેમ તેમાં રહેલા સુભાષિતો, બોધરૂપી પ્રદીપ ધરીને, મનુષ્યોનો સાંસારિક વિષયભોગો તરફનો મોહ દૂર કરીને તેમને મુક્તિમાર્ગ ભણી વાળવા મથે છે. આ સુભાષિતોમાંના એકમાં સંસારને કારાગાર સાથે તો બીજામાં સંસારને સ્મશાન સાથે સરખાવ્યો છે, સંસારમાં મનુષ્યને જકડી રાખનાર મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓ છે, એમ માની, આ સંગ્રહમાં સ્ત્રીઓને મોક્ષમાર્ગના મુખ્ય અંતરાય રૂપ ગણાવી છે.

तावदेव कृतिनामपि स्फुरत्येष निर्मलविवेकदीपकः ।
यावदेव न कुरङ्गचक्षुषा ताड्यते चटुललोचनाञ्चलैः ॥८॥

'જ્યાંસુધી ચંચળ લોચનોના ખૂણાઓ વડે હરિણાક્ષીઓ. પ્રહાર નથી કરતી, ત્યાં સુધી જ પુણ્યશાળી

માણસોમાં આ નિર્મળ વિવેકરૂપી દીપ પ્રગટે છે.' ૮

સ્ત્રીઓની ભ્રૂલતા ને એક શ્લોકમાં નરકનું દ્વાર ઉઘાડી આપતી કુંચી સાથે તો બીજા શ્લોકમાં ઉપશમરૂપ માર્ગમાં વિઘ્ન નાંખતી સર્પિણી સાથે સરખાવી છે અને સ્ત્રીઓના ભુજપાશને મનુષ્યના ગળા પરના પાશ તરીકે દર્શાવ્યો છે. આમાંના એક સુભાષિતમાં કહ્યું છે કવિઓ સ્ત્રીઓના શરીરની ખોટી પ્રશંસા કરે છે એમ જાણવા છતાં મનુષ્યો એમાં આસક્ત થાય છે.

ત્યારબાદ મૃત્યુની વાત કરી છે કે જોતજોતામાં આપણાં સ્વજનોને કાળ ભરખી જાય છે. વળી અનેક વિદ્યાઓ કે શાસ્ત્રો જાણનારા, પણ મૃત્યુને જીતવાની વિદ્યા કે પુનર્જન્મ ટાળવાની વિદ્યા જાણતા નથી- કાળરૂપી ચોર ઘેરઘેર જઈને મનુષ્યોનાં જીવનરૂપી ધન ચોરી જાય છે.

મૃત્યુ અને વૃદ્ધાવસ્થાની યાતનામાંથી છોડાવવા એક સુભાષિતમાં 'વિવેક'ને વિનંતિ કરી છે કે મને મુક્તિમાર્ગ બતાવ :

यावज्जरा विषधरीव न मां दुनोति
व्याघ्रो न यावदुपसर्पति मृत्युनामा ।
संसारघोरगिरिगह्वरवर्तिनोऽन्त-
स्तावद्विवेक । मम दर्शय मुक्तिमार्गम् ॥२३

'સાપણની જેમ, વૃદ્ધાવસ્થા જ્યાં સુધી મને સંતાપે નહીં, મૃત્યુ નામનો વાઘ મારી પાસે જ્યાં સુધી નજીક આવે નહીં, ત્યાં સુધી હે વિવેક ! સંસારરૂપી ઘોર પર્વતની ઝાડીમાં રહેલા તું મને મુક્તિનો માર્ગ દર્શાવ. ૨૩

બે-ત્રણ સુભાષિતમાં કહ્યું છે કે જેમણે પોતાના ધનથી આખી પૃથ્વીને શણગારી તેવા મોટા મોટા રાજાઓ તો સાગરના બિન્દુની જેમ કાળમાં વિલય પામ્યા, તે જ રીતે રાવણને તેમજ કરોડો રાક્ષસોને સંહારનાર રામચંદ્ર પણ કાળરૂપી નિશાચર વડે ગળી જવાયા.

કાળની આ ભયાનકતાને સમજીને મનુષ્યે સંસાર પ્રત્યેનો મોહ ત્યજવો જોઈએ. આ મોહને મુક્તિરૂપી દ્વારને બંધ કરનાર જણાવ્યો છે. એક સુભાષિતમાં તો હૃદયને સંબોધન કરીને કહ્યું છે કે –

मा दृश्यतां हृदय ! हन्त तमस्करोऽयम्-
एणीदृशां वदनरूपधरो मृगाङ्कः ।
आच्छाद्य निर्मलविवेकदिशो विसारि
यस्मादिदं स्फुरति मोहमहान्धकारम् ॥ १९

હે હૃદય ! અરેરે ! સ્ત્રીઓના વદનરૂપી આ ચંદ્રને જોશો નહીં, કારણ કે તે બુદ્ધિને ભમાવનાર છે, નિર્મળ વિવેકરૂપી દિશાઓને ઢાંકી દે છે, અને તેનામાંથી બધે પ્રસરતો મોહરૂપી ઘોર અંધકાર નીકળે છે.૧૯

મોક્ષમાર્ગે જનાર માટે મોહની જેમ તૃષ્ણાને પણ ત્યજવાની જરૂર કહી છે. મનુષ્યના સુખસંતોષને દૂર હડસેલી તૃષ્ણા તેને એવો નચાવે છે કે નકામી કામનાઓ સંતોષવામાં તે આયખું વેડફી નાંખે છે.

આ સંગ્રહના અંતભાગમાં આવેલ સુભાષિતોમાં રાગદ્વેષ, સુખ-દુઃખ બધાંને વિવેકથી પ્રગટેલા જ્ઞાનરૂપી અગ્નિમાં હોમીને, આત્માનું ચિંતન કરવાનું કહ્યું છે :

जातस्त्वं भुवनाधिपो यदि ततः किं सिद्धमेतावता
प्राप्तो वा निःस्वतां विधिवशात्तेनापि किं ते गतम् ।
तस्मात्तोष-विषादबन्धनमिदं व्याधूय संचिन्त्यतां
ज्योतिर्यत्र लयं गतैस्त्रिभुवनेऽप्यात्मा समालोक्यते ॥ ४६

'તું ભુવનનો માલિક થયો, તો તેટલાથી તારું શું સિદ્ધ થયું ? અથવા નસીબજોગે જો તું નિર્ધન થયો તો તારું શું ગયું ? તેથી આનંદ-વિષાદરૂપી આ બંધનને ફગાવીને તે જ્યોતિનું ચિંતન કર, જેમાં લય પામતાં, ત્રિભુવનમાં પણ આત્માનાં દર્શન થશે.' ૪૬

સાંસારિક વળગણોને છોડીને, આત્મસાક્ષાત્કાર કરવાનો ઉપદેશ આપતો આ 'બોધપ્રદીપ' નામનો સંગ્રહ તેમાંના સુભાષિતોની શૈલીના વૈવિધ્યને લીધે પણ ખાસ નોંધપાત્ર બને છે.

સુભાષિતરત્નકોશ

આ હસ્તપ્રતમાં, ૧૯૭ શ્લોક ધરાવતો મુમ્મુણિનો 'સુભાષિતરત્નકોશ' ત્રીજા ક્રમે આવે છે. આ કોશના ધર્માધિકાર નામના પ્રથમ વિભાગને અંતે આવેલી પુષ્પિકામાં જણાવ્યું છે કે મુમ્મુણિદેવે રચેલા 'સરસ્વતીસર્વસ્વકોશ' નામના કોશમાં આ સુભાષિતસંગ્રહ આવેલો છે અને એ મુમ્મુણિદેવ પરમ શૈવભટ્ટારક, મહાપંડિતોના આચાર્ય અને રાજગુરુ હતા.

આ સંગ્રહના ધર્માધિકાર અને અર્થાધિકાર એ બે વિભાગ છે. ધર્માધિકાર વિભાગમાં ૬૩ શ્લોકો છે. શરૂઆતમાં મંગલાચરણ તરીકે શિવસ્તુતિને લગતા ચાર શ્લોકો છો. ત્યારબાદ 'ગૌરી, વિષ્ણુ', 'સજ્જન', 'દુર્જન', 'કવિકાવ્યપ્રશંસા' અને 'ઉદારપુરુષો' — એમ છ પેટાવિભાગો છે. ગૌરી અને વિષ્ણુની સ્તુતિ કરતાં અને વિષ્ણુના વિવિધ અવતારકૃત્યોને વર્ણવતાં સુભાષિતોની શૈલી સરસ છે. સુજન અને દુર્જન વિશેનાં સુભાષિતોમાંના મોટા ભાગના સુભાષિતો, ઘણાખરાં સંસ્કૃત સુભાષિતગ્રંથોમાં જોવાં મળે છે તેવાં, જાણીતાં છે. 'કવિકાવ્યપ્રશંસા' વિભાગમાં, કવિની સંજય દૃષ્ટિની પ્રશંસા કરતું એક સુભાષિત છે, તો કાલિદાસ, મયૂર વગેરેની પ્રશંસા કરતાં બેએક સુભાષિતો છે : કાવ્યમાં વ્યંગ્ય અર્થ જ રમણીય લાગે છે, તે દર્શાવતું એક સુંદર સુભાષિત છે :

अनुद्घुष्टः शब्दैरथ च घटनातः स्फुटतरः
पदानामर्थात्मा रमयति न तूत्तानितरसः ।
यथा दृश्यः किञ्चित् पवनचलचीनांशुकतया
कुचाभोगः स्त्रीणां हरति न तथोन्मुद्रितमुखः ॥ ४२

'જેમ પવનથી સ્ત્રીઓના રેશમીવસ્ત્ર જરાક ખસી જવાને લીધે તેમના સ્તનની આછી ઝલક જોવાનો જે આનંદ છે, તે ખુલ્લા સ્તનો (જોવામાં નથી), તેજ રીતે શબ્દોથી સ્પષ્ટ ન કહેવાતો, પણ ઘટનાથી સારી રીતે સૂચવાતો પદોનો ગર્ભિત અર્થ (વ્યંગ્ય અર્થ) જે આનંદ આપે છે, તે આનંદ રસના વાચ્ય નિરૂપણથી મળતો નથી. ૪૨

'ઉદારપુરુષો' પરના પેટાવિભાગમાં દાન આપવાના મહિમા પર ભાર મૂકાયો છે જેમકે,

येषां मनांसि करुणारसरञ्जितानि येषां वचांसि परदोषविवर्जितानि ।
येषां धनानि सकलार्थिजनाश्रितानि तेषां कृते वहति कूर्मपतिर्धरित्रीम् ॥ ६१

'જેમનાં મન કરુણાથી રંગાયેલાં છે, જેમનાં વચનમાં પારકાના દોષોનું (કથન) નથી, જેમના ધનભંડાર જરૂરિયાતવાળા લોકો માટે વપરાય છે, તેવા લોકો માટે કૂર્મપતિ પૃથ્વીને ધારણ કરે છે.' ૬૧

'અર્થાધિકાર' નામના બીજા વિભાગમાં ૧૩૪ શ્લોકો છે, અને તેમાં સામાન્ય સમાસોક્તિ, કૂર્મશેષૌ, 'મેઘ', 'હંસ', 'બિભત્સ', 'સ્ત્રીવર્ણક', 'ચંદ્રોદય', 'વિરહીઓ', 'વિરહિણીઓ', 'સખીસમાલોચન', 'દૂતીવચન', 'શાન્ત' અને 'જાતિ' નામના તેર પેટાવિભાગો છે. આ પેટાવિભાગોમાં સુભાષિતો વ્યવસ્થિત ગોઠવાયાં નથી, જેમકે 'કૂર્મશેષૌ' નામના પેટાવિભાગમાં વૃક્ષો અને સરોવરને લગતા શ્લોકો છે.

'સામાન્ય સમાસોક્તિ' નામના પેટાવિભાગમાંનો એક શ્લોક દેખીતી રીતે કોઈક ઠીંગણા માણસને ઉદ્દેશીને કહેવાયો છે, પણ ખરેખર લક્ષ્ય, કોઈ બીજું છે જે નસીબજોગે મળેલી મહત્તાને પોતાના પુરુષાર્થનું ફળ ગણાવે છે :

वामन ! फलमत्युच्चात्तरुतो मरुतोपनीतमासाद्य ।
युक्तं तद्यत्तृप्यसि दृप्यसि चेत्तत्र हास्यकरी ॥ ६६

'હે ઠીંગુજી ! એકદમ ઊંચા વૃક્ષ ઉપરથી, પવન વડે નીચે પાડેલા ફળને મેળવીને તું ખુશ થાય છે, ગર્વ કરે છે, તે ઉચિત હોય તો પણ તે બાબત ઉપહાસને લાયક છે.' ૬૬

'મેઘ' અને 'હંસ' પરના વિભાગોમાં પણ કેટલાંક અન્યોક્તિપ્રકારનાં સુંદર સુભાષિતો મળે છે. 'બીભત્સ' નામના પેટાવિભાગમાં ભવભૂતિના 'માલતીમાધવ' નાટક અને 'મહાવીરચરિત' નાટકમાંથી બે શ્લોક ટાંક્યાં છે.

'સ્ત્રીવર્ણક' વિભાગમાં એક સુભાષિતમાં પ્રિયતમને મળવા જતી કોઈ પ્રિયતમાની મધુર મૂંઝવણ આલેખાઈ છે :

द्वित्रैः पाणिसरोरुहं त्रिचतुरैर्धम्मिलमाल्यस्त्रजः
कण्ठान्मौक्तिकवल्लरीं तदनु च क्षिप्ता पदैः पञ्चषैः ।
हित्वा भारपरम्परामतिजवात्त्वां देव ! संवीक्षितुं
तन्वङ्गी निरुपायमध्वनि मुहुः क्षोणीभरं निन्दति ॥१३४

'બે-ત્રણ ડગલાં ચાલતાં તે સુકુમાર સ્ત્રીએ હાથમાંનું કમળ (ફેંક્યું), ત્રણ-ચાર પગલે ધમ્મિલ્લની માળા (ફેંકી), તે પછી પાંચમા પગલે તેણે ગળામાંથી મોતીની માળા ફેંકી. હે દેવ ! તને મળવા માટે, અતિ વેગથી જવા માટે ભારપરંપરાને ફેંકતી, તેણે રસ્તામાં નિરુપાય થઈને, પોતાના નિતંબના ભારની નિંદા કરી' ૧૩૪

'સખીસમાલોચન' વિભાગમાં કહ્યું છે કે પ્રિયતમનો પ્રેમ દૃઢ હોય તો કુદરતી આફતો નડતરરૂપ લાગતી નથી :

निशा वा वृष्टिर्वा तिमिरमथवा गर्जिरथवा
तडिद्वा पङ्को वाऽभिनवसरितां श्रेणिरथवा ।
यथेष्टं चेष्टन्ते यदि न दयितः प्रेमविमुखः
प्रदीपो स्नेहाढ्यो न खलु शलभौघैर्विरमति ॥ १५४

'રાત્રી હોય કે વૃષ્ટિ હોય, અંધકાર હોય કે ગર્જના હોય, વીજળી હોય કે કાદવ હોય કે પછી (વર્ષાઋતુમાં) નવેસરથી વહેતી સંખ્યાબંધ નદીઓ હોય – તે બધાં જો પ્રિયતમ પ્રેમવિમુખ ન હોય તો અનુકૂળ થાય છે. સ્નેહ(તેલ)થી ભરપુર પ્રદીપ, પતંગિયાના ઝુંડથી કંઈ ઓલવાતો નથી.' ૧૫૪

'શાન્ત રસ' પરના વિભાગમાંના એક શ્લોકમાં કહ્યું છે કે જે કારણોને લીધે તે તે બાબતોને ત્યજવાની હોય તેને બદલે મનુષ્ય તે કારણોથી તેમને આસક્તિથી વળગે છે.

आयुर्नीरतरङ्गभङ्गुरमिदं ज्ञात्वा सुखेनाऽऽस्यते
लक्ष्मीः स्वप्नविनश्वरेति सततं भोगेषु बद्धा रतिः ।
अभ्रस्तम्बविडम्बि यौवनमिति प्रेम्णाऽवगूढाः स्त्रियो
यैरेवात्र विमुच्यते भवरसात्तैरेव बद्धो जनः ॥ १६८

આયુષ્ય જળના તરંગ જેવું ક્ષણભંગુર છે, તેવું જાણીને મનુષ્ય શાંતિથી રહે છે, લક્ષ્મી સ્વપ્ન જેવી

ચંચળ છે (એમ જાણી) તે સતત ભોગોમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે, વાદળાંના સમૂહ જેવું યૌવન (ચંચળ) છે, તેથી પ્રેમથી સ્ત્રીઓને આલિંગન આપે છે; જે બધાંને (કારણો) લીધે સંસાર પરનો રસ છૂટવો જોઈએ, એ જ કારણોથી મનુષ્ય તેમાં (સંસારમાં) બંધાય છે. ૧૬૮

'જાતિ' નામના પેટાવિભાગમાં પ્રાણીઓની સ્વાભાવિક ચેષ્ટાઓને સરસ રીતે નિરૂપવામાં આવી છે. આ સંગ્રહના અંતભાગમાં શિવજીનો મહિમા દર્શાવતા કેટલાક શ્લોકો છે :

येनैवास्यं निवेदितं किमपि वा येनाथवा संस्तुतो
यो वा कोऽपि पुरोऽस्य गायति हसत्यग्रे स्थितः कोऽपि वा ।
तेभ्यो येन समर्पितास्त्रिभुवनोदग्राः समस्ताः श्रियो
रूक्षः नग्नवपुः स एष न कथं भिक्षां भवो भ्राम्यति ॥ १९२

'જેણે એમને નિવેદન કર્યું છે અથવા તો જેમના વડે એમની સ્તુતિ થઈ છે અથવા તો જે કોઈ પણ એમની આગળ (ભજન) ગાય અથવા તો જે કોઈ એમની સમક્ષ ઊભા રહીને હસે, તે બધાને, જેણે ત્રિભુવનની સમસ્ત શ્રેષ્ઠ સંપત્તિ સમર્પી દીધી છે, તે રુક્ષ (અકિંચન) અને દિગંબર મહાદેવ તો પછી ભિક્ષા કેમ ન માંગે ? ૧૯૨

એ સ્પષ્ટ છે કે આ મુમ્મુણિએ બીજા સુભાષિતસંગ્રહોમાંથી, સુભાષિતો પસંદ કરીને, આ કોશ તૈયાર કર્યો છે. આ કોશમાં છ શ્લોકો વંચાય નહીં, એટલી હદે ઘસાઈ ગયા છે, તેથી ૧૯૭ માંથી ખરેખર આખા શ્લોકો ૧૯૧ જ મળે છે. નોંધપાત્ર બાબત એ છે આ સંગ્રહનાં ૬૮ સુભાષિતો શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદમાં છે — આ સંગ્રહના કેટલાંક સુભાષિતો, સંસ્કૃતનું સામાન્યજ્ઞાન ધરાવનારને સમજવા અઘરાં પડે તેવાં છે. મુમ્મુણિનો આ સુભાષિતરત્નકોશ પ્રાચીન સંસ્કૃત સુભાષિતસંગ્રહોમાં એક મહત્ત્વનો ઉમેરો કરે છે એમ કહી શકાય.

સૂક્તસંગ્રહ

પ્રસ્તુત હસ્તપ્રતમાં ચોથા ક્રમે આવતા 'સૂક્તસંગ્રહ' નામના આ સંસ્કૃત સુભાષિતસંગ્રહમાં ૨૨૦ શ્લોકો મળે છે, અને ૨૨૦મો શ્લોક અધૂરો છે. આ સંગ્રહના સંગ્રાહકનું નામ ક્યાંય આપેલું નથી, પણ જૈન ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે ભક્ષ્યભોજનને લગતી માહિતી આપતાં તથા જૈન ધર્મને લગતાં અમુક સુભાષિતો પરથી લાગે છે કે આ સંગ્રાહક જૈન ધર્મના છે.

આ 'સૂક્તસંગ્રહ'ની શરૂઆત ભર્તૃહરિના 'નીતિશતક'માંના એક સુભાષિતથી થાય છે. આ સંગ્રહમાં ૧૦ સુભાષિતો પ્રાકૃતમાં છે અને બાકીના ૨૧૦ સંસ્કૃતમાં છે. આ સંગ્રાહકે જુદા જુદા પ્રાચીન સુભાષિતસંગ્રહોમાંથી સુભાષિતો પસંદ કરીને, સંગ્રહ તૈયાર કર્યો છે, પણ સુભાષિતોનું સહેજે વિષયવાર વર્ગીકરણ કર્યું નથી, આ સંગ્રહના ૨૨૦ પ્રકીર્ણ સુભાષિતોમાં જે અનેક છૂટાછવાયા વિષયો નિરૂપાયા છે, તે બધાનો અહીં ટૂંકમાં ખ્યાલ આપવાનું મુશ્કેલ છે તેથી મુખ્ય મુખ્ય વિષયોનો નિર્દેશ કર્યો છે.

ધનની મહત્તા દર્શાવતા સુભાષિતથી જ આ સંગ્રહની શરૂઆત થાય છે. વિદ્વાનો, તપસ્વીઓ, વયોવૃદ્ધો — એ બધા કરતાં ધનથી સમૃદ્ધ માણસની સમાજમાં વધારે પ્રતિષ્ઠા હોય છે. ઉતરતા કુળનો મનુષ્ય પણ જો ધનવાન હોય તો બધા તેને માન આપે છે, જ્યારે કુલીન કુળના નિર્ધન મનુષ્યની અવગણના થાય છે, એમ કહેવાયું છે. દાનનો મહિમા આ સંગ્રહના અનેક શ્લોકોમાં વર્ણવાયો છે. વિદ્યાદાન, જીવનદાન અભયદાન વગેરે દાનને શ્રેષ્ઠ વર્ણવાયાં છે :

क्षीयन्ते सर्वदानानि यज्ञ-होम-बलिक्रियाः ।
न क्षीयते महादानमभयं सर्वदेहिनाम् ॥ १८३

યજ્ઞ, હોમ, બલિક્રિયા - આ બધાં દાન ક્ષીણ થાય છે, પણ મનુષ્યોને આપેલું અભયદાન એ એવું મહાદાન છે જે કદી ક્ષીણ થતું નથી. ૧૮૩

ગૃહસ્થનાં કર્તવ્યો દર્શાવતા એક સુભાષિતમાં પુત્રી માટે સારું ઘર શોધવાની અને પુત્રને સારું શિક્ષણ આપવાની ફરજ ગણાવી છે, તો એક સુભાષિતમાં સ્ત્રીને સર્વ રત્નોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાવી છે.

વૃદ્ધાવસ્થા અંગેના સુભાષિતોમાં, ઘડપણથી જેની સર્વે ઇન્દ્રિયો શિથિલ બની છે તેવા વૃદ્ધનું ચિત્ર આપ્યું છે તો બીજા એક શ્લોકમાં ઘડપણને બાળપણ સાથે સરખાવ્યું છે :

वदनं दशनविहीनं गावो न परिस्फुटा गता शक्तिः ।
विगता चेन्द्रियवृत्तिः पुनरपि बाल्यं कृतं जरया ॥ १५३

મુખ દાંતવિનાનું છે, વાણી સ્પષ્ટ નથી, (શરીરમાંથી) શક્તિ જતી રહી છે, ઇન્દ્રિયો પણ કામ કરતી નથી, (જાણે) ઘડપણે ફરીથી બાળપણ આણ્યું છે. ૧૫૩

સંન્યાસી માટે એક સુભાષિતમાં કહ્યું છે કે જેનો વિષયોની બાબતમાં સંયમ ન હોય, જેનો ક્રોધ શાન્ત ન થયો હોય, અને સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય ન થયો હોય તો આ સંન્યાસ એ તેની આજીવિકા છે. સાચા સંન્યાસીનું હૃદય જંતુ માત્ર પ્રત્યે કૃપાથી દ્રવતું હોવું જોઈએ, તેને જ્ઞાન લાધે છે, મોક્ષ મળે છે પછી તેને જટા-ભસ્મ કે વલ્કલની શી જરૂર છે ?

यस्य चित्तं द्रवीभूतं कृपया सर्वजन्तुषु ।
तस्य ज्ञानं च मोक्षश्च किं जटा-भस्म-चीवरैः ॥ १४२

સામાન્ય રીતે બીજા સંસ્કૃત સુભાષિતસંગ્રહોમાં હોય છે તેમ આ સંગ્રહમાં પણ સજ્જન અને દુર્જનનાં લક્ષણો અંગેના ઠીક ઠીક સુભાષિતો મળે છે દૈવ અને પુનર્જન્મ અંગે પણ કેટલાંક સુભાષિતો આમાં મળે છે. જેમકે,

यथा धेनुसहस्त्रेभ्यो वत्सो विन्दति मातरम् ।
तथा पूर्वं कृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ १२१

જેમ વાછરડું પોતાની માતાને હજારો ગાયોમાંથી શોધી કાઢે છે તેમ પૂર્વજન્મમાં કરેલું કર્મ કર્તાને અનુસરે છે. ૧૨૧

આ સંગ્રહમાં નીતિમત્તાના સિદ્ધાંતોનો ઉપદેશ આપતાં સુભાષિતો ખાસ નોંધપાત્ર છે. મનુષ્યે આળસ, ચંચળતા, લોભ, પરાપવાદ અને અભિમાન ત્યજવાં જોઈએ. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય અને અપરિગ્રહ આચરવાનો ઉપદેશ બે-ત્રણ સુભાષિતોમાં જુદી જુદી રીતે વ્યક્ત થયો છે :

हिंसामङ्गिषु मा कृथा वद गिरं सत्यां न पापावहां
स्तेयं वर्जय सर्वथा परवधूसङ्गं विमुञ्चादरात् ।
कुर्विच्छापरिमाणमिष्टविभवे क्रोधादिदोषांस्त्यज
प्रीतिं जैनमते विधेहि नितरां धर्मे यदीच्छास्ति ते ॥१६७

જીવમાત્રની હિંસા ન કર, સત્ય વચન બોલ, પાપયુક્ત (વચન) ન બોલીશ, હંમેશ માટે ચોરી છોડી દે, પરસ્ત્રીનો સંગ માનપૂર્વક છોડ, મનગમતા વૈભવ ભોગવવા માટેની ઇચ્છાઓને મર્યાદિત કર, ક્રોધ વગેરે દોષોને ત્યજી દે, જો તારી ઇચ્છા હોય તો જૈનધર્મમાં પૂરો પ્રેમ રાખ.' ૧૬૭

રાગાદિ વિનાના વિશુદ્ધ માનસની એક સુભાષિતમાં પ્રશંસા કરી છે. આ સંગ્રહમાંના નીતિમત્તાનો ઉપદેશ આપતાં મોટા ભાગના સુભાષિતો બીજા કોઈ પણ ધર્મના નીતિવિષયક ગ્રંથોમાં મૂકી શકાય તેવા છે.

આ કૃતિમાં જૈનધર્મને લગતાં જે સુભાષિતો છે, તેમાં જૈનધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંતોનો સાર આવી જાય છે.

जिनपूजा गुरौ भक्तिस्तत्त्वे श्रद्धानमुत्तमम् ।
साधर्मिकानुरागश्च सारमेतज्जिनागमे ॥ ३०

'જૈન તીર્થંકરોની પૂજા, ગુરુની ભક્તિ, જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોમાં ઊંડી શ્રદ્ધા અને સાધર્મિકજનો માટેનો પ્રેમ – આમાં જૈન આગમનો સાર આવી જાય છે.' ૩૦

બીજાં સુભાષિતોમાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવા પર, મુનિજનોને દાન આપવા પર, રત્નત્રયની આરાધના પર અને તપ કરવા પર ભાર મૂકાયો છે. ક્યારેક વ્યાવહારિક ઉપદેશ પણ આ સુભાષિતોમાં આપવામાં આવે છે, જેમકે દુષ્ટ સાથે દુષ્ટતા આચરવી અથવા ગમે તે ભોગે મનુષ્યે સ્વાર્થ સાધવો જોઈએ.

આ સંગ્રહમાં એક વિશિષ્ટ નોંધવા જેવી બાબત એ છે કે તેમાં અઢાર પ્રકારનાં ભક્ષ્યભોજનનો બે પ્રાકૃત શ્લોકોમાં નિર્દેશ કર્યો છે, તે શ્લોકો પરની સંસ્કૃત ટીકામાં તે બધાની સમજ આપી છે, જેમકે એ અઢાર પ્રકારનાં ભોજનમાં છઠ્ઠા પ્રકાર તરીકે **गोरसः** આપ્યું છે તો પછી સંસ્કૃત ટીકામાં **गोरसो दध्यादिः** – ગોરસ એટલે દહીં વગેરે એમ સમજાવ્યું છે. આપણને આશ્ચર્ય લાગે, પણ આમાં ત્રણ પ્રકારના માંસનો પણ ભક્ષ્યભોજનમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. બે પ્રાકૃત શ્લોકો પરની સંસ્કૃત ટીકા પૂરી થયા પછી ફરી પ્રાકૃતના ત્રણેક શ્લોકોમાં ચોવીસ પ્રકારનાં ધાન્ય, જેમકે જવ, ઘઉં, કાંગ, મગ, વાલ, અડદ, મસુર, કળથી, તુવેર, વગેરે પણ ગણાવ્યાં છે.

આ સુભાષિતસંગ્રહનો આ ભાગ બીજા સંગ્રહો કરતાં જુદો પડે છે, આ શ્લોકો પરથી તે જમાનામાં કયાં ધાન્યો અને કઈ વાનગીઓ રોજિંદા વપરાશમાં હતાં, તેનો પણ ખ્યાલ આવે છે, આ સંગ્રહના મોટાભાગના શ્લોકો અનુષ્ટુપ્‌માં છે અને તે સહેલાઈથી સમજાય તેવા છે. આ સંગ્રહના સુભાષિતો મનુષ્યને ઉપયોગી એવા દરેક ક્ષેત્રને આવરી લે છે અને તેથી તેની છાપ ઉપદેશપ્રધાન સુભાષિતસંગ્રહ તરીકે જ ઊપસે છે.

સૂક્તાવલી (લઘુ)

'સૂક્તાવલી' નામનો ૬૯ સંસ્કૃત સુભાષિતોનો આ સંગ્રહ પ્રસ્તુત હસ્તપ્રતમાં પાંચમા ક્રમે આવે છે. તાડપત્રીય હસ્તપ્રત અંતિમ પત્રોમાં આવેલો આ સંગ્રહ મુનિશ્રીના ધ્યાનમાં આવ્યો નથી, તેથી સૂચીપત્રમાં તેની નોંધ નથી.

તાડપત્રીય હસ્તપ્રતના ૫૭મા પત્રનો અર્ધો ભાગ ઘસાઈ જવાથી ૪૩ થી ૪૯ શ્લોકો વંચાતા નથી માટે કુલ વંચાય તેવા શ્લોકો ૬૨ છે. આ સંગ્રહના પ્રથમ શ્લોકમાં જિનેશ્વરને વંદન કરવામાં આવ્યું છે તેથી તેમજ જૈન ધર્મને લગતાં કેટલાંક સુભાષિતો પરથી આ સંગ્રહના સંગ્રાહક પણ જૈન છે, એમ સ્પષ્ટ લાગે છે.

આ સંગ્રહમાં પણ સુભાષિતોને વ્યવસ્થિત ગોઠવ્યાં નથી. સંગ્રાહક અન્ય સંસ્કૃત સુભાષિત સંગ્રહોમાંથી જેમ પસંદ કરતા ગયા, તેમ અહીં આ સંગ્રહમાં મૂકતા ગયા એવી છાપ પડે છે. ગમે તેમ પણ એમણે પસંદ કરેલાં સુભાષિતોમાંના કેટલાંક સરસ છે, એટલું જ નહીં બીજા સંસ્કૃત સુભાષિતગ્રંથોમાં આ સુભાષિતો ભાગ્યે જ મળે છે, તેથી નોંધવા જેવાં પણ છે.

જૈન ધર્મ એક જ સંસારમાં પરમ સહાયરૂપ છે, એ બાબતનું એક સુભાષિત છે જેમકે–

न राज्ञामाज्ञा प्रभवति परत्र प्रतिकृतौ
न पुत्रो मित्रं वा भवति न कलत्रं न सुजनः ।

न पतिर्वित्तं वा बहुभिरथवा किं प्रलपितैः
सहायः संसारे (भवति ?) जिनधर्मः परमिह ॥ ३१

'બીજા જન્મમાં પ્રતિકાર કરવામાં રાજાની આજ્ઞા કામ લાગતી નથી, પુત્ર, મિત્ર, પત્ની, સજ્જન, કોઈ વીરપુરુષ કે પૈસા (પણ કામ લાગતા નથી). અથવા વધારે બોલીને શું અર્થ છે ? આ સંસારમાં જૈન ધર્મ પરમ સહાયરૂપ બને છે.' ૩૧

તેજ પ્રમાણે સજ્જનનું નખશિખ વર્ણન આપતું એક સુભાષિત વાંચવા જેવું છે :

लक्ष्मीभ्रष्टोऽपि दैवादुदितविपदपि स्पष्टदृष्टान्यदोषो-
प्यज्ञावज्ञाहतोऽपि क्षयभृदपि खलालीकवाक्याकुलोऽपि ।
नैव त्यक्त्वाऽऽर्यचर्यां कथमपि सज्जनोऽसज्जनः स्यात्
किं कुम्भः शातकौम्भः कथमपि भवति त्रापुषो जातुको वा ॥ २१

ધનરહિત થયેલો, દૈવને લીધે વિપત્તિમાં આવી પડેલો, બીજાના વાંકને સ્પષ્ટ જોઈ શકતો, અજ્ઞાની લોકોની અવજ્ઞાથી દુભાયેલો, પડતી ભોગવતો, દુર્જનોના ખોટા આક્ષેપોથી અકળાયેલો હોવા છતાં સજ્જન પોતાનું આર્યચરિત છોડીને દુર્જન બનશે નહીં. શું સુવર્ણનો કલશ કદીયે પતરાનો કે લાખનો કળશ થશે ખરો ? ૨૧

સંસારમાં મનુષ્યની આસક્તિ આ શ્લોકમાં વર્ણવી છે :

प्राणा मृत्युभयेन यौवनमिदं वृद्धत्वदोषाहतं
इष्टानिष्टवियोगसङ्गममहादुःखैः सुखं पीडितम् ।
एवं नाऽत्र सुखं तथापि विरसे संसारनिम्बद्रुमे
जीवो धर्मरसानभिज्ञहृदयस्तस्मिन् पुनर्धावति ॥ ५९

પ્રાણો મૃત્યુના ભયથી અને આ યૌવન વૃદ્ધત્વના દોષથી દુઃખી છે; ઈષ્ટ અનિષ્ટના વિયોગ અને સંગમના મહાદુઃખથી સુખ ઘેરાયેલું છે. અહીં સુખ નથી, છતાં ધર્મના રસથી અજાણ હૃદયવાળો આ જીવ આ સંસારરૂપી વિરસ લીમડાના ઝાડ તરફ ધસે છે.

સર્વધર્મસમભાવ દર્શાવતું એક સુભાષિત ખાસ ટાંકવા જેવું છે :

अर्हन् हरो हरिरनादिरनाहतश्च
बुद्धो बुधो निरवधिर्विधिरव्ययश्च ।
इत्याद्यनेकविधनिर्मलनामधेयं
शुद्धाशयः परमहंसमहं नमामि ॥ २८

જિનેશ્વર, મહાદેવ, હરિ, અનાદિ, અનાહત, બુદ્ધ, બુધ, અનંત, વિધિ, અવ્યય વગેરે આ બધાં અનેક નિર્મલ નામ ધરાવતા પરમહંસને, શુદ્ધ આશયવાળો હું નમું છું. ૨૪

હસ્તપ્રતના અંતમાં આવેલો 'સૂક્તાવલી' નામનો આ લઘુ સુભાષિતસંગ્રહ, પણ તેમાંના કેટલાંક મનનીય સુભાષિતોને લીધે નોંધપાત્ર છે.

ઉપસંહાર :

ઉપર્યુક્ત પાંચ સંસ્કૃત સુભાષિતસંગ્રહોની આછી રૂપરેખા પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે દરેક પોતપોતાની રીતે વિશિષ્ટ છે. બે-એક અપવાદ સિવાય આમાંના કોઈ એક સંગ્રહના શ્લોક આ સમૂહના અન્ય સંગ્રહોમાં

આવતા નથી, એ નોંધવું રહ્યું.

આ પાંચ સંગ્રહોમાંના ત્રણ સંગ્રહોના સંગ્રાહકો જૈન વિદ્વાનો છે, તે હકીકત જૈન પંડિતોની વિદ્યાપ્રીતિ તો સૂચવે છે પણ તે ઉપરાંત પ્રાચીન ગ્રંથોની જાળવણી અને સંરક્ષણ માટેની તેમની કાળજી પણ આપણા આદરને પાત્ર છે. આ સંગ્રહ સમુચ્ચયમાં, મુમ્મુણિના લુપ્ત થઈ ગયેલા 'સરસ્વતીસર્વસ્વકોશ'નો એક ભાગ 'સુભાષિતરત્નકોશ' રૂપે સચવાયો છે તે સારું છે.

આ પાંચ સંસ્કૃત સુભાષિતસંગ્રહો, સંસ્કૃત સાહિત્યના પ્રાચીન સુભાષિતસંગ્રહોમાં મહત્ત્વનો ઉમેરો કરે છે. આજે જ્યારે જમાનો ઝડપથી બદલાઈ રહ્યો છે ત્યારે સુભાષિતોમાં પોતાના જમાનાનું પ્રતિબિંબ ઝીલતા, આ સંગ્રહોની અમુક બાબતો અપ્રસ્તુત લાગે એ સમજી શકાય પણ એકંદરે જોઈએ તો માણસજાત માટે શ્રેયસ્કર એવાં ઘણાં શાશ્વત મૂલ્યો આ સુભાષિતોમાં સંઘરાયાં છે. આમ સુભાષિત સાહિત્ય એ સંસ્કૃત સાહિત્યનો અતિ અગત્યનો અને ઉપયોગી પ્રકાર છે એ નોંધવું ઘટે.

અંતમાં, 'સુભાષિતસંગ્રહ-સમુચ્ચય'નો પરિચય આપતા આ લેખનું સમાપન એક સુભાષિતસંગ્રહ વિશેના સુભાષિતથી જ કરીશું :

ते सज्जनाः सुकविशाखिकवित्वपुष्पा-
ण्यादाय गुम्फितवतः सुगुणैर्ममैतत् ।
संधारयन्तु कुसुमोज्ज्वलहाररूपं
कण्ठे सुभाषितमपास्तसमस्तदोषम् ॥

'કરેંગે યા મરેંગે'

●

ડૉ. કપિલા પટેલ*

['કરેંગે યા મરેંગે', ત્રિઅંકી નાટક, ત્રિવેદી પ્રકાશ, પ્ર.આ. ૨૦૦૫, એન.એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ. મુંબઈ, મૂ. ૭૦-૦૦]

પ્રકાશ ત્રિવેદીકૃત 'કરેંગે યા મરેંગે' નાટક ઈ.સ. ૧૯૯૯માં લખાયેલું અને ૨૦૦૫માં પ્રકાશિત થયું છે. નોઆખલીના હુલ્લડને ગાંધી સાથે જોડીને રચાયેલું આ ચરિત્રાત્મક ત્રિઅંકી નાટકનું કથાવસ્તુ ૧૮ પ્રવેશોમાં વિસ્તરેલું છે. સમ્માનનીય નેતા શ્રી અજગર અલી ઍંજિનિયરે આ નાટકની પ્રસ્તાવના લખેલી છે. લેખકની કેફિયત મુજબ આ નાટકમાં પ્રસ્તુત કરેલી ઐતિહાસિક ઘટનાઓમાં ચોક્સાઈ જળવાઈ છે. આમ છતાં નાટક બનાવવા માટે એમાં આવશ્યક ફેરફારો કર્યા છે. અને એમ કરતાં ક્યારેક ઘટનાના સમય ક્રમમાં પણ ફેરફારો તેમને કરવા પડ્યા છે. સંવાદો મૂળપાત્રને બદલે ક્યારેક અન્ય પાત્રના મુખે પણ મુકાયા છે. એમ કરવાથી પાત્રનું ગૌરવ ઘટે નહીં એની કાળજી રાખવા પણ યત્ન કર્યો છે. છતાં કોઈ પાત્રની મહત્તા ઓછી વત્તી થઈ હોય એમ બને તો તેને કળાકીય છૂટ માનવી રહી એવો લેખકે કરેલ સંકેત પણ ઉચિત છે.

નાટકના સર્જન માટે પ્રમાણભૂત ગણી શકાય એવા છ અંગ્રેજી અને છ ગુજરાતી પુસ્તકોનો આધાર સર્જકે લીધો છે. એની સૂચિ અંતમાં આપી છે. નાટકમાં લેખકે ગાંધીજીવનની કેટલીક નાટ્યાત્મક ક્ષણોને હસ્તગત કરી શબ્દોના આડંબર વગર પ્રસંગોનું કલાત્મક આલેખન કર્યું છે અને એ રીતે બાપુનું વિવાદાસ્પદ વ્યક્તિત્વ ઉપસાવ્યું છે. સાથોસાથ એને માનવીય પરિમાણ પણ બક્ષ્યું છે. નાટકમાં ૩૪-૩૫ પાત્રોનો પ્રવેશ થતો દર્શાવાયો છે, ઉપરાંત સમૂહમાં આવનાર પાત્રો પણ રજૂ થયાં છે. આમ, અહીં પાત્રોનો મોટો કાફલો જોવા મળે છે. પરંતુ કથાનકને સુપેરે દશ્યાત્મક બનાવવામાં એ મહત્ત્વનો બની રહ્યો છે.

નાટકનો પ્રારંભ બાપુ પ્રાતઃકાળની પ્રાર્થના સમાધિમાં લીન છે ત્યાંથી થાય છે અને ઘડિયાળમાં ચારના ડંકા સંભળાતાં સૂતેલી અમતુસ્સલામ બીબી (ગાંધી આશ્રમનાં અંતેવાસી) અને મનુબહેન પથારીમાંથી ઊઠી, પથારી વાળી, પ્રાર્થનામાં બેસે છે. અમતુસ્સલામ બીબી ઊઠતાંની સાથે આયત ભણવાનું ચાલુ કરે છે. ત્યારબાદ એ અને મનુબહેન ઇશાવાસ્ય ઉપનિષદના શ્લોકનું ગાન કરે છે. પથારી, ઊંચકી અંદર જાય છે. આમ, કોમીએકતાની ભાવનાનું નિરૂપણ આરંભથી જ નિરૂપાયું છે.

ગંભીર કહી શકાય એવા આ નાટકમાં પ્રસંગોપાત્ત હળવા વિનોદની ઝાંખી પણ થાય છે; જેમકે રાજાજી અને ગાંધીજી વચ્ચે થતી વાતચીતમાંના કેટલાક સંવાદો હળવી રમૂજ પૂરી પાડે છે;

ગાંધી : આવો, રાજાજી આવો ! સુંદર યોગ થયો. તમને યાદ કરતો તો. પૂરા સો વર્ષ જીવશો !

રાજાજી : (હસીને) થિંક ઑફ ધ ડેવિલ ? (પાસે જઈ નમન કરે છે પણ ગાંધી એમના હાથ પોતાના હાથમાં લઈ લે છે.)

ગાંધી : ડેવિલ શા માટે ? થિંક ઑફ ધ એન્જલ !

રાજાજી: ભલે ભાઈ ! તમે કહો તે સત્ય ! પણ મને સો વર્ષ જીવવાની આશિષ આપો છો ને ખુદ સવાસો વર્ષ જીવવાની ખેવના રાખો છો... એકલા પડી જશો.

ગાંધી : લ્યો, લાંબુ જીવવાને શાપ નહીં માનો તો ખુશીથી સવાસો વર્ષ જીવો ને દેશની સેવામાં રત રહો. (પૃ. ૨)

---

* અધ્યાપક, ગુજરાતી વિભાગ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

વળી અહીં હળવી ક્ષણો વિરમે છે તો ગંભીર વાતોમાં. તો કેટલીકવાર ગંભીર વાતો થયા પછીની ક્ષણો-પાત્રોનાં વર્તન મનોરંજન પીરસી જાય છે. પરિણામે નાટક નીરસ બનતું અટકી જાય છે.

આવાં બીજાં પણ ઉદાહરણો સાંપડે છે; જેમકે વાઈસરૉય મેદનીને સંબોધે છે ઇત્યાદિ (એ માટે પૃ. ૪ અને પછી)

દશ્યપરિવર્તન માટે અંધકાર અને પ્રકાશ આયોજનની પદ્ધતિનો વિનિયોગ ધ્યાનાકર્ષક છે. જેમકે, ગાંધીજી અને રાજાજી વચ્ચેની વાતચીત પૂરી થતાં એ બંને વાતો કરતાં બેઠા રહે ને તખ્તા પર અજવાળું ઓછું થતાં પાછળથી માર્ચિંગ બેન્ડનો અવાજ શરૂ થાય છે. એ સાથે જ બે સિપાઈ માર્ચ કરતા તખ્તા પર ને પ્રેક્ષક તરફ ફરીને ઊભા રહે છે. એમની પાછળ વાઇસરૉય પ્રવેશે અને પછી તે ભાષણ આપે છે. એટલું જ નહીં ચાલુ ભાષણ દરમિયાન બાજુના પડદા પર ગાંધીની ચળવળના ફોટાઓ - ગાંધી-જિન્ના વચ્ચે થતી મંત્રણાનાં દશ્યો પણ સૂચવાય છે.

રંગસૂચનો તો જોઈએ એટલા છે. એ પાત્ર અને પ્રસંગને યથાર્થ રીતે સમજવા તેમજ દશ્યો રજૂ કરવા માટે માર્ગદર્શક બને એવાં છે. દા.ત. પૃ. ૧૩-૧૪ પરનાં રંગસૂચનો.

(ગાંધી, રાજાજી પર આછું અજવાળુ રહે છે ને તખ્તાના આગળના ભાગમાં સુહરાવર્દી ભાષણ કરવા તૈયાર છે, હજારોની મેદની સામે)

(જેમ જેમ સુહરાવર્દીનું ભાષણ આગળ વધે છે તેમ તેમ પડદા પર કલકત્તાનાં દંગલોના ફોટા દેખાય છે. ભાષણની સમાપ્તિ સાથે દંગલોનું સ્ટેટિસ્ટિક્સ રજૂ થાય છે.)

કેટલાંક રંગસૂચનો બિનજરૂરી પણ જણાય છે; ઉ.ત. પૃષ્ઠ ૧૫ પરનું અંતિમ રંગસૂચન : (૨૦૦ ગામડાંનાં હિન્દુ ઘર લૂંટાયાં. મોટાં ભાગનાં બાળી નાખ્યાં. ૫૦૦ હિન્દુ પુરુષો, સ્ત્રીઓની હત્યા. ૫૦,૦૦૦ શરણાર્થી લશ્કરની રક્ષા નીચે. દરરોજના ૧૨૦૦ શરણાર્થી કલકત્તામાં, નોઆખલી : ૧૮ લાખ મુસલમાન ને ૪ લાખ હિન્દુની વસ્તી !)

સંવાદોમાં જે તે વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ સરસ રીતે ઊભરી આવે છે; દા.ત. ગાંધીજી અને રાજાજી વચ્ચે ચાલતા વાર્તાલાપમાંથી જ ગાંધીજીનું નિખાલસ, નિષ્પક્ષપાતી, ઉદાત્ત વિનમ્ર છતાં સ્પષ્ટવક્તા તરીકેનું વ્યક્તિત્વ સુપેરે નિખરી આવે છે. જુઓ પૃ. ૧૧ થી ૧૩.

નોઆખલીના સિરંદી ગામે કાલીમંદિરમાં પૂજારીઓની હત્યા કરી હત્યારાઓ માતાનો ભોગ તૈયાર કરવાના ત્રણે છરા પણ સાથે લઈ ગયા. ત્યારે ગાંધીજી જેને દીકરી ગણતા તે બીબી અમતુસ્સલામ એ ઘટનાથી અત્યંત દુઃખી થઈ જાય છે. પોતાના ભાઈઓ દ્વારા હિન્દુઓની થતી હત્યા તે સહન કરી શકતી નથી. બીબી મંદિરમાં આવી પૂજારીઓની વિધવા સ્ત્રીઓને સહાનુભૂતિ-હૂંફ-આપે છે. ગામમાં હિન્દુઓની પૂરી સલામતી ન સ્થપાય તેમજ કાળી માતાના એ ત્રણે છરા પાછા ન આવે ને ગુનેગાર તેનો ગુનો કબૂલ ન કરે ત્યાં સુધી ખાધા પીધા વિના મંદિરના પ્રાંગણમાં જ પડી રહેવાનો પોતાનો નિર્ણય એ જાહેર કરે છે. આથી ત્યાંના મુસ્લિમ બુઝર્ગો તેમને પોતાને ઘેર રહેવા સમજાવે છે પણ બીબી પોતાના નિર્ણય પર મક્કમ રહે છે. એટલું જ નહીં ગામમાં શાંતિ માટે તે આમરણાંત ઉપવાસ કરે છે. એનો પડઘો ગામની સૌ મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ ઉપર પડે છે. પરિણામે એમના ઘરમાં પકવાન બનવાના બંધ થઈ જાય છે.

બીબી અમતુસ્સલામને ઉપવાસના પચ્ચીસ દિવસ થયા છતાં ગાંધીજી પારણાં કરાવવા આવ્યા નહિ તેથી ગામના હકીમસાહેબ અને અન્ય સૌ ચિંતિત થઈ ઊઠે છે.

નોઆખલીના પ્રત્યેક ગામમાં કોમી રમખાણોને કારણે હજારો નિર્દોષ લોકોનાં લોહી રસ્તા પર વહ્યાં હતાં. હિંદુ-મુસલમાન વચ્ચે ભાઈચારો વધે, લોકોનાં હૃદયપરિવર્તન થાય એ માટે 'કરેંગે યા મરેંગે'નું

સૂત્ર ઉદ્‌ગારનાર ગાંધી એને તીર્થસ્થાન સમજી ત્યાં ખુલ્લા પગે પદયાત્રા કરી રહ્યા હતા. તેથી સિંદરી ગામે આવતાં વાર લાગી. આથી એ ગામના હકીમ અને બુઝર્ગોને ગાંધીજીના વાણી-વર્તનમાં શંકા પડે છે.

બુઝર્ગ કહે છે : "તમે અહીં આટલા મોડા કેમ આવ્યા ? શું એ મુસલમાન છે એટલે એને મરવા દીધી ? શું એ હિન્દુ હોત તો વહેલા ના આવત ?" (પૃ. ૮૧)

એ પ્રશ્ન સામે ગાંધીનો પ્રત્યુત્તર છે. આપણે સર્વે એક જ પ્રભુના બાળ છીએ. તમે સમજો છો એવો કોઈ ભેદ મારા મનમાં નથી.

પોતાનું ધાર્યું ન થાય ત્યાં સુધી આમરણાંત ઉપવાસ કરનાર બેટી અમતુસ્સલામ એક એ સાચી સત્યાગ્રહી છે એ વાતનું ગાંધીજી ગૌરવ લેતા જોવા મળે છે, એટલું જ નહીં, સ્નેહથી તેને સમજાવી પારણાં પણ કરાવે છે. જો કે અમતુસ્સલામ બાપુના ખોળામાં માથું મૂકી મરવામાં પણ બેહદ આનંદ માને છે. પરંતુ રામધૂન ગવાય ને આયતો બોલાવાય તો પોતાના જીવનની છેલ્લી ઘડીઓ અલ્લાહના સ્મરણમાં જાય જેવી ઇચ્છા પણ એણે પારણાં કર્યા પૂર્વે વ્યક્ત કરી હતી. આ પ્રસંગે ગાંધીજીનું મુત્સદ્દીપણું પ્રગટ થયા વગર રહેતું નથી. પારણાં કરાવ્યા પૂર્વે એ ગામના હિન્દુ મુસલમાન ભાઈ ભાઈ બની રહેવાની અને જો કોઈ હિન્દુઓ પર ફરીથી હુમલો થયો તો મુસલમાનભાઈઓ પહેલા મરશે એવી કસમ ખાવાની તેમને ફરજ પાડે છે. એટલું જ નહીં. મૂર્તિનું સમારકામ કરાવવાની, તેની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવામાં સૌ ફાળો આપશે એમ પણ કહે છે. હિન્દુઓ પણ એમના ખેતરમાં કામ કરતા મજૂરભાઈઓની પ્રગતિ ને શિક્ષાનું ધ્યાન રાખશે એવા વચનો દિલથી આપે છે. ભાગી ગયેલા હિન્દુઓને પુનઃ વસાવવામાં મદદ કરશે તેમ જ જો આ વચનો ન પળાયાં તો પોતાને પણ પાછા આવી ઉપવાસ શરૂ કરવા પડશે ને એને કોઈ પારણાં નહીં હોય એવી ચેતવણી પણ ગાંધીજી આપી દે છે.

આમ લોકમાનસ બદલવામાં, વેરઝેર શમાવવામાં અમતુસ્સલામ સફળ થઈ છે, કહી તેને સમજાવીને બાપુ તેને પારણાં પણ કરાવે છે. એટલું જ નહીં જે બુઝર્ગના મનમાં ગાંધીજીના વાણી-વર્તન માટે શંકા પેદા થઈ હતી તે બુઝર્ગ "આપનો રાતવાસો મારા ગરીબખાનામાં કરી એને પાવન કરો એવી મારી અંતરની આરઝુ છે." (પૃ. ૮૫) એમ કહેવા પ્રેરાય છે.

બીબી અમતુસ્સલામ બાપુના આશ્રમમાં કઈ રીતે આવ્યાં, કઈ રીતે જોડાયાં, એ દર્શાવવા માટે લેખકે ફ્લેશબેક ટેક્નિકનો ઉપયોગ કર્યો છે અને પત્રપદ્ધતિનો પણ.

દિલ્હી સપ્ટે., ૧૯૪૩ ગાંધીજી બેઠા બેઠા કાંતી રહ્યા છે. ગાંધીજીના સેક્રેટરી પ્યારેલાલ બાપુ ઉપર આવેલા પત્રો વાંચી સંભળાવે છે. એમાં બીબી અમતુસ્સલામનો પત્ર પણ હોય છે. વાસ્તવમાં એ પત્ર પ્યારેલાલ વાંચતા હોય છે. પરંતુ તખ્તાના આગળના ભાગમાં બીબી અમતુસ્સલામ પર સ્પોટ લાઈટ દર્શાવી તેમને પ્રત્યક્ષ બતાવવામાં આવ્યા છે. તો બાપુએ જવાબરૂપે મોકલાવેલ પત્ર બીબી વાંચે છે પણ એ વેળાએ અવાજ ગાંધીનો સંભળાય છે ને એમ કરી લેખકે દશ્યને વધુ ચોટદાર બનાવ્યું છે. પત્ર દ્વારા નોઆખલી જવાની મંજૂરી મળતાં બીબી રાજીના રેડ થઈ જાય છે. કોમવાદ મિટાવવા માટે એ પણ કટિબદ્ધ થાય છે, ગાંધીચીંધ્યા રાહે. મનુબહેને પણ પત્ર દ્વારા બાપુ સાથે રહેવાની મંજૂરી માંગી. એમને તો એના જોખમે પોતાની સાથે રહેવું હોય તો આવી શકે એવી સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી.

બાપુને મન હિન્દુ-મુસલમાન વચ્ચે કોઈ ભેદ ન હતો. હિન્દુ મરે કે મુસલમાન મરે - માણસ મર્યો ને માણસે માર્યો એ વાતનું જ તેમને દુઃખ હતું. બિહારમાં થયેલાં દંગલોમાં હજારોની કતલ સાંભળતાં જવાહરલાલને સાચા ખબર આપવા માટે તાર કરવાની પ્યારેલાલને સૂચના આપે છે. તો વળી દંગલો બંધ નહીં થાય તો વિમાનથી બૉમ્બમારો કરવા અંગે જવાહરલાલે ઉચ્ચારેલી ધમકીની વાત સાંભળી તેમને દુઃખ સહિત નવાઈ લાગે છે. તે કહે છે : "ખરેખર ? એવું કહ્યું ? એ યોગ્ય નથી. હજુ સત્તા તો અંગ્રેજોના

હાથમાં છે. એમણે પડાવી ના લેવાય !'' બાપુની પ્રામાણિકતા જોઈ પ્યારેલાલને એ વાત ફેરવી નાખવી પડી. ત્યારે બાપુને ધરપત થઈ. તો વળી સરદાર પટેલે વાઈસરૉયને ચેતવણી આપી હતી કે 'બંગાળમાં ખૂના મરકી બંધ નહીં કરાવી શકો તો એ બિહારમાં ફેલાશે ને પછી આખા ભારતમાં. બિહારની બાબતમાં તો અમારી બીક સાચી પડી.' એ સમાચાર પ્રો. નિર્મલદાના મુખે સાંભળી ''સરદાર એવું બોલે જ નહીં, છતાં એમને પણ તાર મોકલી ખુલાસો માગો''. આમ પોતાના વિશ્વાસુ માણસો અમાનવીય વાણી-વર્તન કરે જ નહિ એવો દઢ વિશ્વાસ બાપુને હતો. આમ છતાં પ્રતીતિ કરવા તેનો તેઓ તત્કાળ તાર દ્વારા શંકાનું સમાધાન કરતા કરાવતા ને ખુલાસો માંગતા.

આમ, સત્યના પ્રયોગવીર બાપુ એક વૈજ્ઞાનિકની જેમ માહિતીઓ ને પ્રૂફ મેળવવાના આગ્રહી હતા. તેની પ્રતીતિ આપણને અહીં એમની અનેક ઉક્તિઓમાં થાય છે.

આઝાદી માટે-સ્વરાજ્ય માટે બાપુને મન હિન્દુ-મુસલમાનની એકતા પાયાની બાબત હતી અને આ એકતા લાવવા માટેના પ્રયત્નોમાં બાપુની અહિંસાની આકરી કસોટી શરૂ થાય છે. વળી તેમના સત્યાગ્રહ સિદ્ધાંતની ચકાસણી પણ થાય છે. પરિણામે બાપુ ઘણીવાર ધર્મસંકટમાં પણ મુકાય છે. જેમકે કોમી રમખાણો વખતે 'જો બાપુ નોઆખલી નહીં જાય તો આખું બંગાળ ને હિંદુઓ તેમને ભાંડશે કે બાપુએ તેમને માટે કંઈ કર્યું નહીં અને અમને મુસલમાનોને હાથે મરવા દીધા. ને બિહાર નહીં જાય તો મુસલમાનો એમને ધુત્કારશે કે અમને હિંદુઓને હાથે મરવા દીધા.' જેવી નિર્મલદા અને પ્યારેલાલની ઉક્તિઓ બાપુની વિકટ પરિસ્થિતિનો સુપેરે ઇંગિત કરે છે. આવે વખતે બાપુને નિષ્ફળતા ઘેરી વળી હોય એવો અહેસાસ પણ થાય છે. આમ છતાં કોમવાદી દંગલો સામે તેઓ અહિંસા પ્રેમ ને ભાઈચારાનો - સહ અસ્તિત્વનો તથા ડાયરેક્ટ એક્શન જગાવવાનો મનોમન નિર્ણય કરે છે.

પ્રાર્થના એ આત્માનો ખોરાક છે, બાપુના એ મંતવ્યને સર્જકે વિવિધ દશ્યોના આરંભે કે અંતે સારી પેઠે અનુમોદન આપ્યું છે, એટલું જ નહીં, પ્રાર્થના એ સાચા હૃદયથી થવી જોઈએ. પ્રાર્થનાથી વ્યક્તિને બળ મળવું જ જોઈએ. એવી દઢ શ્રદ્ધા પણ બાપુને છે એ અંગે પણ બાપુ જાણે કે અહીં પ્રયોગ કરી રહ્યા હોય એમ લાગે છે.

વીસ વર્ષ પહેલા મીરાં બહેને પગે ઘસવાનો પથ્થર બાપુને આપેલો. એ પથ્થર ગામેગામ પદયાત્રા કરતા બાપુની સાથે રહેતો. બાપુની દરેક ચીજવસ્તુને સાચવવાની જવાબદારી મનુબહેનની રહેતી. પરંતુ ભટિયાલપુર ગામે એ પથ્થર મનુબહેન ભૂલી જાય છે. તેથી બાપુ તુરત જ એને કોઈના પણ સાથ સંગાથ વગર એકલા જઈને પથ્થર લઈ આવવા હુકમ કરે છે. ભૂલી જવાની ટેવ અંગે ટકોર પણ કરે છે. પોલીસ કે સ્વયંસેવક વગર ગાઢ જંગલમાં જતાં મનુબહેન ફફડે છે. રખે ને રસ્તો ભૂલી જવાય કે રસ્તામાં ગુંડાઓ ભટકાય એ બીકે. પણ બાપુ ધરાર એકના બે ન થયા તે ન જ થયા. ઊલટું કહ્યું : ''તું એકલી જ જા. મારે પણ જોવું છે કે 'અભય' ને મર્દાનગીના જે જે પાઠ મેં તને ભણાવ્યા છે તે તને પચ્યા છે કે નહીં ?'' પૃ. ૬૨. આખરે મનુબહેનને એકલા જ જવું પડ્યું. આમ બાપુના કડકાઈભર્યા નિષ્ઠુર હૃદયનો પરિચય પણ અહીં સાંપડે છે પરંતુ જ્યારે મનુબહેન પથ્થર લઈ પાછા ફરે છે ને બાપુના ખોળામાં માથું મૂકી રડી પડે છે ત્યારે એ બહારથી કઠોર હૃદયી લાગતાં બાપુ મનુબહેનના પીઠ પર હાથ ફેરવતાં હસી પડીને કહે છે કે "આજે તારી ખરી પરીક્ષા થઈ. મેં તો પહેલે દિવસે જ કહ્યું હતું કે હિંમત ઓછી પડી તો ઘર ભેગાં થઈ જવાનું. પણ તું પાસ થઈ ગઈ. પથ્થર તો મળી જ રહેશે. બીજો શોધી પણ શકાશે પણ આવી લાપરવાહી સારી નહીં. બધી ઉપયોગી વસ્તુઓ સંભાળતા શીખવું જોઈએ.'' (પૃ. ૭૩-૭૪). મનુબહેને ખુદ પણ કબૂલ કર્યું કે 'બાપુ ! સાચ્ચે જ ખરા દિલથી રામનામ આટલી વાર ક્યારેય નહોતું લીધું.' ત્યારે બાપુ પણ કહે છે, "એ જ ખૂબી છે ને ! પ્રભુ માનવીને મદદ તો કરે જ છે.'' પૃ. ૭૪. મનુબહેનના ગયા પછી બાપુ બોલ્યા : આ છોકરી દરરોજ એકલો ચલો રે' ગીત સ્વસ્થ સ્વરે ગાય છે પણ એને પચાવ્યું છે

ખરું ? એ તો ઈશ્વરે જ આ એને ને મને સૂઝાડ્યું. અમને બન્નેને ખબર પણ પડી કે હું કેટલો કઠોર થઈ શકું છું. ખરું ને પ્રોફેસર સાહેબ ?" બાપુની આ ઉક્તિમાં એક સાચા પ્રાર્થના પ્રેમી, સાચા આત્મનિરીક્ષક ગાંધીનો પરિચય સાંપડે છે. મનુબહેન ગાઢ જંગલમાં પસાર થતી વખતે કઈ રીતે ગભરાતાં હતાં. પ્રભુસ્મરણ એ કઈ રીતે કરતાં હતાં એ સંવાદ દ્વારા વ્યક્ત કરવાને બદલે આંગિક-વાચિક અભિનય અને પ્રાણીઓ પક્ષીઓના વિવિધ અવાજો વગેરેનો વિનિયોગ કરી એને તથા જંગલના દૃશ્ય ઇત્યાદિને શું વધારે અસરકારક રીતે ઉપસાવી ન શકાય ?

બાપુનું જીવન ખુલ્લી કિતાબ જેવું હતું એ વાત પણ અહીં સંવાદોમાં અવારનવાર ડોકિયું કરી જાય છે. પછી ભલેને એમના બ્રહ્મચર્યના પ્રયોગો કેમ ન હોય. બ્રહ્મચર્યના પ્રયોગોમાં પોતે હજી સુધી સફળ રહ્યા છે. એ વાતનું તેમને ગૌરવ હોય છે. મનુ વિશે પણ પોતે કેવું વિચારતો હતો તે મનુને કહેવા વિચારે છે. પણ કહે તો એ ફૂલાઈ નહીં જાય ને એની એમને ચિંતા થાય છે "....તારી નિર્દોષતા તો મેં સ્વિકારી જ છે પણ ચારે તરફ કેવું અંધારું છે." (પૃ. ૬૧) બ્રહ્મચર્યની વાત અહીં આડા પાટે ફંટાઈ જાય છે. અહીં લેખકે ઇરાદાપૂર્વક એમ કર્યું હોય એવું લાગે છે. ખેર સંયમ સ્પષ્ટતા થતી નથી. સર્જકની કલમે એ અંગે ધારણ કરી લીધો હોય એ પણ સંભવિત છે.

આ નાટકમાં બાપુ નિષ્પક્ષપાતી છે કે પક્ષપાતી છે ? એ પ્રશ્ન અંગે મુસલમાનો અને હિન્દુઓ પરસ્પર વિરોધી અભિપ્રાય ધરાવે છે. મુસલમાનો માને છે કે બાપુ હિન્દુ હોવાથી હિન્દુઓના પક્ષે છે. તો હિન્દુઓ માને છે કે બાપુ હિન્દુ હોવા છતાં મુસલમાનોની વધુ તરફદારી કરે છે. આમ વળી કસોટીમાંથી પણ બાપુને ડગલે ને પગલે પસાર થવું પડે છે. અરે, સ્વતંત્રતા મળ્યા પહેલા બંગાળના મુખ્યમંત્રી શહીદ સુહરાવર્દી બાપુની સામે બાપુ વિરુદ્ધ મમ્મો કે ચચ્ચો બોલતા નથી. પરંતુ બાપુ હિંદુઓની તરફદારી કરે છે એમ તો તેઓ માને છે ને બીજાને મનાવે પણ છે. તેઓ પણ મહમદ અલી જિન્નાના પક્ષના જ છે. મુસલમાનો બચી જાય ને હિંદુઓ મરાય એવા ન્યાયમાં માનનારા છે. તેથી સુહરાવર્દી કલકત્તાની ગંભીર હાલત છે કહી સ્વાતંત્ર્ય દિન સુધી બાપુ કલકત્તામાં રોકાય એવો આગ્રહ રાખે છે. બાપુ ઉપર નોઆખલીના હિન્દુઓ જેટલો જ કલકત્તાના મુસલમાનોનો પણ અધિકાર છે, એમ કહીને. જોકે બાપુ પણ એના મનની મેલી મુરાદ પામી જાય છે. પરંતુ નોઆખલીમાં જરાય દંગલ ન થાય એવી જવાબદારી સુહરાવર્દી લેવા તૈયાર થાય તો જ પોતે કલકત્તા રોકાઈ જાય એવી તેમની સામે તેઓ શરત તો મૂકે જ છે અને આખરે સુહરાવર્દીને બાપુની એ શરત કબૂલ રાખવી પડે છે. આમ, જોઈ શકાય છે કે ગાંધીજીને મન હિન્દુ મુસલમાન બંને સરખા છે. શાંતિ સ્થપાય, મુસલમાનોમાં વિશ્વાસ જાગે, તેઓ પાછા ફરે એ માટે બાપુની રહેવાની વ્યવસ્થા બેલિયાઘાટમાં થાય છે અને તે પણ એક મુસલમાનના ઘરે. પરિણામે ત્યાં યુવાન હિંદુઓ ગાંધીજી ઉપર ઉશ્કેરાય છે. 'ગાંધીજી હિન્દુઓના દુશ્મન છે' કહીને તેમને જાકારો આપે છે. પરંતુ પોતે નામે, ધર્મે, કર્મે હિન્દુ છે. તો હિન્દુઓના દુશ્મન પોતે કેવી રીતે હોઈ શકે એમ કહીને બાપુ યુવકોને અવાક્ કરી દે છે. એક યુવક તો બોલી ઊઠે છે કે "રે બુઢ્ઢામાં શું જાદુ ભર્યું છે કે બધાને હરાવતો ફરે છે !" (પૃ. ૯૭).

કસ્તુરબા ઉપર એકવાર ધણીપણું દાખવનાર ગાંધીજીને ખુદને પણ બીજાનું મેલું ઉપાડવાનો છોછ નહોતો. નોઆખલીમાં પદયાત્રા કરતી વખતે છોકરાઓને રસ્તા વચ્ચે બેસાડી ગંદકી કરાવનારા લોકો પર મનુબહેન અકળાઈ ઊઠે છે ત્યારે ગાંધીજી ઝાડના પાંદડા તોડી રસ્તા પરની ગંદકી સાફ કરવા મંડી પડે છે. મનુબહેને તેમને રોકવા પ્રયત્ન કર્યો. એ વેળાએ ગાંધીજીએ તેમને રોકડું સંભળાવી દીધું કે "અશુદ્ધ શુદ્ધ કરવા જ મારો જન્મ થયો છે. (પૃ. ૭૬)

બાપુને કોઈ ચીજ વસ્તુનો બગાડ થાય એ પાલવતું નહીં. બાપુનું સ્વાગત કરવા હિન્દુ સ્ત્રીઓ

આરતી લઈને આવે છે ત્યારે સામેથી તેમને નમન કરી કહે છે "...હું તો ભાવનો ભૂખ્યો છું પણ તમારી આરતીમાં આમ વાડકી ઘી ના બગાડાય. એને ઠારી દો ને સાકર નાખી આ ગરીબ છોકરાંઓને ચટાડી દો.'

મહમદ અલી જિન્નાના પાત્રને લેખકે સૂચિત જ રાખ્યું છે. છતાં આ પાત્ર કથાવસ્તુને આગળ ધપાવવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. ગાંધીજીના વિચારોમાં આંધી લાવનારું આ પાત્ર છે. અમતુસ્સલામને ઉપવાસના પારણાં કરાવ્યાં બાદ "બિહારના દંગલો હજી શમતા નથી તાર પર તાર આવે છે. મુસલમાનો પર હુમલાઓ ચાલુ છે ને શરણાર્થીઓની સંખ્યા વધતી ચાલી છે. બિહારને ભૂલી ગયા ?' જેવો પ્રશ્ન પ્રો. નિર્મલદા પૂછી બેસે છે. ત્યારે 'મારું દિલ ન માને ત્યાં સુધી હું નોઆખલી છોડવાનો નહોતો. જ્યાં ભાઈએ ભાઈ પર હાથ ઉગામ્યો હતો. તે કરબલાની ઘટનાને સેંકડો વર્ષ થયાં છતાં ઇસ્લામ ભૂલ્યો નથી. બિહાર મારું કરબલા છે. એને કેમ ભૂલાય ? હવે કદાચ સમય આવી પહોંચ્યો છે. યાદ છે ને આપણો મંત્ર ? બિહારમાં પણ એ જગાવવાનો છે. કરેંગે યા મરેંગે." (પૃ. ૮૬) અને સૌ એ મંત્ર ઉપાડી લે છે. અહીં એ હકીકત યાદ રહે કે ૧૯૪૨માં અંગ્રેજો સામેની અસહકારની ચળવળ અને 'અંગ્રેજો હિંદ છોડી ચાલ્યા જાઓ' - 'ક્વીટ ઇંડિયા'ના સંદર્ભમાં 'કરેંગે યા મરેંગે' સૂત્રનો બાપુએ પ્રયોગ કર્યો હતો. અહીં આ સૂત્રનો પ્રયોગ કોમી રમખાણગ્રસ્ત વિસ્તારોમાં ભાઈચારાની ભાવના વધે, કોમી એકતા-પ્રેમ-શાંતિ સ્થપાય, લોકોના હૃદયપરિવર્તન થાય એ હેતુ અર્થે લેખકે બાપુના પાત્ર દ્વારા કર્યો છે. નાટકની આ વિશેષતા છે.

આ નાટકમાં પણ બાપુ શાંતિ સ્થાપવા માટે અવારનવાર ઉપવાસ રૂપી હથિયારનો આશરો લેતા જોવા મળે છે. એમના ઉપવાસનો પ્રભાવ બેલિયાઘાટના ગુંડાઓ પર પણ પડે છે. એમનું હૃદયપરિવર્તન થતાં તેઓ બાપુના પગે પડી માફી માગે છે અને તેમને ઉપવાસ ત્યજવા આગ્રહ કરે છે. હિંદુઓ પણ અહીંના મુસલમાનોની રક્ષા કરવા તેમને વચન આપે છે.

બાપુએ ભલભલી વ્યક્તિઓનાં શિર સત્ય પ્રેમ અહિંસાના બળે ઝુકાવી દીધાં હતાં. નાટકમાં પણ અનેક ધર્માંધ પાત્રો ગાંધીજીનાં વાણી-વર્તનથી પ્રભાવિત થઈ જતાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે, એટલું જ નહીં, ગાંધીના ચરણે પડી પોતાના આંસુથી ગાંધીજીના પગ પખાળતાં પણ જોવા મળે છે. સિવાય અંગ્રેજોની ચઢવણીથી દેશના ભાગલા કરવા માટે અધીરા બનેલા મહમ્મદ અલી જિન્ના. જેઓ અંતે એમનું ધાર્યું જ કરીને રહે છે. એ ઘટના ગાંધીજી માટે શૂળરૂપ બની રહે છે.

ગાંધીજી શાંતિ સ્થાપવા માટે કોમીએકતા માટે, બંગાળ આવે છે ને એમાંય નોઆખલીમાં જાય ને જો એમના પર હુમલો થશે તો એવું તોફાન ઊઠશે કે હિંદમાં કોઈ મુસલમાન જીવતો નહીં બચે, એટલું જ નહીં, સુહરાવર્દીને તો ૧૪ મી ઑગસ્ટે પાકિસ્તાન સ્વતંત્ર થશે એ સ્વપ્ન જ ધૂળમાં રોળાઈ જશે એવી ધાસ્તી પણ લાગે છે ને તેથી ગાંધીજીને કલકત્તામાં જ રોકી રાખવા એવો મત તે દર્શાવે છે.

નાટકના આરંભમાં સુહરાવર્દીનું પાત્ર મુસ્લિમલીગ તરફ ઢળેલું અને ગાંધીવિરોધી જણાતું હતું. નાટ્યાંતે તેમાં બદલાવ આવતો જોવા મળે છે.

કલકત્તામાં સત્તર અઢાર દિવસ ગાંધીજી પ્રેમથી રહ્યા પછી પાછા ત્યાંના લોકો તોફાને ચઢ્યા. તેથી ગાંધીજીએ ઉપવાસ આદર્યા. ત્યારે ગાંધીજીના નિષ્પક્ષપાતભર્યા પ્રેમની સુહરાવર્દીને પ્રતીતિ થાય છે. તેથી તેઓ કલકત્તામાં શાંતિ અને ભાઈચારો હંમેશ માટે જાળવી રાખવા પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ બને છે. બાપુને વચન આપે છે કે "હવે જ્યારે કલકત્તામાં શાંતિ ફરી એકવાર સ્થપાઈ ગઈ છે ત્યારે અમે ફરીવાર જાત-ધર્મભેદ પ્રવેશવા નહીં દઈએ અને જાનના જોખમે પણ એને વધતો અટકાવીશું." (પૃ. ૧૧૮) પરિણામે બાપુ પારણાં કરે છે અને તે પણ સુહરાવર્દીના હાથે. સુહરાવર્દી પારણાં કરાવ્યા પછી 'મહાત્મા ગાંધીની જય !' — એવો સૂત્રોચ્ચાર કરી ઊઠે છે ત્યારે ગાંધીજી કહે છે : "હવે તો હું યે તમને મહાત્મા ગણવા લલચાઉં છું.' (પૃ. ૧૧૯) - એ ઉક્તિ સાંભળતાં જ સુહરાવર્દી એમને વંદન કરતાં કરતાં જ નીચે ફસડાઈ પડે છે.

બંગાળના મુખ્ય પ્રધાન પ્રફુલ્લ ઘોષ (સ્વતંત્રતા પછીના)ને સુહરાવર્દી બદલાઈ ગયેલા લાગે છે. રાજાજીને તો માત્ર બદલાઈ જ ગયેલા નહીં પણ હવે સુધરી ગયેલા પણ જણાય છે. સુહરાવર્દી બાપુને સંબોધન કરવા અર્થે તેમજ બાપુને પ્રિય એવા હરિજન ફંડ માટે ફાળો ઉઘરાવાય તે માટે જાહેરસભા યોજી બાપુને બે દિવસ વધારે રોકાઈ જવા આગ્રહ કરે છે. એટલું જ નહીં કલકત્તાના દુરિતો પર વિજય મેળવી શાંતિ સ્થાપવાનો ચમત્કાર કરી બતાવી વિદાય લેનાર બાપુનું જાહેરસભામાં તે બહુમાન કરે છે તેમજ ''હવે આપણે સદા માટે શાંતિ જાળવીએ. હું તો જાહેર કરું છું કે હવે પછી મહાત્માજીના આદેશ પ્રમાણે જ હું કામ કરીશ''. (પૃ. ૧૨૦) જેવી કામના વ્યક્ત કરી સુહરાવર્દી જાહેરમાં ગાંધીજીને પગે લાગી રડી પડે છે. અહીં પણ સુહરાવર્દીનો પશ્ચાત્તાપ આંસુરૂપે વહેતો જોવા મળે છે.

ત્યાર બાદ ગાંધીજી પ્રસન્નચિત્તે 'કરેંગે યા મરેંગે' સૂત્ર પંજાબ માટે ગજાવવાની ખેવના સાથે વિદાય લેવાની વાત કરે છે.જતાં જતાં એક વિનંતી કરે છે કે "જેઓની પાસે હજુ હથિયારો હોય તે સોંપી જાય. હથિયાર કોઈને બચાવતું નથી. ઈશ્વર જ બચાવે છે, માટે એનું જ રક્ષણ બધા માગે" અને 'મારું જીવન એ જ મારો સંદેશ !' એવો સંદેશ પણ આપતા જાય છે.

આમ, નાટકનો અંત ઉપશમમાં પરિણમતો જોવા મળે છે.

અહીં મુખ્યત્વે આઝાદી સમયના ઐતિહાસિક પાત્રો સાથે નાટ્યકારે કામ પાડ્યું છે. એમાંય મુખ્યત્વે પ્રધાન પાત્રો સાથે નાટકમાંના પ્રસંગો પણ તત્કાલીન છે. તો વળી ક્યારેક કાલ્પનિક પાત્રો ને કાલ્પનિક પ્રસંગોનો આધાર પણ લીધો છે. નાટકને નાટક બનાવવા માટે પાત્રોના વાણી-વર્તન-પ્રસંગ નિરૂપણમાં આવશ્યક છૂટછાટ પણ ક્વચિત લીધી છે. છતાં આ ઐતિહાસિક નાટકની ભાષા મહદ્‌અંશે પાત્રાનુસારી છે. મુસલમાન પાત્રોની ભાષા ઉર્દૂ-ફારસીની છાંટ સવિશેષ છે. જો કે અહીં કેટલાક શબ્દોની સાચી જોડણી લખવા પ્રત્યે દુર્લક્ષ સેવાયું હોય તેમ પણ જણાયું છે. હિન્દુ પાત્રોની વાણીમાં ઉપયોગ ઠીક ઠીક થતો જોવા મળે છે. પ્રાર્થના ભજન નિમિત્તે સંસ્કૃત શ્લોકો અને ભજનોની કેટલીક પંક્તિઓનાં ગાન પણ જે તે પાત્રના મુખેથી સાંભળવા મળે છે. એમાંય ખાસ કરીને મનુબહેન ગાંધીના મુખેથી. તો વળી સમૂહમાં રામધૂન થતી પણ સાંભળવા મળે છે તો ગીતાના, ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદના શ્લોકોની સાથે કુરાનની આયતો પણ રજૂ થાય છે, એનો નિર્દેશ પણ મળી રહે છે.

આમ, આ નાટકમાં નજીકના ભૂતકાળના ને એમાંય આઝાદી જંગના ઇતિહાસના વિષયવસ્તુને આધાર બનાવી તત્કાલીન વાસ્તવિક પાત્રો - પ્રસંગોની કળામય ગૂંથણી કરવાનું અને જે તે પાત્રના વ્યક્તિત્વને યથાર્થ રીતે ઉપસાવી આપવાનું જે અત્યંત કઠિન કામ નાટ્યકાર પ્રકાશ ત્રિવેદીએ કર્યું છે તે અત્યંત પ્રશંસનીય છે, એમ નિઃશંક કહી શકાય. જોકે આટલાં બધાં પાત્રો, પ્રસંગો ને દશ્યો સાથે કામ પાડવાનું દિગ્દર્શક માટે મુશ્કેલ નહીં તો પણ પડકારરૂપ બની રહે એવું આ નાટક છે.

જ. ઠા. મારા ગુરુ

●

ડૉ. કૃષ્ણકાન્ત કડકિયા

૧૯૬૫ માં એમ.એ. થઈને હું 'બાલાશિનોરની એક માધ્યમિક શાળામાં શિક્ષક તરીકે જોડાયો હતો. એ વર્ષે ત્યાં સાહિત્ય પરિષદનું જ્ઞાનસત્ર ભરાવાનું હતું. જ્ઞાનસત્રમાં રજૂ કરવા માટે અમારે, ગામલોકોએ, એક એકાંકી ભજવવાનું થયું. એ જવાબદારી મને સોંપવામાં આવી હતી. એ વખતે નાટક ભજવવા અંગે મને કોઈ ખાસ જ્ઞાન કે અનુભવ ન હતો. એટલે નાટક અમારી રીતે તૈયાર થયા પછી, એમાં મદદરૂપ થવા, અમે રજનીકુમાર શાસ્ત્રીને નિમંત્રણ આપ્યું હતું.

ચીનુભાઈ પટવાનું 'હું કંઈક કરી બેસીસ' નાટક અમે ભજવતા હતા. રજનીકુમાર શાસ્ત્રીએ આવીને અભિવ્યક્તિમાં ધરખમ ફેરફારો કરી આપ્યા. હું જે રોલ કરતો હતો એમાં પણ ઘણું પરિવર્તન થઈ ગયું. આ ચમત્કાર કઈ રીતે થઈ શકે એની કલ્પના હું એ વખતે કરી શક્યો ન હતો.

અધ્યાપક થયા પછી મારે ભટ્ટ મેવાડા છાત્રાલયમાં રેક્ટર તરીકેની જવાબદારી નિભાવવાની આવી. તે કારણે એલિસબ્રીજ જેવા વિસ્તારમાં રહેવાનું થયું. ભો.જે.વિદ્યાભવન મારા રહેવાના તથા નોકરીના સ્થળની નજીક હતું. હું વખતોવખત ત્યાં વાંચવા માટે જતો ત્યારે એચ. કે. કૉલેજના હૉલમાંથી, હૉલના બારણા ખુલ્લા રહી ગયા હોય તો, ઘણીવાર ચીસો સંભળાતી, હસવાનો અને રડવાનો અવાજ આવતો. કુતૂહલતાથી હું ત્યાં ઊભો રહેતો. એકવાર અંદરથી એક માણસને મેં એવું બોલતા સાંભળ્યા કે 'આમ નહીં, છાતીફાટ રડો'. કહેનાર માણસ મોટી ઉંમરના હતા. ખાદીનો કાળો ઝભ્ભો પહેરેલો અને હાથમાં સીગારેટ હતી. એ વખતે મને ખબર ન હતી કે આ તો જશવંત ઠાકર છે. બધા એમને જ. ઠા. કહેતા.

એકવાર મેં જ.ઠા.ને કૉલેજના ઝાંપે ઊભા રહેલા જોયા. મને એમની સાથે વાત કરવાનું મન થયું. હિંમત કરી મેં પૂછ્યું : 'હૉલમાં તમે જે રીહર્સલ કરાવો છો તે હું જોઈ શકું ?' તેઓ હસ્યા. એમણે મારી આંખમાં આંખ પરોવી એ રીતે જોયું કે એ આંખ હું આજે પણ ભૂલી શક્યો નથી - એ પ્રકારે આજ સુધી કોઈએ મને જોયો નથી. એવી રીતે હસ્યા કે જે હાસ્યમાં ખૂબ જ પ્રસન્નતા દેખાતી હતી. મારા ખભે હાથ મૂકી મને હૉલમાં લઈ ગયા. બાજુની ખુરશીમાં બેસાડ્યો. એવામાં જે ભાઈની રાહ જોતા હતા તે આવી ગયા. એટલે જ. ઠા. એ રીહર્સલ શરૂ કર્યું. હું ત્રણ કલાક બેઠો હતો. કોઈ નવી જ દુનિયાનો અનુભવ મને થયો હતો.

જ. ઠા. એ મને કહ્યું 'નાટકના અભ્યાસમાં જોડાઈ જાવ. તમે નટ દિગ્દર્શક કે કંઈક બની શકશો.'

મારે નટ કે દિગ્દર્શક બનવું ન હતું, પણ આ 'કંઈક' બનવાની વાત મને ગમી હતી. જો કે એ 'કંઈક' શું હતું તે મને એ વેળાએ સમજાયું ન હતું પણ નાટકમાં નટ કે દિગ્દર્શક ઉપરાંત વિશેષ કંઈક છે એમ એમની વાતમાં હું જોઈ શક્યો હતો.

પ્રથમ તો મેં ના પાડી. મેં કહ્યું; 'મારે પીએચ.ડી. કરવું છે' એમણે કહ્યું; 'એ પણ થશે. આ અભ્યાસક્રમ તો માત્ર બે વર્ષનો જ છે' એ વખતે એચ.કે. કૉલેજમાં નાટ્યનો અભ્યાસક્રમ ચાલતો, ડીગ્રી કોર્સ ન હતો. બે વર્ષનો ડિપ્લોમાં કોર્સ હતો. મેં જ. ઠા.ની વાત સ્વીકારી લીધી અને અભ્યાસ માટે જોડાયો.

૧૯૬૭ માં એડમીશન લીધું. મેં જોયું બધા જ.ઠા. ને પગે લાગતા. હું પણ લાગ્યો. આ રીતે મેં એમને મારા ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા. મને જીવનમાં પ્રતિભાવાળા ગુરુઓ મળ્યા છે : કે. કા.શાસ્ત્રી, ઉમાશંકર જોશી, પ્રબોધ પંડિત વગેરે, જ.ઠા. એમાંના એક હતા.

નાટ્યના વર્ગમાં અભ્યાસ માટે જોડાયો ત્યારે મને સમજાયું કે વર્ગમાં નાટક વિશે કશું ન જાણનાર હું માત્ર એકલો હતો. મારી સાથે કમલ ત્રિવેદી, રાજુ પટેલ, પ્રતિભા રાવળ અને બીજા એવા વિદ્યાર્થીઓ હતા કે જેઓ વર્ષોથી નાટકમાં કામ કરતા, દિગ્દર્શન પણ કરતા અને જાહેર શો કરતા તથા નાટક અંગેના મંડળો પણ ચલાવતા. કોઈને દશ વર્ષનો, તો કોઈને પંદર વર્ષનો, અનુભવ હતો અને કોઈપણ જાતના ક્ષોભ વગર સ્ટેજ પર જતા. મને સંકોચ થયો કે આ બધાની સાથે હું કઈ રીતે ભણી શકીશ ? એમની સાથે સ્ટેજ પર જતાં મને ક્ષોભ થતો.

મારા ક્ષોભ અંગે મેં જ.ઠા.ને વાત કરી. એમણે મને સાંત્વના આપતાં કહ્યું 'અનુભવે તમને સમજાશે કે તેઓ ભાગ્યે જ તમારા કરતાં કંઈ વિશેષ જાણે છે'. કૉલેજમાં હું સાહિત્યનો અધ્યાપક હતો. એટલે ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ, ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર, રસતત્ત્વ ઈત્યાદિથી હું અપરિચિત ન હતો. એ વિષયો ભણતી વખતે હું સૌમાં અલગ તરી આવતો અને મને અનુભવ થતો કે નાટક વિશે હું કશું નથી જ જાણતો એમ તો નથી જ.

હોસ્ટેલમાં હું રેક્ટર હતો. એટલે કોઈવાર કૉલેજ જઈ શકતો નહિ. મારે અગત્યના પિરિયડો ગુમાવવા પણ પડતા. એક વાર રિહર્સલમાં વારે વારે જ.ઠા. મને કહેતા, 'તમે ઍક્સિસની બહાર ન જાવ.' આ ઍકસિસ એ શું છે તે મને સમજાતું ન હતું. રિહર્સલ પૂરું થયા પછી મેં ગુરુને પૂછ્યું : આ 'એકસિસ' એ છે શું ? એમણે કહ્યું 'ઍકસિસ એટલે ધરી, આંસ - The line on which a body rotates - ગયે અઠવાડિયે આખો પિરિયડ મેં એ અંગે સમજાવ્યું છે.'

એ દિવસની મારી ગેરહાજરીની મેં વાત કરી. વાત એમના ધ્યાન પર આવી ગઈ. ત્યારે રાત્રીના અગિયાર વાગી ચૂક્યા હતા. એમણે મને રોક્યો. હૉલ ખુલ્લો રખાવ્યો. પોતે પણ રોકાયા. ઍકસિસ એ શું છે તે સમજાવ્યું. એક્ટીંગ એરિયા કઈ રીતે નક્કી થઈ શકે એ પણ સમજાવ્યું. બીજે દિવસે રિહર્સલમાં મેં ભૂલ ન કરી. જ.ઠા.ની જગ્યાએ બીજા કોઈ ગુરુ હોત તો આમ ન કરત. એક જ વિદ્યાર્થી માટે આવો ખાસ સમય ન ફાળવત, પણ જ.ઠા.એ આમ કર્યું. નાટકમાં કેટલાય વિષયો એવા હોય છે કે જે ગુરુ પ્રત્યક્ષ હોય તો જ શીખી શકાય, માત્ર પુસ્તક વાંચીને શીખી ન શકાય. આ પણ એવો જ વિષય હતો. આવા મારા ગુરુ હતા. મારે એમ પણ કહેવું જોઈયે કે જયારે જયારે આવા પ્રસંગો ઊભા થયા છે- લાઈટીંગ કોંપોઝીશન, લેવલ સ્ટેજ કે બીજો કોઈ પણ પ્રશ્ન — ત્યારે ત્યારે જ. ઠા.એ, માત્ર મારા માટે જ નહિ પણ જે તે વિદ્યાર્થી માટે, અલાયદો સમય ફાળવ્યો જ છે.

અમારે જે નાટકો ભજવવાના હોય એમાંની મુખ્ય ભૂમિકાઓ પેલા અનુભવી વિદ્યાર્થીઓ લઈ લેતા અને મારે ભાગે નાની ભૂમિકાઓ જ આવતી. હું ઉદાસ થઈ જતો. જ.ઠા. મારી ઉદાસીનું કારણ સમજતાં અને મારા વિચારો બદલતા. એમની વાતોમાં મને તથ્ય દેખાતું. તેથી હું એ સ્વીકારી લેતો; ઉ.ત. તેઓ કહેતા 'નાટકમાં ભૂમિકા નાની કે મોટી એનું કોઈ મહત્ત્વ નથી. નાટક તો તમને વાતાવરણ શીખવે. કેટલીક વખત તો નાની ભૂમિકા દ્વારા તમે જે શીખી શકો છો એટલું તો મુખ્ય ભૂમિકા દ્વારા પણ શીખી શકાતું નથી.' એ વાતનો મને અનુભવ પણ થતો હતો; 'પરિત્રાણ'માં મારી ભૂમિકા સહદેવની હતી. સતત એ પાત્રએ નાટકમાં હાજર રહેવાનું હતું; પરંતુ એક શબ્દ પણ બોલવાનો ન હતો. બોલ્યા વગર જ ભૂમિકા પ્રગટ કરવાની હતી. આ નાટકમાં ૫૦ જેટલા નટ હતા. 'નટમંડળ' એમાં જોડાયું હતું. તમામ વિદ્યાર્થીઓને નાની નાની ભૂમિકાઓ જ આપવામાં આવી હતી. મેં ૪૫ જેટલા શો સુધી ભૂમિકા કરી હતી. આ દરમ્યાન મને

તમામ નટોના અવાજો ધ્યાનપૂર્વક અને સતત સાંભળવા મળ્યા હતા. નલીન દવે, બાબુભાઈ પટેલ, ભાનુભાઈ નાયક, ચીનુભાઈ સોજના (મામા), અરવિંદ પાઠક, પ્રભાબહેન પાઠક, અનસુયા સુતરિયા, અરવિંદ વૈદ્ય, મનસુરી જેવા ખૂબ જ અનુભવી નટો એમાં કામ કરતા હતા. એમના કેળવાયેલા અને ઘડાયેલા-ઘૂંટાયેલા અવાજો મેં રીહર્સલો અને શોમાં સતત સાંભળ્યા. એમની ગતિક્રિયાઓ હાવભાવ ઇત્યાદિ બરોબર અવલોકી. કઈ રીતે જૂથ રચાતા હતા તે પણ અવલોક્યું. એમાં મારી જાતને જે રીતે ગોઠવવાની હતી તે રીતે ગોઠવી. પણ જે વાતાવરણનો અનુભવ મને થયો તેને મારામાં નાટક નાખ્યું, હું નાટક પીતો હતો એમ મને લાગ્યું. તાલીમના તમામ વર્ષો દરમ્યાન જ.ઠા.એ મને આવા વાતાવરણમાં રાખ્યો છે. 'નિશાચર' 'રાયગઢ જાગે છે' 'રાઈનો પર્વત, 'શર્વિલક', 'શાકુંતલ' ને એવાં કંઈ કેટલાંય નાટકોનાં બધાં જ રિહર્સલો અને શોમાં મને હાજર રહેવાની એમણે ફરજ પાડી હતી.

એમ કહું તો ચાલે કે તાલીમ દરમ્યાન અને તાલીમ પછી પણ સતત એમણે મને નાટકનું વાતાવરણ પાયું છે. મને એની આદત પડી ગઈ હતી. દર્પણ કે બીજી સંસ્થાઓમાં પણ રીહર્સલો અને શો સતત મેં જોયા છે. ઉજ્જૈન, દિલ્હી, ભોપાલ, બેંગલોર, ત્રિચૂર ઇત્યાદિ સ્થળોએ એજ હેતુએ, એટલે કે રિહર્સલો અથવા નાટકો જોવા, ગયો છું. હું એવો અનુભવ કરતો હતો કે મને નાટકનું વ્યસન થઈ ગયું છે અને એ પ્રત્યેક વેળાએ હું કંઈકને કંઈક નવું શીખ્યો છું અથવા એમ કહો કે નાટક મેં પીધું છે. નાટક સાથે લગભગ બધી કલાઓ સંકળાયેલી છે. એટલે ચિત્રો, નૃત્યો, લોક-નાટ્યો, ગરબા, રાસ, સંસ્કૃત નાટકો, મેળાઓ વગેરે પણ સતત જોવાની મને આદત પડી ગઈ. એ આદતને વશ થઈ યક્ષગાન જોવા હું ઉડુપી જતો અને કુડિયાટ્ટમ જોવા ત્રિચુર. એ હેતુએ જ હું વિશ્વના લોકનૃત્યો જોવા અમેરિકા પણ ગયો હતો. એમાંથી શું અને કઈ રીતે નાટકને ખપનું કે ઉપયોગી છે તે હું શીખ્યો છું.

આ મારું વ્યસન જ.ઠા.ને કારણે સતત ચાલુ રહ્યું. જ. ઠા. ક્યાંય પણ નાટક કે નૃત્ય ઇત્યાદિ જોવા જતા હોય તો સાથે મને લઈ જાય. એમની સાથે બેસીને પ્રયોગ જોવાની ખૂબ મઝા આવે. એક વખતે ભવાઈની એક જૂની મંડળી એચ. કે. કૉલેજના સ્ટેજ પર ભવાઈનો વેશ કરતી હતી. ૮૦ વર્ષનો એક વયોવૃદ્ધ નટ તેજા બન્યો હતો. જ.ઠા. કહે 'જો, આ નટ શાસ્ત્રીય નૃત્યના પગલાં પાડે છે. જે પગલાં કુમુદિની લાખીયા પાડે છે તે આ વયોવૃદ્ધ નટ ભવાઈના વેશમાં પાડે છે. લાખ રૂપિયા આપતાં પણ જોવા ન મળે એવાં આ પગલાં છે.' એમના આવાં વિધાનોએ અને સંપર્કે મને સતત નાટક નૃત્ય ઇત્યાદિ જોતાં કર્યો અને આવા વાતાવરણમાં રહેતો કર્યો. આવા હતા જ.ઠા., મારા ગુરુજી.

એમની સાથે નાટક, નૃત્ય ઇત્યાદિ જોવાનું વધતું ગયું. ભવાઈનો પ્રયોગ જોતાં મેં એમને પૂછેલું : તમે વિશ્વના તમામ થિયેટરની વાત કરો છો. એ બધું અભ્યાસક્રમમાં પણ છે. તો પછી ગુજરાતની પોતાની કહી શકાય એવી એક માત્ર કલા 'ભવાઈ' અભ્યાસક્રમમાં કેમ નથી ?

એમણે તાકીને જોયું. કહ્યું : તમે પ્રોફેસર છો. ભવાઈ સમજો અને સામગ્રી તૈયાર કરી આપો. સામગ્રી હશે તો ભવાઈ અભ્યાસક્રમમાં આવશે. એ વાત મારા મન પર અસર કરી ગઈ. મેં નક્કી કર્યું કે ભવાઈ વિશે કંઈક કરવું.

મને યાદ આવે છે : ભો. જે. વિદ્યાભવનમાંથી હું બહાર નીકળતો હતો. એચ.કે.ના મેદાનમાં જ.ઠા. સામે મળ્યા. મને કહે, 'હૉલ પર ચાલ. મારે કામ છે.' હું એમની સાથે ચાલ્યો. એમણે કહ્યું; 'ભરત-નાટ્યપીઠ તરફથી અમે ર.છો. પરીખનું "શર્વિલક" હાથ પર લીધું છે. તમે આવો.' મને એમ કે કોઈ નાનો મોટો રોલ મારે કરવાનો હશે. પણ જ.ઠા. મને એમાં નાખતા નહિ. એમને ખબર હતી કે સ્ટેજ પર જવું મને બહુ ગમતું નહિ. સ્પોર્ટ લાઈટ વગેરેના અજવાળા મારી આંખ સહી શકતી ન હતી. મને ઘણી વાર આશ્ચર્ય થાય છે કે જ.ઠા. અને બીજાઓ નાટક પર ભડકા જેવા લાઈટ સામે એકીટશે કઈ રીતે

જોઈ શકતા હશે ? તેઓ આંખને શી રીતે આવી કેળવી શક્યા હશે ? મારાથી એ થઈ શકતું નહિ. માટે રોલ કરવામાંથી હું દૂર રહેતો. પણ જ.ઠા.એ મને બીજું કામ સોંપ્યું. એમણે કહ્યું : 'પ્રત્યેક રીહર્સલમાં હાજર રહો. પ્રત્યેક શૉમાં પણ હાજર રહો અને આ નાટક વિશે એક શોધ-પત્ર તૈયાર કરો' મેં હા પાડી. એમણે મને પૂરી સગવડ કરી આપી. એટલું જ નહિ, આ સંદર્ભે મારા દ્વારા થનાર ખર્ચ પણ આર્ટિસ્ટના ખર્ચ સાથે સમાવી લીધો. મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે શોધ-પત્રને બદલે એક આખો સંશોધન ગ્રંથ હું કરી શક્યો. 'શર્વિલક : નાટ્યપ્રયોગ - શિલ્પની દૃષ્ટિએ' આ રીતે લખાયું. રસિકભાઈ પણ આવતા. એમના સૂચનોની પણ હું નોંધ રાખતો. ગતિક્રિયાઓ, જૂથો, વેશભૂષા, લાઈટીંગ કોંપોઝીશન ઇત્યાદિ તમામની નોંધ હું કરતો.

આ વખતે જ.ઠા.ના એક નવા જ પાસાનો મને અનુભવ થયો. મને તો એમ કે જ.ઠા. જિદ્દી છે અને પોતાના વિચારો બહુ જલદીથી છોડી શકતા નથી પણ અહીં મને સમજાયું કે તેઓ જિદ્દી ન હતા અને પોતાના વિચારો બહુ જલદીથી છોડી શકતા. બહુ ઓછી વ્યક્તિઓ એવી હોય છે કે જે પોતાના વિચારો આટલી ઝડપથી છોડી શકે; ઉ.ત. જ.ઠા.એ લેવલ સ્ટેજ તૈયાર કર્યું હતું. પછી મનસુખભાઈ જોશીને (આઈ.એન.ટી. વાળા) એમણે એ બતાવ્યું. મનસુખભાઈએ ઘણા ફેરફાર સૂચવ્યા. જ.ઠા.એ એ તમામ સ્વીકાર્યા. દિનાબહેન પાઠકે નાટક જોયું અને પાછળના પડદા કાઢી નાખવાનું સૂચન કર્યું. જ.ઠા.એ તરત જ એ પણ સ્વીકાર્યું. આમ જ.ઠા. નાટ્ય સત્ય સુધી પહોંચવા માટે સૂચનો, પોતાને યોગ્ય લાગે તો, તરત જ સ્વીકારતા અને વિચારો છોડતા. ર.છો. પરીખ પણ વખતોવખત આવાં સૂચનો કરતા. જ.ઠા. એ પણ સ્વીકારતા. આમ જ.ઠા. પોતાના વિચારો જડપણે પકડી રાખવાના આગ્રહી ન હતા.

મેં નક્કી કર્યું હતું કે 'ભવાઈ' વિશે મારે કામ કરવું. ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ આ સ્વરૂપના અધ્યયન માટે મને ૧૯૭૮-૭૯ ની સંશોધન ગ્રાન્ટ આપી હતી. એ નિમિત્તે મેં ગુજરાત કૉલેજમાં ચીમનભાઈ નાયક અને પ્રો. જનકભાઈ દવેની રાહબરી હેઠળ અપાતી ભવાઈની તાલીમમાં હાજરી આપી આ સ્વરૂપને સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને પછી ગુજરાતના ગામડે ગામડે ફર્યો. ૧૯૮૬ માં વેનિસવિલેના 'ફોકમૂટ' અને વર્મોન્ટના 'ઇન્ટર ફૉક'ના આયોજનકારોએ મને વિશ્વનાં લોકનૃત્ય જોવા આવવાના પત્રો પાઠવ્યા અને યુ.જી.સી.એ. એ સંદર્ભના સંશોધન માટે ગ્રાન્ટ આપી. ભારત સરકારની મિનિસ્ટ્રી ઑફ હ્યુમન રિસોર્સિસના સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિ અંગેના ખાતાએ ભવાઈ અંગે વધુ આગળ અભ્યાસ કરવાના હેતુથી મને ૧૯૮૭-૮૮ ની સંશોધન ગ્રાન્ટ આપી. આ અને આવા બીજા પણ સંજોગોને કારણે ગુજરાતની પોતાની કહી શકાય એવી એક માત્ર કલા 'લોકનાટ્ય-ભવાઈ' અંગે હું ઊંડાણપૂર્વક કહેવાને શક્તિમાન બન્યો. આ કામમાંથી વિવિધ ગ્રંથો જે તૈયાર થયા તે 'લોકનાટ્ય-ભવાઈ', 'જસમા : લોકનાટ્યપ્રયોગ - શિલ્પની દૃષ્ટિએ', 'ભવાઈ : નટ, નર્તન અને સંગીત', 'ભવાઈ સ્વરૂપ અને લક્ષણો', 'ભવાઈ : ભક્તિ, રસ અને આહાર્ય' આ તમામની પાછળ જ.ઠા.ની પ્રેરણા અને તાલીમ મને ઉપયોગી થઈ પડી હતી.

જ.ઠા. ના વ્યક્તિત્વ અંગે નોંધી શકાય એવી ઘણી બાબતો છે. 'પરિત્રાણ' નાટક લઈને અમે સણોસરા ગયેલા. જ.ઠા. પોતાના ઘરેથી જ રસ્તામાં બધાને માટે નાસ્તો બનાવી લાવેલા ને પેટ ભરાય એટલો વહેંચાય એવો આગ્રહ રાખેલો. આજ જ.ઠા. સૂરતમાં 'શર્વિલક'ના પ્રયોગવેળાએ ભોજનમાં કાપ મૂકે છે. ગળાં બેસી ન જવા જોઈએ. આળસ આવવી ન જોઈએ વગેરે હેતુએ એમણે એમ કર્યું હતું. જ.ઠા. સિંગ, ચણા અને દાળવડા ખાવાના અને ચા પીવાના શોખીન. 'ભરત નાટ્ય-પીઠ'માં ગયા હોઈએ ત્યાં એટલું તો હોય જ, વિશેષ પણ હોય.

અનેક પાસાં મનુભાઈ પાલખીવાળાએ પણ 'અલગારી નટસમ્રાટ : જશવંત ઠાકર' નામના જીવનચરિત્ર ભાગ - ૧ અને ૨ માં ઉપસાવી આપ્યાં છે. જેમાં જ.ઠા.નું બહુરંગી જીવન સતત વરતાયા કરે છે. એક ક્રાંતિકારી વણઝારા તરીકેનું અલગારી, નાટ્ય પ્રવૃત્તિમાં ગળાડૂબ, એવું - મસ્ત, ચિંતનગ્રસ્ત,

ખોવાયેલા, કાળ સાથે બાથ ભીડતા, નીડર, કશું શોધતા એ એમાં દેખાયા કરે છે. માત્ર દિગ્દર્શક જ નહિ, ક્રાંતિકારી, કવિ, નવલકથાકાર, કિસાન નેતા, કામદાર આગેવાન, વ્રતધારી સંતની, એમ બહુવિધિ પ્રતિભા એમાંથી ઊપસે છે.

ઉપર જે કંઈ કહ્યું તેમાં જ.ઠા. સરળ, આક્રોશ વગરના દેખાય છે. પણ વાસ્તવમાં એમ નથી. આક્રોશ ભર્યું એક પાસું પણ એમના વ્યક્તિત્વનું હતું. કદાચ તેથી જ શરમ આવે એવા નાટકોની ભજવણી સામે એમણે જીવનભર યુદ્ધ આદર્યું છે. નાટક વિશે જ્યારે પણ વાત કરવાની થાય ત્યારે એવા પ્રયોગો સામે ચાબખા વીંઝ્યા છે અને પડકાર રૂપ 'પરિત્રાણ', 'શર્વિલક', 'શાકુંતલ' જેવાં નાટકો સતત આપ્યાં છે. જેણે ગુજરાતની રંગભૂમિના ઘડતરમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે.

વિદ્યાર્થીઓ પણ એમના આ આક્રોશભર્યા વ્યક્તિત્વથી બચવાનો પ્રયત્ન કરતા. કેમકે એ ક્રોધ ઋષિકોપ હતો, તમને એ સળગાવી મૂકે. જેટલી તમે એમનાથી પ્રસન્નતા અનુભવો તેટલી જ બળતરા એમના ઋષિકોપથી પણ અનુભવો, પણ કોપ ઊતરી ગયા પછી એ જ પ્રેમાળ, વાત્સલ્યથી ભર્યા જ.ઠા.નો અનુભવ અને એવા એમના ગુણોનું દર્શન તમને થાય. આ લેખના લેખકને પણ એવા એમના વ્યક્તિત્વનો પરિચય થયો છે. 'શાકુંતલ' નાટકનું રિહર્સલ ચાલે. મારે કોઈ રોલ કરવાનો નહોતો, પણ જેવી રીતે મેં 'શર્વિલક : નાટ્યપ્રયોગ શિલ્પની દૃષ્ટિએ' નામક ગ્રંથ કર્યો હતો એ જ રીતે 'શાકુંતલ' વિશે પણ ગ્રંથ કરવાનો હતો. આ અંગે જ.ઠા.એ મને નિમંત્રણ આપેલું. દરમિયાન હું ગોવર્ધન પંચાલના સંપર્કમાં આવેલો. મારે એમને ત્યાં જવાનું થતું. વખતોવખત તેઓ મારે ત્યાં પણ આવતા. અમારે સંસ્કૃત નાટકો વિશે ચર્ચાઓ થતી. ઉજ્જૈન પણ સંસ્કૃત નાટકો જોવા અને એ સંદર્ભની ચર્ચાઓ સાંભળવા સાથે જતા. મેં કેટલુંક એ સંદર્ભે વાંચવા પણ માંડ્યું હતું. આ બધાને કારણે સંસ્કૃત નાટક જોવાની મારી દૃષ્ટિમાં પરિવર્તન આવી ગયું. હું જ. ઠા.ના બધા રિહર્સલોમાં પણ હાજર રહેતો.

એક વાર જ.ઠા.એ કહ્યું "તમે જલદીથી ગ્રંથ પૂરો કરી દો." મેં કહ્યું : "હું સંસ્કૃત નાટકોના પ્રયોગો સંદર્ભે ઊંડો ઊતરવા માગું છું. બીજા પણ દિગ્દર્શકોના પ્રયોગો જોઈ રહ્યો છું. ત્યાર પછી જ હું આ ગ્રંથ કરીશ." આ એ જગ્યા હતી કે જ્યાં જ.ઠા.ને ઋષિકોપ ઠાલવવાનું કારણ હતું. એમણે કહ્યું "નહિ, મારાં નાટકો સાથે બીજા દિગ્દર્શકોના પ્રયોગો જોડવાના નથી." મેં કહ્યું, "તો આ ગ્રંથ ન થાય" બસ, ઋષિકોપ ઊતર્યો. અમારે જીભાજોડી થઈ ગઈ. માનસિક રીતે એ દિવસે હું ઘણો અસ્વસ્થ થઈ ગયો. એમણે પણ રિહર્સલો વહેલા બંધ કર્યાં. રાજુ બારોટની મોટર સાઈકલ પર બેસીને એની સાથે મારે ઘેરે પહોંચવાનું હતું. બેસતાં જ મને ચક્કર આવ્યા અને હું પડી ગયો. તે વેળાએ તો એ મને સહજ લાગ્યું, પણ બીજે દિવસે મારો હાથ પાકી ગયો. તે કારણે હું રિહર્સલમાં જઈ શકતો ન હતો. જ.ઠા.એ નલિન દવેને મારે ત્યાં મોકલ્યો. તપાસ કરી એને જ.ઠા.ને બધી વિગતો કહી. કહ્યું કે મને હૉસ્પિટલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો છે અને મારા હાથનું ઑપરેશન કરવાનું છે. જ.ઠા. ખૂબ દુઃખી થયા. દરરોજ ઇસ્પિતાલમાં આવતા. એમના પ્રેમે મને ભીંજવી નાખ્યો. કહ્યું, 'તારે જે રીતે ગ્રંથ કરવો હોય તે રીતે કરજે'. ત્યાર પછી ક્યારેય મને એમના ઋષિકોપનો અનુભવ થયો નથી. સતત વાત્સલ્યનો જ અનુભવ હું કરતો રહ્યો છું. કેવું હતું આ ઋષિનું ચિત્ત ? પાટો બાંધેલા હાથે હું રિહર્સલોમાં જવા લાગ્યો હતો. તમામ શૉ માં પણ હાજર રહ્યો હતો, પણ કોણ જાણે કેમ હું તે ગ્રંથ રચી શક્યો નથી. એમની હયાતીમાં એ ગ્રંથ રચાઈ ગયો હોત તો એમને કેટલો આનંદ થાત ? હું એ કરી ન શક્યો. મેં એ ડુસકું દબાવી દીધું છે. તમામ નોંધો મારી પાસે આજે પણ ઉપલબ્ધ છે અને હું પ્રભુને પ્રાર્થના કરું છું કે ઓ પ્રભુ ! તારી કૃપાએ જો એ ગ્રંથની રચના થશે તો માત્ર મને જ નહિ મારા ગુરુના આત્માને પણ કેવો આનંદ થશે ? આ પ્રસંગ હું યાદ કરું છું ત્યારે મારી આંખ ભીની થઈ જાય છે.

આવા હતા મારા ગુરુ. ઘણાં સ્મરણો છે. પણ એ બધાંનો સંગ્રહ કરવાની શક્તિ આ નાનકડા લેખમાં નથી. એમના વિશે કોઈવાર વિસ્તૃત કથા કહેવાનું થાય તો એમાં એ બધું આવી શકે : રાજકારણ, કવિતા, રાજપ્રપંચ, નવલકથા, અંગ્રેજી કવિતા, યોગસાધના, ક્રિકેટ અને કુસ્તી, વ્યાયામ અને અખાડો, પ્રવચનો, ભાષણો- સારા વકતા બનવાની આકાંક્ષા, પ્રેમાળ મૈત્રીઓ, પુસ્તકો ખરીદવાં, વાંચવા - ગ્રંથાલયો જોવા વગેરે વગેરે. કેટલા બધા વિષયો જ.ઠા.ના જીવન સાથે સંકળાયેલા હતા ? એ બધું એમાં આવી શકે. અહીં એ બધું પડતું મૂકું છું.

મારી જાતને પ્રશ્ન પૂછું છું કે મારા આ મહાન ગુરુ શું મહાનિબંધનો વિષય બની શકે ખરા ? જવાબ 'હા' માં મળે છે. એ અંગેનો વિષય મારા એક વિદ્યાર્થીને આપ્યો પણ હતો. રજિસ્ટ્રેશન થયું હતું, થોડું કામ પણ થયું હતું. પણ દરિયો ખેડી ન શકાયો. એ કામ જો પૂરું થયું હોત તો ગુજરાતી રંગભૂમિનો ૫૦ વર્ષનો ઇતિહાસ બહાર લાવી શકાયો હોત. પણ રંગભૂમિ વગેરે જ.ઠા. એ જે કર્યું તે એક લક્ષ્ય પામવા માટે. એ લક્ષ્ય શું હતું ? હા, જૂના સામ્યવાદી, શુદ્ધ વિચાર-ચર્ચાઓ કરનાર તથા પાર્ટીનું કામ કરનાર અનેક એમના મિત્રો હતા અને એ રીતે તથા નાટક દ્વારા એ સાથે તેઓ સંકળાયા હતા, પણ જે લક્ષ્ય હતું તે તો ભારતમાં સમાજવાદ, વર્ગવિહીન અને શોષણ વિનાનો સમાજ સ્થપાય એ માટેના સતત પ્રયત્નોનું. આ શુદ્ધ સમાજવાદ માટે એમણે રંગભૂમિ વગેરે કર્યું. એટલે રંગભૂમિના એ ઇતિહાસ આદિની સાથે આ વિગતો પણ બહાર લાવી શકાઈ હોત. આપણે ઇચ્છિયે કે કોઈકના હાથે એ કામ પૂરું થાય. એમ જો થાય તો ગુજરાતી રંગભૂમિ અને બીજા ક્ષેત્રે મોટું નુકસાન થતું અટકી જાય અને ઇતિહાસનું એક સુવર્ણ પ્રકરણ બહાર આવે. કેમકે મારા ગુરુ જ.ઠા.ના જીવન અને જીવ સાથે એ સીધી રીતે સંકળાયેલું રહ્યું છે.

ઐતિહાસિક નવલકથાકાર : ચુ. વ. શાહ

•

ડૉ. જિતેન્દ્ર ખરાડી

શ્રી. ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ ગાંધીયુગના લેખક હતા. પ્રારંભિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તેઓ પત્રકારત્વ સાથે સંકળાયેલા હતા અને જીવન એમણે એ ક્ષેત્રમાં અર્પણ કરેલું હતું. એમણે સાહિત્ય ક્ષેત્રે પણ અમૂલ્ય ફાળો નોંધાવ્યો છે. સાહિત્યના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં એમણે કરેલું ખેડાણ એ બાબતનો પુરાવો છે. નવલકથાઓ, નવલિકાઓ, નાટકો, જીવનચરિત્રો, ચિંતનાત્મક નિબંધ-સંગ્રહ, સંશોધન, પ્રૌઢ-બાળવિષયક, કિશોર સાહિત્ય, નીતિ-બોધક, વિવેચન, સંપાદન, અનુવાદ-રૂપાંતર ઉપરાંત કેટલુંક પ્રકીર્ણ સાહિત્ય એમની પાસેથી પ્રાપ્ત થાય છે. ઐતિહાસિક, સામાજિક, ડિટેક્ટિવ, અનુવાદિત કે રૂપાંતરિત નવલકથાઓ એમની પાસેથી મળે છે, પરંતુ વિશેષ ખેડાણ ઐતિહાસિક અને સામાજિક નવલોમાં થયેલું છે. ઈ.સ. ૧૯૦૭ માં પ્રથમ ઐતિહાસિક નવલકથા 'પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ' પ્રકાશિત થાય છે. સમયની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ચુ. વ. શાહે નવલકથા ક્ષેત્રે છ દાયકા સુધી દીર્ઘ ખેડાણ કર્યું. આ સમયપટ પર તેમણે આપેલી બધી જ નવલકથાઓ એકસરખી ગુણવત્તાવાળી હોય એમ કહી શકાય નહીં. પ્રારંભની નવલકથાઓમાં જે કચાશ છે તે ઉત્તરાર્ધકાળની નવલોમાં નથી. કલમ ક્રમશઃ ઘડાતી જાય છે.

મુનશીના સમવયસ્ક અને અર્વાચીન નવલકથાકારોમાં લાંબા સમયપટ પર નવલકથાલેખનની પ્રવૃત્તિ ચલાવીને મોટી સંખ્યામાં નવલો આપનાર ચુનીલાલ વ. શાહ પણ ગુણવંતરાય આચાર્યની માફક પત્રકાર હતા. આચાર્ય 'સૌરાષ્ટ્ર'ના સહતંત્રી હતા, તો ચુનીલાલ 'પ્રજાબંધુ'ના સંપાદક હતા; પરન્તુ ગુણવંતરાય કરતાં ઘણો વહેલો પત્રકારત્વનો વ્યવસાય એમણે શરૂ કરેલો. એમણે કુલ ૧૮ ઐતિહાસિક નવલકથાઓ આપેલી છે. એમાં 'કાશ્મીર અને કેસરી' 'રાજસ્થાન' પત્રના ગ્રાહકોને વાર્ષિક ભેટ તરીકે તથા 'અઢારમી સદીનું મહારાષ્ટ્ર અથવા ઔરંગઝેબનો અસ્ત', 'ધારાનગરીનો મુંજ', 'સિંધુ ઉપર સ્વારી', 'સોમનાથનું શિવલિંગ', 'પાટણની પડતીનો પ્રારંભ', 'વસઈનો ઘેરો અથવા પેશવાઈ પ્રકાશનું એક કિરણ', 'ગુજરાતની ગર્જના અથવા હેમાચાર્યનું જીવનસૂત્ર', 'કર્મયોગી રાજેશ્વર', 'રાજહત્યા', 'અવન્તીનાથ', 'રૂપમતી', 'એકલવીર' વગેરે 'પ્રજાબંધુ' પત્રના ગ્રાહકોને વાર્ષિક ભેટ તરીકે આપેલી છે. આમ, ૧૩ જેટલી ઐતિહાસિક નવલકથાઓ તો વાર્ષિક ભેટ સ્વરૂપે જ પ્રકાશિત થયેલી. પુસ્તક સ્વરૂપે પ્રકાશિત થાય એ પહેલાં મોટાભાગની નવલકથાઓ વર્તમાનપત્રમાં કૉલમ સ્વરૂપે અને પછી વાચકોની માંગ વધતા પુસ્તક સ્વરૂપે પ્રગટે છે. વર્તમાનપત્રની કોલમમાં લેખકને નિયમિત લખવું પડતું હોય છે; તેથી દરેક વખતે હૃદયમાંથી ધક્કો આવે અને લખાય એવું બનતું નથી. આ મર્યાદા લેખકની ઘણી નવલકથાઓમાં જોવા મળે છે. એમણે જે ઐતિહાસિક નવલકથાઓ આપેલી છે એમાં છ નવલકથાઓનું સમયાંતરે નવસંસ્કરણ પણ કર્યું છે. 'સિંધ ઉપર સ્વારી'નું નવસંસ્કરણ કરીને 'સિંધ તારા શૌર્યના સંભારણાં' શીર્ષક આપવામાં આવ્યું છે. જ્યારે 'પાટણની પડતીનો પ્રારંભ'નું 'બોલમોહિની' તથા 'ગુજરાતની ગર્જના અથવા હેમાચાર્યનું જીવનસૂત્ર'નું 'ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળ' શીર્ષક આપવામાં આવ્યું છે. 'અઢારમી સદીનું મહારાષ્ટ્ર અથવા ઔરંગઝેબનો અસ્ત'નું શીર્ષક લેખકે 'ઔરંગઝેબનો અસ્ત' રાખ્યું છે. 'સોમનાથનું શિવલિંગ' અને 'મૂળરાજ સોલંકી' નામક નવલકથાઓનું શીર્ષક બદલવામાં આવ્યું નથી. લેખકે ભલે નવસંસ્કરણ કર્યું હોય પણ ભાગ્યે જ અંદર કંઈક મોટો ફેરફાર થયેલો છે. સામાન્ય રીતે તો પ્રકરણો એકબીજામાં ભેળવીને તેની સંખ્યા ઘટાડેલી જોઈ શકાય છે; પણ મુખ્ય કથાવસ્તુ એનું એ જ રહે છે. ઘણી વખત કૃતિ ચિત્રાત્મક હોય તો નવસંસ્કરણમાં ચિત્રો કાઢી નાંખવામાં આવે છે. 'મૂળરાજ સોલંકી'માં એવું છે. એમની નવલકથા માટે વાચકોની માંગ વધી

જાય છે ત્યારે થોડા ફેરફારથી તથા શીર્ષક બદલીને જિજ્ઞાસા સંતોષાય છે. ઘણી વખત નવસંસ્કરણમાં મહત્ત્વનો ફેરફાર પણ કરવામાં આવતો જોવા મળે છે; એની પાછળ લેખકને કોઈ ઇતિહાસ સંબંધી નવીન માહિતી પાછળથી મળી હોય તો તેને કૃતિમાં દાખલ કરીને સાચી વસ્તુસ્થિતિ જણાવવાનો હેતુ રહેલો હોય છે. 'ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળ' નામની નવલને આ કક્ષામાં મૂકી શકાય. નવસંસ્કરણ પામેલી નવલકથા નવી જ નવલકથા છે એવું બતાવવાના પ્રકાશકના પ્રયત્ન પાછળ ધંધાકીય લાભ મેળવવાનો હેતુ પણ સ્પષ્ટ દેખાય છે.[1]

'પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ' ઈ.સ. ૧૯૦૭ માં પ્રકાશિત થયેલી લેખકની પ્રથમ ઐતિહાસિક નવલકથા છે. આ નવલકથા લખવા પાછળનો ઉદ્દેશ પણ એમણે નિવેદનમાં જણાવ્યો છે. કથાનું મુખ્ય આકર્ષણ એ છે કે તે ઇતિહાસમાં જાણીતી થયેલી કરણ વાઘેલાની વાર્તાના મુખ્ય બનાવનું એ ખંડન કરે છે. કરણની રાણી કમળાદેવી બાદશાહ અલ્લાઉદ્દીનને પરણી હતી કે નહિ એ પ્રશ્નની નવી દિશા આ કથામાં રજૂ થઈ છે, પરંતુ લેખક સ્પષ્ટ રીતે ખુલાસો કરે છે કે "મૂળ હિંદી ભાષામાં લખાયેલા 'હીરાબાઈ'નામના એક ટૂંકા કથાનક સિવાય બીજો કશો આધાર આ નવલકથાને માટે મને મળ્યો નથી. એ કથાનકના લેખક સ્વર્ગવાસી થયા છે અને કથાનક લખવાને તેમણે કયા ઐતિહાસિક આધારો મેળવ્યા હતા તે એમના જાણવામાં આવ્યા નથી. કદાચ એ એક કલ્પિત કથા હોય અને ઇતિહાસ સાથે તેનો સંબંધ જોડવામાં આવ્યો હોય એ સંભવિત છે. તોપણ એ વસ્તુસંકલનામાં એક ઉત્તમ નવલકથા તરીકેની કળા સમાયેલી છે, એ વાતનો તો સ્વીકાર કરવો પડે છે." આ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં એક નવીન પ્રશ્ન ઊભો કરે છે. જનસમાજની સામાન્ય માન્યતા જે માર્ગે દોરાઈ ગઈ છે, તેનાથી જુદી જ દિશામાં એ ગમન કરે છે, જેથી વાચકોને આશ્ચર્યમાં ડુબાવનારી થઈ પડી છે. આવો જ દૃષ્ટિકોણ કંઈક અંશે લેખકની 'ધારા નગરીનો મુંજ' (ઈ.સ. ૧૯૧૧)માં પણ જોવા મળે છે. 'ધારાનગરીનો મુંજ' કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીની 'પૃથ્વીવલ્લભ' સાથે સરખાવી શકાય એવી છે. બંને નવલકથાઓમાં ધારાનગરીના રાજા મુંજ વિશેની વાત કરવામાં આવી છે, પણ નાયિકાના નામોમાં તફાવત જોવા મળે છે. મુનશીની નવલમાં તૈલપની બહેન તરીકે 'મૃણાલવતી' આવે છે, જ્યારે ચુ. વ. શાહની નવલમાં તૈલપની બહેન તરીકે 'કુસુમ' આવે છે.

મુનશીએ મધ્યકાલીન ગુજરાતનું નવલકથાઓમાં નિરૂપણ કર્યું ત્યાર પછી આપણા નવલકથા લેખકોને, મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં વસ્તુની જાણે ખાણ જડી ગઈ. ધૂમકેતુ, મેઘાણી, ચુ.વ. શાહ વગેરે લેખકોએ લગભગ એક જ સમયનું પોતપોતાની લાક્ષણિક રીતે નિરૂપણ કર્યું છે. ઉપર નિર્દિષ્ટ સર્વ લેખકોએ સમકાલીન ગુજરાતના જીવનમાંથી પણ વસ્તુ લઈને નિરૂપણ કર્યું છે, એટલે સમકાલીન ગુજરાતમાંથી યોગ્ય વસ્તુ ન જડવાથી તેઓ મધ્યકાળ પાસે ગયા એમ કહી શકાય નહિ. ત્યારે એક સહજ પ્રશ્ન ઊઠે છે કે આપણા લેખકો, એકના એક સમયને શા માટે નિરૂપતા હશે ? એનું કારણ એ હોઈ શકે કે એ સમયનો ઇતિહાસ આપણી પાસે એટલો અસ્પષ્ટ અને સંદિગ્ધ સ્વરૂપમાં છે કે એ સમયનું ચિત્ર દોરતાં ઔચિત્ય-અનૌચિત્યના પ્રશ્નો લેખકને મૂંઝવે નહિ.

ઇતિહાસ કે નવલકથા લખનાર કરતાં 'ઐતિહાસિક નવલકથા' લખનારને ઘણી દિશાએ દૃષ્ટિ પહોંચાડીને લખવું પડે છે. તેના દરેકે-દરેક શબ્દમાં જેટલું જોખમ સમાયેલું છે, તેટલું ભાગ્યે જ કોઈ બીજા પ્રકારની નવલકથામાં સમાયેલું હશે. ઇતિહાસ સાચવીને કથા લખવામાં ઇતિહાસના સમયનાં સ્થાનો, પાત્રો, પ્રસંગો વગેરે ચીતરવાં પડે છે અને અન્યથા ચીતરાઈ જતાં મોટા દોષમાં ઊતરી પડાય છે. આ સઘળી જોખમદારીનો વિચાર કરતાં એક નિર્દોષ 'ઐતિહાસિક નવલકથા' લખવી તે એક ઘણું જ દુર્ઘટ કાર્ય છે. આ કારણે જ ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમાં ઐતિહાસિક નવલકથાઓ કરતાં કલ્પિત નવલકથાઓ મોટા પ્રમાણમાં બહાર પડે છે અને એવા નવલકથાલેખકો પણ મોટા પ્રમાણમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ઐતિહાસિક નવલકથામાં માત્ર ઇતિહાસ જ હોતો નથી, તેમજ પ્રસંગાનુસાર કલ્પિત વિભાગ ઉમેર્યા સિવાય તે ઇતિહાસને નવલકથાના

રૂપમાં તૈયાર કરી શકતો નથી. આ કારણથી એક ઐતિહાસિક નવલકથામાં ઇતિહાસ અને કલ્પિત કથાનું મિશ્રણ થાય છે ખરું, પરંતુ કલ્પિત નવલકથાનો વિભાગ સત્ય ઇતિહાસને અનુસરતો અને બની શકે ત્યાં સુધી એક પણ દોષ સિવાયનો હોય તેવો જ હોવો જોઈએ. ચુ.વ.શાહ આ બાબત બરાબર જાણતા હોવાથી ઉપરોક્ત સઘળી બાબતોનું ધ્યાન રાખે છે. ઇતિહાસને વિકૃત કરીને નહિ પણ ઉપકૃત રીતે આલેખે છે. નવલકથાઓ શુષ્ક ન બની રહે એ માટેનું ધ્યાન પણ રાખે જ છે. ઇતિહાસની સાથે સાથે નાયક-નાયિકાનું મુગ્ધ રસિક પ્રેમનું ઝરણું પણ વહેતું રહે છે, જેથી નવલો રસાળ બની છે અને વાચકોને કંટાળો ન આપતા એમાં જકડાઈ રહેવા પ્રેરે છે.

ઐતિહાસિક નવલકથાનું આલેખન લેખક કરે છે ત્યારે જે તે વિષય અંગે તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરે છે અને ઉપલબ્ધ માહિતીઓથી વાકેફ થાય છે. શક્ય હોય તો જે તે સ્થળનો પ્રવાસ પણ કરી આવે છે અને ઇતિહાસ અંગેના પ્રમાણભૂત પુસ્તકોનો છૂટથી ઉપયોગ કરે છે. પૂર્વના લેખકોના તે વિષય અંગેના પુસ્તકોનો પણ નિઃસંકોચ ઉપયોગ કરે છે. આવા પુસ્તકો અંગ્રેજીમાં, ગુજરાતીમાં, હિંદીમાં, સંસ્કૃતમાં, મરાઠીમાં, બંગાળીમાં કે અન્ય કોઈ પણ ભાષામાં હોય તો પણ શ્રી. શાહને બાધ આવતો નથી. ઘણી વખત રજૂઆતની કળાને પણ તેઓ ગ્રહણ કરે છે. આરંભકાલીન ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં શ્રી. શાહે આમ કેટલાક સહાયક પુસ્તકોની મદદ મેળવી છે. અન્ય પુસ્તકો અને સામગ્રીઓનો, ઉપયોગ ભલે શ્રી. શાહ કરે, પરંતુ રજૂઆતની કળા તો તેમની પોતાની આગવી હોવાથી કૃતિ તો એમની પોતાની જ બની રહે છે.

વહેમ-અંધશ્રદ્ધા-માન્યતાઓ તથા સમકાલીન સમાજને લેખકે પોતાની નવલમાં બખૂબીથી વણી લીધો છે. 'સિંધ ઉપર સ્વારી'માં રાજા દાહિર ઉપર આરબ સરદાર મહમદ કાસીમે કરેલી સવારીની કથા સાથે ઉપરોક્ત બાબતો વણાયેલી જોવા મળે છે. "વહેમ અને અંધશ્રદ્ધાની નાબૂદી એ સમાજસુધારાની પ્રવૃત્તિનો એક ભાગ હતો. સમકાલીન સમાજમાં વ્યાપક આ અનિષ્ટ પર નંદશંકરે 'કરણઘેલો'માં દષ્ટિક્ષેપ કરેલો. મહીપતરામકૃત 'સધરાજેસંગ'માં પણ તેની સામગ્રી જોવા મળે છે. ઓગણીસમી સદીના બીજા દસકાના લેખકોનું ધ્યાન પણ આ બાબત તરફ રહ્યું છે, એવો નિર્દેશ ઈ.સ. ૧૯૧૨માં પ્રકાશિત થયેલી ચુનીલાલ વ. શાહ કૃત 'સિંધ ઉપર સ્વારી'માં નિરૂપાયેલા વિષયથી જોવા મળે છે. અંધશ્રદ્ધા નાશ નોતરે છે, એ એનો વિષય છે. વસ્તુ ઐતિહાસિક છતાં એના લેખકે યુગમાનસના પ્રભાવ હેઠળ વહેમ અને અંધશ્રદ્ધા ઉપર પ્રહાર કરવાની તક ઝડપી છે."[૨] 'સોમનાથનું શિવલિંગ' (૧૯૧૩)માં "ગઝનીના મહમૂદની સોમનાથ લૂંટ વખતે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રની અઢારે વર્ણની પ્રજા સ્વદેશાભિમાન અને સ્વધર્માભિમાનથી પ્રેરાઈને વળતો જવાબ આપવા એકત્ર થઈ હતી, એ ઐતિહાસિક ભૂમિકાએથી રાષ્ટ્રીય એકતા અને અસ્મિતાની સમસામયિક સમસ્યા પર દૃષ્ટિપાત કર્યો છે."[૩] આ નવલકથામાં "હિંદુ પ્રજાના કુસંપ અને સંગઠનના અભાવ પ્રતિ લેખકે ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું છે."[૪]

'પાટણની પડતીનો પ્રારંભ' (૧૯૧૫)માં મોહરૂપી મોહિનીના કારણે જે સર્વનાશ થાય છે તેનું આલેખન વિશ્વમોહિનીના પાત્ર દ્વારા ગર્ભિત રીતે સૂચવ્યું છે. જે કોઈ તેના સંપર્કમાં આવે છે તેનો સર્વનાશ થાય છે. "ગુજરાતના રાજાઓ કુળકુટુંબના અને સ્વાર્થના ઝઘડામાં પડી ખુવાર થઈ ગયા અને તેથી તુરુષ્કો સામે એકત્ર થઈ લડી શક્યા નહિ એ ઐતિહાસિક સત્ય છે"[૫] કથાની નાયિકા વિશ્વમોહિની એક નવા રૂપક તરીકે આવે છે. આ રૂપક શ્રીયુત સચીશચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય પ્રણિત 'બાંગાલીર બલ'ની શૈલીનો આધાર લઈને લેખકે યોજ્યું છે. 'વસઈનો ઘેરો અથવા પેશવાઈ પ્રકાશનું એક કિરણ' (૧૯૧૬) નવલકથા ધીરેન્દ્ર મહેતાના મતે એ વખતે સ્વદેશ રક્ષા કાજેના યુદ્ધ-પ્રસંગોને આલેખતી સંખ્યાબંધ કૃતિઓ લખાઈ તેના જેવી છે. જેમાં આપણને આઝાદીની ચળવળને પ્રોત્સાહન આપવા માટેનું પરોક્ષ બળ પૂરું પડાતું હોય એમ લાગે છે.

'ગુજરાતની ગર્જના અથવા હેમાચાર્યનું જીવનસૂત્ર' ૧૯૧૭ માં ચુ.વ.શાહે લખી હતી. ત્યાર પછી થયેલા ઐતિહાસિક સંશોધનનો તેમજ નવલકથા લેખનમાં થયેલા પોતાના વિકાસનો લાભ લઈ નવેસરથી

'ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળ' ૧૯૪૯ માં લખી. સિદ્ધરાજના અસ્તનો અને કુમારપાળના રાજ્યારોહણના સંધિકાળનું ઘટનાચક્ર એનું વસ્તુ છે. બંનેમાં એક પ્રમુખ ભેદ જોવા મળે છે તે એ કે પ્રથમ નવલમાં સિદ્ધરાજ પછી ગાદી મેળવવા માટે 'ચાહડ'ને કુમારપાળના હરિફ ઉમેદવાર તરીકે બતાવ્યો છે, તો બીજીમાં 'ચારભટ' નામક વ્યક્તિને બતાવ્યો છે. બંને નવલમાં રાજકીય ખટપટોને અંતે કુમારપાળ જ રાજા બને છે. મોટાભાગનું સામ્ય બંને નવલોમાં, આ એક બાબતને બાદ કરતાં, જોવા મળે છે.

ગાંધીયુગ, રાષ્ટ્રપ્રેમ અને અહિંસા જેવા તત્ત્વોથી પણ ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ પ્રભાવિત છે. શ્રી. ચંદ્રકાન્ત મહેતા 'ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળ'ના સંદર્ભે જણાવે છે કે, "મધ્યકાલીન ગુજરાતે અહિંસાનું શિખર સર કર્યું હતું, એ વાત ગાંધીયુગને બતાવી અહિંસાના પરમધર્મની પ્રાચીનતા એમણે સિદ્ધ કરી છે. અહિંસાનો ગાંધીવિચાર અહીં ઐતિહાસિક સંદર્ભમાં સરસ રીતે નિરૂપાયો છે"[૬] 'વસઈનો ઘેરો અથવા પેશવાઈ પ્રકાશનું એક કિરણ' (૧૯૧૬)માં દેશ સેવાની ખાતર મૃત્યુપર્યંત દરિદ્રાવસ્થામાં રહેવાનો વીર વિશ્વાસરાવનો વિચાર, વસઈની પ્રજાને પોર્ટુગીઝોના અત્યાચારમાંથી મુક્ત કરવાનો અને ગમે તેમ કરીને પણ વસઈને સર કરવાનો બાજીરાવ અને ચીમણાજીનો દૃઢનિશ્ચય દેશદાઝનાં ઉત્તમ ઉદાહરણો છે. ઈ.સ. ૧૯૨૦ માં પ્રકાશિત થયેલી 'મૂળરાજ સોલંકી'માં પણ લેખકે "મૂળરાજનાં લોકકલ્યાણનાં કામોમાં વેઠબંધીનો કાર્યક્રમ ઉમેરીને ગાંધીયુગની જ ભાવનાનો પડઘો પડ્યો છે."[૭] તો ઈ.સ. ૧૯૩૫ માં પ્રકાશિત થયેલી 'કર્મચારી રાજેશ્વર'માં તેઓ "માનવધર્મની સર્વોચ્ચતા પ્રબોધે છે અને કર્મયોગ દ્વારા તેની ઉપાસના સૂચવે છે."[૮] 'એકલવીર' (૧૯૪૭)માં "દેશની મહત્તાને માટે પ્રજાજાગૃતિની જરૂરિયાત પર જયંતસિંહના મુખે ભવિષ્યદર્શી ભાર લેખકે મૂક્યો છે એ પણ ધ્યાનાકર્ષક છે."[૯] જયંતસિંહ મહત્ત્વાકાંક્ષી, રાષ્ટ્રભક્ત અને પરાક્રમી યુવાન તરીકે ચિરંજીવ છાપ છોડી જાય છે. ખોખલા રાજ્યતંત્રને સુધારવાનો પ્રયત્ન નોંધનીય છે. 'ચાણક્યને ચંદ્રગુપ્ત' (૧૯૫૫)માં એમના યુગના અન્ય લેખકોની જેમ ગાંધીયુગનો સાધનશુદ્ધિનો સિદ્ધાંત લેખક સ્થાપે છે અને ચાણક્યને પણ એમણે પશ્ચાત્તાપ કરતો બતાવ્યો છે. કૌટિલ્યને જીવનભર પ્રપંચી મુત્સદ્દી બતાવ્યા પછી અંતે શુદ્ધ હેતુ માટે શુદ્ધ સાધન હોવાં જોઈએ, એવો ગાંધીવાદી સિદ્ધાંત વિચારતો બતાવ્યો છે. અંતે સુભાષબાબુને મહાત્મા ગાંધી કહેતા હોય એવું ચાણક્યને મુખે કરાવીને કથા સમાપ્ત કરી છે. કૌટિલ્ય 'જીવન એળે ગયું' એવા અસંતોષની છાયામાં છેલ્લા શ્વાસ લે છે."[૧૦]

'કર્મયોગી રાજેશ્વર' મૂળરાજ સોલંકીના ઉત્તર જીવનની કથા છે. ઈ.સ. ૧૯૨૦ માં 'મૂળરાજ સોલંકી' પ્રગટ કર્યા પછી આશરે પંદરેક વર્ષ પછી આ ઐતિહાસિક નવલકથા પ્રકાશિત થાય છે. વચ્ચે થોડો સમય લેખકે લેખનકાર્ય બંધ રાખેલું. પછી આ નવલકથાથી લેખકની શૈલીએ વળાંક લીધો. 'કાંઈ પણ લખવું હોય તો નવું કહેવાનું હોય તો જ લખવું, નહીં તો ના લખવું' એવો ચુનીલાલનો સિદ્ધાંત છે. નવાં બળો ચુનીલાલના ચિત્તપ્રદેશ પર ફેલાયાં અને આ કૃતિની રચના થઈ. મુનશી તથા મેઘાણીની કલમની અસર એમાં છે. મુનશીની કથાઓ ગુજરાતને મંત્રમુગ્ધ કરી રહી હતી. સબળ પાત્રાલેખન, માનવહૃદયના ભાવોની સૂક્ષ્મ છણાવટ અને નાચતી, ડારતી, પ્રૌઢ શૈલી એ તેનાં ખાસ લક્ષણો રહ્યાં. વાર્તાસૃષ્ટિમાં મુનશીએ આ રીતે નવચેતનાનાં પૂર વહાવ્યાં. પરિણામે ઐતિહાસિક વાર્તાઓના સમકાલીન લેખકોને મુત્સદ્દી કાક કે મુંજાલ ચીતરી નાખવાની કે પરણી નથી પણ પરણનારી કોઈ યૌવનાને ચીતરતાં મંજરી ચીતરવાની, લાલચ થઈ આવે એ દેખીતું છે. 'કર્મયોગી રાજેશ્વર'માં જાણ્યે અજાણ્યે પણ 'ગુજરાતનો નાથ'ની છાયાનાં દર્શન થાય છે; ઉ.ત. પલ્લવી મંજરીને અને જંબક તથા વિષ્ણુપદમ્ મુંજાલને યાદ કરાવે છે. કેટલાક પાત્રોની વિચારસરણી આધુનિક લાગે છે. ધર્મચર્ચાઓનાં અને રાજ્યનીતિનાં પીંજણોમાં, વિષ્ણુપદમ્‌ની ચાલબાજીમાં, પલ્લવીના પ્રશ્નોમાં કે કંથડીની માનવપ્રેમ મીમાંસામાં, જ્યાં હોય ત્યાંથી ભૂતકાળની બાદબાકી જ થઈ છે. પાત્રોની વિચારસરણીમાં ને કેટલાક પ્રસંગોમાં "આધુનિકતા એવી ઘર કરીને બેસી ગઈ છે કે ઐતિહાસિક નવલકથાનું સીમાબંધન ઉલ્લંઘે છે, એમ ખટક્યા વિના ન રહે."[૧૧]

ઈ.સ. ૧૯૩૭ માં પ્રકાશિત થયેલી 'રાજહત્યા'માં જે ઐતિહાસિક બનાવોનો નિર્દેશ કરવામાં આવેલો છે તે જ બનાવોનો નિર્દેશ સને ૧૯૩૩ ની મુંબઈના 'ગુજરાતી' પત્રની ભેટ તરીકે અપાયેલી શ્રીયુત માધવલાલ ત્રિભુવન રાવળની લખેલી 'પાટણની પ્રતિષ્ઠા' નામની નવલકથામાં પણ છે. ઇતિહાસના સામાન્ય પુસ્તકોમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે પ્રતાપમલ્લ કુમારપાળની દીકરીનો દીકરો હતો. ચુનીલાલ શાહે પણ તેમની નવલકથામાં એ સગપણ કબૂલ રાખેલું છે, પરંતુ 'પાટણની પ્રતિષ્ઠા'ના લેખકે પ્રતાપમલ્લને કુમારપાળના ભાણેજ-બહેનના દીકરા તરીકે ઓળખાવેલો છે, જે સમજી શકાતું નથી. આમ છતાં નવલકથાનો અંત તો ડૉ. કૃષ્ણકાન્ત કડકિયાએ કહ્યું છે તેમ કાવ્યમય અને હૃદય પર ઘેરી ચોટ આપે એવો, ચરમ સીમા (Climax) ની સાથે થયો છે.[૧૨]

'કર્મયોગી રાજેશ્વર' કરતાં, ઈ.સ. ૧૯૩૯ માં પ્રકાશિત થયેલી, 'અવન્તીનાથ'નું વસ્તુગઠન લેખકે વધુ સારી રીતે પ્રયોજ્યું છે. ખાસ આકર્ષક તત્ત્વ છે સાધુ નીલપટેશ્વરનું જીવન અને તેના પંથની ચર્ચાઓ. એ ચર્ચાઓ ધર્મચર્ચા હોવા છતાં શુષ્ક નથી, બલકે રસિક થઈ છે." સદ્‌ગત રમણભાઈ નીલકંઠે 'રાઈનો પર્વત'માં 'દર્પણ સંપ્રદાય'નું દર્શન કરાવ્યું હતું એ કરતાં આ ચર્ચા વધુ રોચક લાગે છે."[૧૩] ભોજરાજાના રાજવહીવટની નીતિ દર્શાવી, પ્રજામાં વિદ્યા, સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિનો પ્રસાર કરવાથી એકતા લાવવાનો વિચાર લેખકે રજૂ કર્યો છે. આવી એકતા હોય, એ પ્રજાને કોઈ રાજકીય રીતે જીતે, તોય એની સંસ્કૃતિથી, વિદ્યા અને સંસ્કારથી એ અજેય જ રહે. 'દીપનિર્વાણ'માં આ જ વિચાર વધારે આકર્ષક અને કલાત્મક ઢંગથી પ્રસ્તુત થયો છે. શ્રી વિષ્ણુભાઈ ત્રિવેદીના જણાવ્યા અનુસાર "ઐતિહાસિક નવલકથાકાર તરીકે 'કર્મયોગી રાજેશ્વર'માં કર્તાની પરિપક્વ શૈલીનો જે પહેલો સુખદ પરિચય આપણે પામ્યા, જે 'રાજહત્યા' માં વધારે નિકટનો થયો, તે હવે 'અવન્તીનાથ'માં સવિશેષ સંતર્પક બને છે."[૧૪]

ઈ.સ. ૧૯૪૧ માં 'રૂપમતી' નું પ્રકાશન થયું. આપણે ત્યાં જે ગણીગાંઠી ઐતિહાસિક નવલો છે એમાં એ નવલકથાએ, ઇતિહાસને વફાદાર રહી વાર્તાનું પોત વણવાની ચોંપભરી વૃત્તિને લીધે, મહત્ત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. વસ્તુ માટે ઐતિહાસિક માહિતી મેળવવા લેખકે છેક સને ૧૯૦૮ થી પ્રયત્નો શરૂ કરેલા અને થોડા વખત પછી એ કામ પડતું મૂક્યું એ પછી છેક સને ૧૯૪૦ ની શરૂઆતમાં, લાંબે ગાળે, એ કાર્ય ફરીથી હાથ પર લીધું. એટલે એ વણાયેલા પોતમાં ક્યાંક ફિસ્સાપણું આવી ગયું છે. એનો વાચનરસ જેટલો સ્વાદુ એટલો પૌષ્ટિક નથી. છતાં "નવલકથા અનેક રીતે વસ્તુ અને ઊર્મિના સંભારથી સમૃદ્ધ છે અને કથા આપણી પ્રણયકથાઓમાં એક ઊંચા ઊર્મિકાવ્યનું સ્થાન લે તેવી બનેલી છે."[૧૫] રૂપમતીના પાત્ર બાબતે કુન્દન પારેખ જણાવે છે કે "ક્યારેક હિંદીમાં તો ક્યારેક ગુજરાતીમાં ભજનો ગવડાવવામાં અને લાંબુલચ રુદનભાવી કાવ્ય વહાવવામાં લેખકે એના વ્યક્તિત્વને હણી નાખ્યું છે."[૧૬]

'નીલકંઠનું બાણ' (૧૯૪૪), 'કર્મયોગી રાજેશ્વર' ના અનુસંધાનમાં આગળ વધતી નવલકથા છે. મૂળરાજના પુત્ર ચામુંડના ઉત્તર જીવનનું આલેખન એમાં થયું છે. 'જય સોમનાથ' શીર્ષક દ્વારા મુનશીએ સોમનાથના ધ્વંસની સાથે સાથે એના તરફ લોકોની ભક્તિ અને તેની પુનઃ સ્થાપના કરી જે ગૌરવ કર્યું છે તે ગૌરવ શ્રી. શાહ કરી શક્યા નથી. 'ઇસ્કીનીયા' નામના નાટકના 'પાપાની સી' નામના પાત્રની છાયા ચામુંડમાં જોવા મળે છે. "ચામુંડને 'વસંત વિજય'નો પાંડુ અને તેના કરતાંય વિશેષ તો આનાતોલ ફ્રાન્સની કથા 'થેઈ'નો પેફનુશ્યસ બનાવી દઈ, તેના અંતરની બહેન વાવિણીએ અને માધવ ભટ્ટે કરેલી પરીક્ષાને કેટલેક અંશે સાચી ઠરાવે એવી તેના બહિર્મન ને આંતરમનની જેકિલહાઈડિયા સંઘર્ષ-લીલા મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે નિરૂપી છે."[૧૭] 'એકલવીર'માં કથાની લખાવટ આકર્ષક છે. પ્રો. બેઈને કેટલીક વાર્તાઓમાં અને કાર્લાઈલે 'સાર્ટર રિઝાર્ટસ' ગ્રંથ માટે જે સાહિત્યિક યુક્તિ અજમાવી છે તેવી શ્રી. ચુનીલાલ વ. શાહે આ કૃતિના પ્રવેશકમાં પ્રયોજી છે.

ઈ.સ. ૧૯૫૦ માં પ્રકાશિત થયેલી 'પરમ આર્હત'માં કુમારપાળના રાજત્વના ઉત્તરાર્ધને લેખકે

કથાવિષય બનાવ્યો છે. 'ધૂમકેતુ' એ 'રાજર્ષિ કુમારપાલ' નામની કથામાં પણ આજ વિષય નિરૂપ્યો છે. બંનેની આધાર સામગ્રી એક હોવાથી બધા બનાવો બંનેમાં સરખા છે પણ નિરૂપણમાં ભેદ છે અને તે બંને લેખકોની સર્જકતાનો લાક્ષણિક ભેદ છે તે કારણ, 'ધૂમકેતુ'ની કથામાં પ્રણયકથા નથી, શાહની કથામાં બ્રાહ્મપુત્ર સર્વદેવ અને માળીકન્યા ભદ્રાની કરુણપર્યવસાયી પ્રણયકથાનો તંતુ છે. એમાં ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળના ગૌરવનું દર્શન જેટલું સ્પષ્ટ અને સુરેખ છે તેટલું જ તત્કાલીન બ્રાહ્મણ ધર્મો-ખાસ કરીને શૈવ અને શાક્ત સંપ્રદાયોના પતનનું નિદર્શન પણ સ્પષ્ટ અને સુરેખ છે. ભદ્રાનું જીવન એ જમાનાની એક પ્રચ્છન્ન ગુલામી પ્રથાનું ચિત્ર છે. "મૂળરાજની જેમ કુમારપાળે એના ઉત્તર જીવનમાં ધર્મની આરાધના કરી અને ગુજરાતની જનતામાં સંસ્કારનો પ્રચાર કર્યો. બંનેના હેતુઓ સમાન હતા, પરંતુ બંનેની પ્રવૃત્તિઓમાં તફાવત હતો."[૧૮] મુનિશ્રી જિનવિજયજીના મતે "કુમારપાળનું રાજજીવન કેટલીક વાતોમાં મૌર્યસમ્રાટ અશોકની સાથે મળતું છે."[૧૯]

ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં ઇતિહાસનો વિપર્યાસ થયેલો પણ જોઈ શકાય છે. 'કર્મયોગી રાજેશ્વર'માં 'કીર્તિકૌમુદી'ના કર્તા સોમેશ્વરના પૂર્વજ દાનેશ્વરી અને જિતેન્દ્રિય રાજપુરોહિત લલ્લશર્માને વિષયલોલુપ પામર મનુષ્ય જેવો ચીતર્યો છે તો 'રાજહત્યા'માં આભડ મંત્રી જેવા ધર્મનિષ્ઠ ગૃહસ્થને વેશ્યાગામી ચીતર્યો છે- એમાં લેખકે વાર્તાલેખનની સ્વતંત્રતાનો દુરૂપયોગ કર્યો છે. જે સ્થળ સંબંધી વાર્તા લખવામાં આવે તેની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિનો પરિચય વાર્તા લેખકને હોવો જરૂરનો છે. કદાચ એ સ્થળ લેખકથી જાતે જોવાનું ન બની શકે એમ હોય તો નકશા ઉપરથી તેની યથાર્થ સ્થિતિ જાણી લેવાની આવશ્યકતા છે પણ 'કર્મયોગી રાજેશ્વર'ના લેખકે ભૂલ કરી છે. પ્રાચીન સમયમાં નદીનું વહેણ પાટણની દક્ષિણ દિશાએ હશે એમ માનવાને કંઈ કારણ નથી તો 'રાજહત્યા'માં અજયપાલનું ખૂન કરનાર બીજલને કુમારપાળના અંગરક્ષક ભીમસિંહનો પુત્ર ગણ્યો છે, કુમારપાળના દૌહિત્ર પ્રતાપમલ્લને જાલોરનો પરમાર રાજકુમાર બનાવ્યો છે, તેના પિતાનું કલ્પિત નામ કપર્દી ઊભું કર્યું છે. આભડ મંત્રીની પુત્રી ચંપલા- જે બાલવિધવા હતી- તેને આંબડની પુત્રવધૂ ઠરાવી છે. આવા કલ્પિત સંબંધો જનસમાજને ઇતિહાસજ્ઞાનમાં ભવિષ્યમાં અવળે રસ્તે દોરી શકે છે.

પ્રારંભની ઐતિહાસિક નવલોમાં પ્રકરણની શરૂઆતમાં ચુ.વ. શાહે મોટે ભાગે અંગ્રેજી, હિંદી, સંસ્કૃત કે ગુજરાતી પંક્તિઓ મૂકેલી છે. એ સમયે એ પ્રમાણે લખવાનો માહોલ છે. ઘણી વખત પ્રકરણોની વચ્ચે વચ્ચે પણ ઉદાહરણાર્થે આવી એકાદ લીટીની પંક્તિઓ છે. ક્યારેક પ્રસંગને અનુરૂપ ગીતો, ભજન કે કાવ્યો પણ છે. 'રૂપમતી' નામની નવલકથામાં એ પ્રમાણ વિશેષ છે. નવલકથાકાર વાચકને ભલે આંગળી પકડીને ચલાવતો હોય એવું અનુભવાય છે. હેતુ તો પૂર્વપ્રસંગોનું અનુસંધાન કરાવી આપવાનો છે પણ સજાગ વાચકને એની જરૂરિયાત રહેતી નથી. છતાં આપણે કહેવું જોઈએ કે એ સમયે શિક્ષણનો વ્યાપ આજના જેવો ન હતો તેમજ ઓછું ભણેલા લોકો જોડે કામ લેવાનું હતું તેથી તેમજ એ સમયે એ પ્રકારે નવલો આપવાનો ચીલો પડેલો હતો, આથી લેખક એ પ્રમાણે કરે છે. ઉત્તરાર્ધની નવલોમાં ક્રમશઃ આ બાબત દૂર થાય છે. ઈ.સ. ૧૯૦૭ થી ૧૯૨૦ દરમિયાન જે ઐતિહાસિક નવલો રચાઈ તે અને વચ્ચે પંદરેક વર્ષના આરામ પછી ઈ.સ. ૧૯૩૫ થી ૧૯૫૫ દરમ્યાન જે ઐતિહાસિક નવલો રચાઈ તેમાંનો ભેદ આંખે ઊડીને વળગે છે. આથી જ સને ૧૯૩૫ પછીની ઐતિહાસિક કૃતિઓ વધુ સફળ અને સત્ત્વશીલ છે. તેમની કેટલીક નવલો એકબીજા સાથે અનુસંધાન ધરાવતી હોય તેવો ભાસ ઊભો કરે છે પણ હકીકતે દરેક નવલ સ્વતંત્ર રીતે આલેખાઈ છે.

ગુજરાતી નવલકથાના વિકાસમાં ચુનીલાલ વ. શાહની નવલોનું સ્થાન વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે. શ્રી. મુનશીની નવલોમાં પ્રસંગોનાં વેગીલા પૂર વહે છે અને પ્રતાપી પાત્રોનું ઓજસ વાચકોને આંજી દે છે. શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈની નવલોમાં રંજનાર્થે રચાયેલી સ્વાદિષ્ટ સામગ્રી વાચકોને મહેફિલ રૂપે મળી રહે છે. શ્રી. ધૂમકેતુ ભાવનાજગતમાં કલ્પનાવિહાર કરાવે છે. શ્રી. મેઘાણી માનવહૃદયની ઊર્મિઓ આલેખે છે,

ત્યારે શ્રી. શાહની નવલો સ્વસ્થ નિરૂપણશૈલીથી સાત્ત્વિકતાભર્યું જીવનદર્શન રજૂ કરે છે. એમની નવલકથાઓ મનોરંજનનું લક્ષ્ય સાધી શકે છે, પણ એને માટે લેખકને સંયમનો ભોગ આપવાની જરૂર પડતી નથી. પાત્રાલેખન અને પ્રસંગાલેખનમાં એમની કલા જોઈએ તેટલી જીવંત ન હોવા છતાં એમાં સુરેખતા જરૂર છે. સંખ્યાબંધ નવલકથાના આલેખન દરમિયાન લેખકનો પોતાનો કલાવિકાસ થતો ગયો છે. આ નવલકથાઓની શૈલી આપણી સાહિત્યરુચિ પલટાતાં એની સાથે સાથે પલટાતી રહી છે. એ રીતે જોતાં શ્રી. શાહને ગુજરાતી નવલકથા સાહિત્યના The Greatest Common Factor ગણી શકાય.

આપણા આ ધીર અને ધીટ નવલકથાકારને આરંભથી જ 'લબ્ધ પ્રતિષ્ઠ' 'સિદ્ધહસ્ત' કે 'નવલસમ્રાટ' એવાં લેબલનાં બિરુદો નહોતાં સાંપડી ગયાં. આરંભમાં તો એમણે લેખનની હથોટી તથા પરિપક્વતા કેળવવા માટે ઘણુંયે ફરમાસું ને બજારું લેખન પણ કરવું પડ્યું હતું. પણ ખરી મહત્તા એ છે કે આરંભિક અખબારી ઘસડબોળામાંથી તેઓ ઉત્તમ નવલકથાઓ સર્જવા જેટલી સજ્જતા કેળવી શક્યા. એમનું જીવન એક સર્જકની ઉત્ક્રાન્તિનો પ્રેરણાદાયક નમૂનો પૂરો પાડે છે. એમણે અખબારી વ્યવસાયને અલ્પ ગણાતા આયુષ્યનો પણ ચુમ્માલીસ વર્ષ જેટલો સુદીર્ઘ અને સક્રિય સમયગાળો આપ્યો છે. બીજા કોઈ પણ અસાવધ લેખકની કલમ આવા બહુવિઘ્ન અખબારી લેખનમાં ઘસાઈને કિત્તો બની ગયો હોત, પણ ચુનીલાલ તો મેઘાણીની જેમ અખબારી વ્યવસ્થામાંથી જ વિકાસોન્મુખ રહીને પોતાનું ઘડતર કરી શક્યા. ઇતિહાસના એક સામાન્ય પાત્રને મુનશીની જેમ superman કે Superwoman તરીકે ચીતરી ઇતિહાસને તેઓ વિકૃત કરતા નથી પણ સામાન્ય કોટિના માણસોથી પણ સહેલાઈથી સમજી શકાય એવી ભાષામાં એમની નવલો લખાયેલી છે. જેમાં ગાંધીજી તથા ગાંધીયુગનો પ્રભાવ વર્તાય છે. આમાં 'અવન્તીનાથ' અપવાદ રૂપે ગણાવી શકાય. ચુ.વ. શાહની 'કર્મયોગી રાજેશ્વર', 'રાજહત્યા', 'અવન્તીનાથ', 'રૂપમતી', 'એકલવીર', 'સોમનાથનું શિવલિંગ', 'ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળ', 'પરમ આર્હત' વગેરે ઐતિહાસિક નવલકથાઓ મહત્ત્વની ગણાવી શકાય. એ દ્વારા ચુ.વ. શાહ ઐતિહાસિક નવલકથાકારોમાં નિશ્ચિત તથા આગવું સ્થાન ધરાવે છે.

પાદટીપ

૧.	કૃષ્ણકાન્ત કડકિયા	પૃ. ૫૮, ૬૦, ૬૧, ૮૦૦ વગેરે	'ઈ.સ. ૧૯૨૧ થી ૧૯૪૦ સુધીની ગુજરાતી અને હિંદી ઐતિહ્યમૂલક નવલકથાઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ'.
૨.	ધીરેન્દ્ર મહેતા	પૃ. ૧૦૭	'નંદશંકરથી ઉમાશંકર'
૩.	ધીરેન્દ્ર મહેતા	પૃ. ૧૧૭	'નંદશંકરથી ઉમાશંકર'
૪.	મોતીભાઈ ન. અમીન	પૃ. ૮૨	'વાર્તાઓનાં પુસ્તકોનો પરિચય' (સામાજિક-સાંસારિક)
૫.	ડૉ. મધુસૂદન પારેખ	પૃ. ૫૫	ગુ.સા.સ., કાર્યવહી, સને ૧૯૫૭
૬.	શ્રી ચંદ્રકાન્ત મહેતા	પૃ. ૫૨	સપ્ટે. ૧૯૪૯ 'યુગદર્શન'
૭.	ડૉ. સી.એચ. ગાંધી	પૃ. ૩૪૦	'ગુજરાતી નવલકથામાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા'
૮.	ધીરેન્દ્ર મહેતા	પૃ. ૨૨૬	'નંદશંકરથી ઉમાશંકર'
૯.	ચુનીલાલ મડિયા	પૃ. ૨૫૬	ઑગસ્ટ-૧૯૪૮, 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'
૧૦.	ડૉ. સી.એચ.ગાંધી	પૃ. ૩૩૯-૩૪૦	'ગુજરાતી નવલકથામાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા'
૧૧.	યશવંત પ્રા. શુક્લ	પૃ. ૨૭૫	જુલાઈ-સપ્ટે., ૧૯૩૫ 'બુદ્ધિપ્રકાશ'
૧૨.	ડૉ. કૃષ્ણકાન્ત કડકિયા	પૃ. ૬૧૦	'ઈ.સ. ૧૯૨૧ થી ૧૯૪૦ સુધીની ગુજરાતી અને હિંદી ઐતિહ્યમૂલક નવલકથાઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ'

૧૩. ચારુચંદ્ર	પૃ. ૨૮૧	જૂન-૧૯૩૯, 'ઊર્મિ'
૧૪. શ્રી વિષ્ણુભાઈ ત્રિવેદી	પૃ. ૩૨૮	ડિસે. ૧૯૩૯, 'માનસી'
૧૫. સુંદરમ્	પૃ. ૭૩	ગુ.સા.સ. કાર્યવહી અને ૧૯૪૧-'૪૨
૧૬. કુન્દન પારેખ	પૃ. ૯૪	જૂન-જુલાઈ-૧૯૪૧ 'રેખા'
૧૭. અનંતરાય મ. રાવળ	પૃ. ૫૩	ગુ.સા.સ., કાર્યવહી, સને ૧૯૪૬-'૪૭
૧૮. અનુપમા એલ. રાવલ	પૃ. ૧૦૭૦	'ઈ.સ. ૧૯૪૧ થી ૧૯૯૦ સુધીની ગુજરાતી અને હિંદી ઐતિહ્યમૂલક નવલકથાઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ'

૧૯. મુનિશ્રી જિનવિજયજી, 'પરમ અર્હત્' નવલકથાનું મુખપૃષ્ઠ.

सत्यमेव जयते ।

•

હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી*

सत्यमेव जयते (સત્ય જ જય પામે છે) એ ભારતીય સંસ્કૃતિનો મુદ્રાલેખ છે. પરંતુ આધુનિક કાલમાં એવી અનેકાનેક ઘટનાઓ બને છે, જેમાં આ સૂત્ર ચરિતાર્થ થતું નથી. અનેક પાવરધા અપરાધીઓ નિર્દોષ હોય તેમ લીલાલહેર કરે છે ને અનેકાનેક નિર્દોષ આરોપીઓ વગર વાંકે સજા પામે છે.

પ્રાચીન કાલમાં પણ આવી વિષમતા ક્યારેક પ્રવર્તતી એવું લાગે છે. 'રામાયણ' અને 'મહાભારત'નાં મુખ્ય કથાનક અલબત્ત सत्यमेव जयते સૂત્રનું સમર્થન કરે છે. લંકાના યુદ્ધમાં નિર્દોષ રામનો વિજય થયો ને અપરાધી રાવણનો વિનાશ થયો. કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં પણ ન્યાયપરાયણ પાંડવોનો વિજય થયો ને અપરાધી કૌરવોનો વિનાશ થયો. પુરાણોમાં નિરૂપિત અન્ય અનેક કથાનકોમાં આ સૂત્ર ચરિતાર્થ થતું જોવા મળે છે. સત્ય આચરનાર અંતે જય પામે એ વ્યાવહારિક રીતે પણ આવશ્યક છે, જેથી સત્યના આચરણને સમર્થન મળે, નહિ તો સત્ય પાલન કરનાર અંતે વિપરીત પરિણામ ભોગવે, તો સત્યના માર્ગે ચાલનારની શ્રદ્ધા ડગમગી જાય.

સત્યનો જય થાય એ સર્વથા સમુચિત છે. તેમ જ અપેક્ષિત પણ છે. પરંતુ આ વિષયના સંદર્ભમાં એક આનુષંગિક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. તે એ કે સત્યપાલનમાં માત્ર પરિણામનો જ ખ્યાલ રાખવાનો કે એ પરિણામ અપાવનારાં સાધનોનો પણ ? સત્ય અંતે જય અપાવે એ યથાર્થ છે, પરંતુ એ જય પ્રાપ્ત કરવા માટે મનુષ્યે જે પગલાં લેવાં પડે, તે પણ શુદ્ધ જ હોવાં જોઈએ કે शठं प्रति शाठ्यम् એ ન્યાયે એ પગલાં અશુદ્ધ હોય તો ચાલે ? સત્ય માત્ર પરિણામલક્ષી હોય કે એની સર્વવિધ પ્રક્રિયામાં પણ સત્યનો જ આગ્રહ રાખવો આવશ્યક ગણાય ? માત્ર સાધ્ય સત્યમય હોવું અનિવાર્ય ગણાય કે એ પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધન પણ સત્યમય હોવાં જોઈએ ?

'રામાયણ'માં રામ, સીતા, લક્ષ્મણ, ભરત વગેરે ત્યાગ અને પરમાર્થનાં આબેહૂબ દૃષ્ટાંત પૂરાં પાડે છે. પરંતુ પતિ સાથે સ્વેચ્છાએ વનવાસનાં ભારે સંકટ અપનાવી લેનાર સીતા મૃગનાં સુવર્ણશૃંગના મોહને વશ થાય એ વાજબી છે ? વાલીએ પોતાના ભાઈ સુગ્રીવનું રાજ્ય તથા તેની પત્ની રુમા પડાવી લીધાં એ સર્વથા દંડને પાત્ર છે, પરંતુ એ માટે રામ વૃક્ષ પાછળ છુપાઈ રહીને એને બાણ મારે ને એનો જીવ લે એ સાધન. શુદ્ધિની દૃષ્ટિએ વાજબી ગણાય ? તપ કરતા શૂદ્રનો રામ વધ કરે તે કદાચ એ સમયનાં જીવન ધોરણોની દૃષ્ટિએ ક્ષમ્ય ગણાય, પરંતુ નિર્દોષ સીતાનો લોકાપવાદના કારણે ગુપ્ત રીતે ત્યાગ કરે તે વાજબી ગણાય ? એના કરતાં રામે ગાદીનો ત્યાગ કરી નિર્દોષ સગર્ભા પત્નીના સાહચર્યને જાળવવા પોતાનો ગાદીવારસો પોતાના કોઈ ભાઈને સોંપ્યો હોત, તો એ વધુ પ્રશસ્ય ન ગણાત ?

'મહાભારત'માં પાંડવોને વારંવાર અન્યાય થતો રહ્યો છે ને આથી કૌરવો સામે અંતે પાંડવોનો વિજય થાય એ સર્વથા અપેક્ષિત ગણાય. પરંતુ પાંડવોનો અંતે જય થયો તેમાં સાધ્ય શુદ્ધિની સાથે સાધનશુદ્ધિ હતી ખરી ? કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં કૌરવ પક્ષે યુદ્ધ કરતા ભીષ્મ પિતામહ, આચાર્ય દ્રોણ, વીર કર્ણ, નરાધમ દુઃશાસન તથા દુર્યોધન ઇત્યાદિનો જે જે રીતે પરાભવ કે વધ થયો તે સાધનશુદ્ધિની દૃષ્ટિએ વાજબી ગણાય ?

વર્તમાન કાલમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ સત્યના પાલન તથા આચરણ માટે આપણને ઘણું વિશદ માર્ગદર્શન આપ્યું છે. તેઓ અહિંસાના પાલનમાં અનિવાર્ય સંયોગોમાં ક્યારેક હિંસાના આશ્રયને આવકારતા,

* પૂર્વ નિયામક, ભો.જે.વિદ્યાભવન, અમદાવાદ

પરંતુ સત્ય કાર્યસિદ્ધિ માટે ક્યારેય અસત્ય સાધનોનો સહારો લેવાનું વાજબી ગણતા નહિ. સત્યના આચરણમાં તેઓ સાધ્ય શુદ્ધિની સાથે સાથે સાધન શુદ્ધિનો પણ પૂરો આગ્રહ ધરાવતા. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ અસત્ય સાધનોનો આશ્રય લેવા અંગે આપણા મનમાં મતભેદ હોઈ શકે, પરંતુ જેને સત્યના સંપૂર્ણ પાલનનો આગ્રહ હોય તેવા મહાત્માને સાધન શુદ્ધિનો પણ તેટલો જ આગ્રહ હોય એ સ્વાભાવિક છે. તત્ત્વ ચિંતનની દૃષ્ટિએ મહાત્માજીની આ સૂક્ષ્મ વિચારસરણી સત્યપાલનની મીમાંસામાં પ્રશસ્ય પ્રગતિ દર્શાવે છે. 'મારું નાક જ શું કામ, માથું કાપી લે' એવી ત્યાગવૃત્તિ તો એવા વિરલ મહાપુરુષ જ ધરાવી શકે. સત્યનો જ જય થાય એ ઈષ્ટ છે; એ જય પણ સત્ય દ્વારા જ થાય એ આવકાર્ય છે.

The Practical approach of the ethical principles of the Upaniṣads★

•

Dr. Shuchita Y. Mehta +

It is true that the pleading of a sensitive heart for perfection has been revealed from very ancient times. From the Vedic era the human being's yearning for spiritual uplifting has been expressed through prayers, the same type of pleading, on a more intense level, is revealed through the Upaniṣads.[1] Now, according to Indian Philosophy, the realization of the Ultimate Reality is the final goal of human life. Each system of Indian thought propounds the Ultimate Reality according to its own view point. Vedāntic thought emphasizes 'Prasthāntrayī' to achieve the Ultimate goal. The Upaniṣads, Śrimad Bhagavad Gitā and the Brahmasūtras are called 'Prasthānatrayī.* It is noteworthy that they not only stress the theoretical aspect but also point out practical aspect which is undoubtedly for the benefit of both - individual and society.

Even though the chief aim of the Upaniṣads is to emphasize the 'Brahman' as the Ultimate Reality, they have not missed the opportunity to indicate the path leading to Spiritual progress. The Upaniṣads, at every step, present rectitude which undoubtedly guides an individual who is keen on spiritual progress.

In other words, the virtues of truthfulness, faith, compassion penance, self-control, selfless action etc. are considered requisite for an individual desirous of moving along the path of self-realization. Hence we may say that in this sense metaphysics and ethics are interrelated. It would not be amiss, to quote Dr. Ranade who stated; "The problem of the relation of metaphysics and morality has been much debated from very ancient time."[2]

Now, so far as the practical approach of the ethical principles of the Upaniṣads is concerned, we must note the major Upaniṣads - the Īśopaniṣad, the Kenopaniṣad, the Kaṭhopaniṣad, the Bṛhdāraṇayaka Upaniṣad, the Chāndogya Upaniṣad, the Taittirīya Upaniṣad - point out the virtues - namely truthfulness, penance, self-control, selfless action, universal brotherhood, charity, sense of unity do not lead only to uplifting of an aspirant but can create a healthy atmosphere to construct an ideal human society. Before one embarks upon the path of spirituality, it becomes essential for one not only to be aware of the uplifting of one's self but also to be aware of a healthy atmosphere for human society.

In this paper, I have made a humble attempt to divide the ethical principles of some major Upaniṣads into two categories as follows :

★ Presented at 13th world Sanskrit Conference, held in Edinburgh, Scotland, July-2006.

+ Head, Sanskrit Department, St. Xavier's College, Ahmedabad. INDIA

(1) Ethics related to a healthy atmosphere for human society, such as a sense of unity, universal brotherhood, negation of malpractice, non-violence etc. which, certainly help one to understand one's fellow men through which a peaceful atmosphere can be created.

(2) Ethics related to the uplifting of an individual such as truthfulness, self-control, selfless action, charity, faith, compassion, desire of Śreyas etc.

(1) Ethics related to the healthy atmosphere of society :

It is conspicuous that the individual and society are two sides of one coin. The individual constructs society and society moulds the human being. Thus the two are inseparable from each other. It is true that fully aware individuals construct a healthy society and a healthy society can form a healthy nation. The Upaniṣads, a great treasure house of Indian Culture, have gifted precious jewels in the form of ethics beneficial to the whole world. They contain many guiding principles and wise words of advice on the effective working of social and cultural units and producing organisations.

(1) Merging of selfishness into openmindedness :

The Īśopaniṣad gives a clarion call to human being disputing with each other over a piece of land to give up selfishness and mean-mindedness and to consider the whole world as the abode of God. It states, "(know that) all this, whatever moves in this moving world is enveloped by God. Therefore, find your enjoyment in renunciation do not covet what belongs to other."[3] When everything is pervaded by God, it seems a trifling matter to quarrel over material gain. This 'Mantra' urges the human being to turn his selfishness into open-mindedness by which it becomes possible to change the future of the world. Here, it would not be out of place to mention that this 'Mantra' was a favourite of Mahatma Gandhiji.[4] Further, Devendranath Tagore was also able to experience solace through this 'Mantra'.[5]

The Śāntipath of Upaniṣads reveals a sense of unity and at the same time it indicates a sharp sensitivity to sharing.[6]

We may say here that if one understands and put this message of the Upaniṣads into practice, one's narrow mindedness and selfish nature certainly can be transformed into open mindedness. That way, one can be helpful to one's fellowmen.

Universal brotherhood :

The Yajurveda Saṁhitā has gifted a unique concept of universal brotherhood to the world. It declares the whole world a nest of birds.[7] Now a days, when violence has become so rampant and people kill each other over trifling matters, this wonderful attitude of consideration of all as members of one family may solve many problems.

In this context we must remember the 'Mantras' of the Īśopaniṣad, which emphasize universal brotherhood. It states, "And he who sees all beings in his own self; and his own self in all beings, he does not feel any revulsion by reason of such a view."[8] Further more, "When to one who knows all beings have verily, become one with his own self, then what delusion and what sorrow can be to him who has seen the oneness ?"[9] It is true that when one considers others separate from one's own self, one experiences distinguishing feelings of selfishness, hatred etc. But as one starts understanding every living being as part and parcel of one cosmic consciousness, the whole picture is reversed ! The seer of this Upaniṣad, being very conscious of this, repeatedly insists on the need to develop a sense of unity and equality.

Negation of mal-practice :

For a healthy development of society, it is incumbent upon its members to guard it from malpractice. A society has to follow ethical values to keep it safe from being ruined. It is said that where there is a village, there is garbage. Accordingly, some vices prevailing in society gradually play a destructive role. Mal-practice like stealing, gambling, prostitution, murdering etc are social evils which, step by step destroy society. In the modern scenario, these evils have reached their zenith. Under these circumstances, a 'Mantra' from the Chāndogya Upaniṣad is worth noting. It states. "He who steals gold, he who drinks wine, he who dishonours the teacher's bed, he who kills a brāhmaṇa, these four do fall as also the fifth who consorts with them."[10]

In short, the ethics revealed through the Upaniṣads provide a guideline for the healthy development of society. These ethical principles produce awareness in individuals and ultimately their practical approach can generate a healthy atmosphere in society.

(2) Ethics related to the uplifting of an individual :

One, who realizes his self is known as an ideal ethical man.[11] Dr. S. Radhakrishnan has stated, "In one sense Uaniṣadic morality is individualistic, for its aim is self-realization."[12]

It is very true that in order to achieve the goal of self-realization, one has to uplift the self and for that purpose the Upaniṣads provide guidelines. They emphasize the virtues, whose implementation leads one straight to the path of spirituality. Truthfulness, penance, self-control, selfless action, faith, non-greediness, absence of escapism, desire to gain śreyas - are the virtues which enable one to uplift one's self. The Kaṭhopaniṣad provides a very inspiring message. "Arise ! Awake ! having attained thy boons, understand them. Sharp as the edge of a razor and hard to cross, difficult to tread is the path (so) sages declare."[13] Uplifting of the self is a process of becoming. It is a process of evolution. One has to try hard and must put the ethical virtues into the practice.

Now, we shall go through the virtues, whose practical approach can lead one further on the path of uplifting shown by the Upaniṣads.

Desire to gain S'reyas :

It is said that if there is a will, there is a way. Similarly, if a person is desirous of attaining uplifting, then only he can gain it. It is the yearing which arises from within, which is the desire to gain S'reyas. It has been experienced since time immemorial that the human mind always remains perplexed between Preyas and S'reyas. It is the eternal dilemma which the human mind faces. The Kathopaniṣad has grasped this subtle dilemma and has evaluated it throughly. "Different is the good, and different indeed, is the pleasant. These two, with different purposes, bind a man. Of these two, it is well for him who takes hold of the good, but he who chooses the pleasant fails of his aim."[14] Further, "Both the good and the pleasant approach a man. The wise pondering over them, discriminates. The wise chooses the good in preference to the pleasant. The simple minded, for the sake of worldly well-being, prefers the pleasant.[15]

In this context, the dialogue between Yājñavalkya and Maitreyī mentioned in the Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad is remarkable. When Yājñavalkya wants to divide his property between his two wives-Maitreyī and Kātyāyani, Maitreyī declines, as she is desirous of spiritual progress. She raises a subtle question, "If now, sir, this whole earth filled with wealth were mine, would I now thereby be immortal ?"[16] Here, it is clearly seen that the worldly pleasures cannot enable one to achieve spirituality. Maitreyī is a symbol of the raveler moving on the path of self-realization who realizing the uselessness of wealth and worldly pleasure longs to attain self-realization.

In short, without the desire for S'reyas, one cannot move on the path of spirituality.

Non-greediness :

The Upaniṣads lay stress on the virtue of non-greediness, which is requisite for spiritual progress. The Īśopaniṣad is remarkable in this context, which states, "covet not the wealth of others."[17] Further, the Kathopaniṣad offers the same opinion. In the dialogues between Yama and Naciketā; Naciketā firmly says to Yama : "Not with wealth is a man to be satisfied."[18] An individual moving on the spiritual path obviously considers wealth an obstacle and always remains free of the craving for wealth. The Īśopaniṣad exhibits the intense yearning of an individual, very eager to experience the Ultimate Truth, which remains covered with a golden disc. It states, "The face of truth is covered with a golden disc. Unveil it, O Puśan, so that I who love the truth may see it."[19] Here, the golden disc is a symbol of wealth. The seer very clearly indicates that the path of spirituality is shrouded with various temptations. Various types of worldly pleasures attract the mind and divert the human mind. Unless one becomes free of temptation, one cannot uplift the self.

Negation of escapism : Selfless action :

The Upaniṣads not only present sheer philosophy but are replete with ethical values, whose implementation certainly guides an aspirant to uplift his self to move on the path of spirituality.

Now, so far as the negation of escapism and selfless actions is concenrned, it would not be out of place to state that in this phenomenal world, one cannot remain actionless. And action performed with the desire of fruit always binds us. It is an endless chain. Only selfless action cannot bind the person. In the same manner, if one runs away from performing a duty, that is also very hazardous for an individual. If one escapes from performing action, that is also very disgusting. In such circumstances, the Īśopaniṣad very clearly warns us against escapism. It states, "Always performing works here one should wish to live a hundred years. If you live thus as a man, there is no way other than this by which 'Karman' (or deed) does not adhere to you."[20] Moreover, "Demonias, verily, are those worlds enveloped in blinding darkness, and to them go after death, those people who are slayers of the self."[21] Thus this wonderful Upaniṣad first shows the hazardous situation faced by an individual and then the way to remain free from it.

It points out that it is selfless action which does not cling to its performer. Hence one should not develop escapism in life but should perform one's duty without clinging to the desire of its fruit.

Now, so far as the performance of action is concerned, it would not be out of place to mention the Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad, which not only points out two types of action but subtly indicates the type of action that is to be performed by the seeker of the truth. It states, "According as one acts, according as one behaves, so does he become. The doer of good becomes good, the doer of evil becomes evil. One becomes virtuous by virtuous action, bad by bad action."[22] Further it is stated, "Others, however, say that a person consists of desires. As his desire so is his will, as is his will, so is the deed he does, whatever deed he does, that he attains."[23] Hence, it becomes clear from this that a person, desirous of attaining spiritual growth, naturally performs virtuous action and accordingly gets results.[24] Going ahead, one must keep in mind the message of the Īśopaniṣad that it is selfless action, which uplift an aspirant.* Hence, without having developed escapism, one must perform selfless action.

Importance of virtues :

Ethical values namely truthfulness, penance, charity, faith, self-control etc. are regarded essential for the spiritual uplifting. All the Upaniṣads unanimously declare a great value of the virtues. It is true that after self-realization, these virtues are of no avail. But before achieving that goal, one must cultivate the virtues that are requisite to march on the path of spirituality.

Truthfulness :

The Muṇḍakopaniṣad, the Kenopaniṣad, the Taittirīyopaniṣad harp on the same string declaring the great importance of Truthfulness for uplifting. They repeateldly extol truthfulness and at the same time emphasize it as an essential virtue.[25]

The interesting anecdote of Satyakāma narrated in the chāndogya Upaniṣad reveals the great value of truthfulness. Satyakāma, even though non-Brāhmin, acquired knowledge (vidyā) on the basis of truthfulness.[26]

Penance, Charity, Self-control, Compassion :

All the Upaniṣads unanimously emphasize the great importance of the ethical virtues and their implementation.

The Kenopaniṣad considers penance, charity, self-control as the means of self-realization stating, "Austerities, self-control, and work are its support. The Vedas are all its units, truth is its abode."[27] Here, it would not be out of place to quote Śaṅkara who, while commenting on this 'Mantra', has stated, "Knowledge takes place by purity of penance, self-control."[28]

At the same time it would be interesting to note an anecdote narrated in the Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad, that once the Gods, human beings and demons went to Brahmā in order to receive instructions. Brahmā, very symbolically, uttered three syllables-'da-da-da' which reveal self control (dama), charity (dāna), and compassion (dayā) respectively.[29]

We may say that uplifting of the self is a process of evolution, a process of becoming which needs the practical approach of the ethical values. In other words, the implementation of the ethical values enables the human being to move forward on the path of spirituality.

Now, so far as the ethical principles of the Upaniṣads are concerned, it is to be noted that some western scholars have raised a doubt. They say that the ethical content of the Upaniṣads is negligible. Deussen has stated, "Moral conduct cannot contribute directly but only indirectly to the attainment of the knowledge that brings emancipation."[30]

Further, according to A.B. Keith, the ethical content of the Upaniṣads is valueless : he has stated.'' In comparison with the intellectual activity of the Brāhmaṇas the ethical content of the Upaniṣads must be said to be negligible and valueless.''[31]

Moreover, Hume has opined, "No longer is worship or sacrifice or good conduct the requisite of religion in this life, or of salvation in the next... Sacrifice and works of merit towards hypostatized activities are, in the light of metaphysical knowledge, seen to be futile."[32] Such statements devalue the ethical content of the Upaniṣads. Of course the Bṛhadāraṇyaka, the Chāndogya, the Taittirīya and the

Kauṣitaki Upaniṣads to emphasize that after self-realization, moral conduct loses its significance.[33] After self-realization, morality becomes redundant. When it is realized that everything is Brahman, nothing ever exists independent of Brahman, then sinful conduct or meritorious action becomes of no avail.

This is the state after self-realization. But what before that ? A person, without these values cannot achieve this goal. It is clear that immorality never leads one to the goal of self-realization. The Muṇḍakopaniṣad very clearly states, "This self cannot be attained by instruction, nor by intellectual power, nor even through much hearing."[34] Further it states, "This self cannot be attained by one without strength nor through needlessness nor through austerity without aim. But he, who strives by these means, if he is a knower, this self of his enters the abode of Brahman."[35] Thus it is clearly seen that mere knowledge cannot lead to the ultimate goal. It is the practical application of the ethical principles, which direct one straight to the path of spirituality. The process of 'being' starts with the process of becoming.

Lastly, we may put it in a nut shell that in present scenario, day by day, the world faces disastrous situations. It seems as if the world is situated on a volcano of violence which may erupt any day ! Any time ! Man is becoming more and more power oriented. People are forgetting universal brotherhood and are killing their fellow men ! In this situation, an application of the ethical principles of the Upaniṣads certainly can be a ray of hope to make the whole world a nest of birds ![36]

Foot-Notes

1. *Asato mā sad gamaya*
   Tamaso Mā Jyotir Gamaya
   Mṛtyor mā amṛtam gamaya – *Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad,* I.3.28
   "From the unreal lead me to real.
   From darkness lead me to light!
   From death lead me to immortality.''
   - All the Mantras cited here are quoted from the translations taken from -
   "The Principal Upaniṣads, (edi) S. Radhakrishnan, George Allen & Unwin Ltd. 1953.

* Prati tiṣṭati Brahmavidyā yeśu.

2. Ranade R. D., "*A Constructive Survey of Upaniṣadic philosophy*", Oriental Book Agency, 1927, p. 287
3. *Īśāvāsyaṁ idaṁ sarvaṁ yat kim c̃a Jagatyāṁ Jagat/ten tyaktena bhuñjitha, mā gṛdhaḥ Kasyasvid dhanaṁ.* – *Īśopaniṣad,* I.
4. "Have I not already said that the world is not going to lose anything even if all our Vedas are destroyed and only the first Mantra of Īśopaniṣad survives !" – *The Collected Works of Mahatma Gandhi,* Vol. LXV, p. 89

The publication division - Govt. of India Navjivan Trust - 1976

5. See, Pratt. James B. *India and its faiths*. pp. 77-78. Boston and New York, Houston, Mifflin, 1915
6. *Om Saha nāv avatu*
   Saha nau bhụnaktu
   Saha Viryaṁ Karavāvahai.
   Śānti Pāṭha of Kaṭhopaniṣad
7. *Tatra viśvaṁ Bhavati Eka neḍaṁ*
   See *Yajurveda* - 32-8
   - Yajurveda Saṁhitā - Nag publishers, Fourth edition, Delhi, India-2004.
8. *Yastu Sarvāṇi bhūtāni ātmany evānupāśyati sarvabhuteśu ĉatmānaṁ tato na vijugupsate. - Īśopaniṣad 7*
9. *Yasmin Sarvāni bhūtāny ātmaivābhud vijānataḥ tatra ko mohaḥ kaḥ śokaḥ ekatvaṁ-anupaśyataḥ. - Īśopaniṣad 7*
10. *Steno hiranyasya surāṁ pibaṁsca gurostalpam avasan brahmahā etc. patanti catvāraḥ pañcamas' cācarams taiḥ - Chāndogya Upaniṣad,* 5-10-9
11. Sharma, T.R., '*Secterian Upaniṣads*', Indological Book House, 1972, p. 71
12. Radhakrishnan, S., *Indian Philosophy*, George Allen & Unwin 1929, p. 212
13. *Uttiṣṭhata jāgrata prāpya varān nibodhata. Kśurasya dhārā niśitā duratyayā durgaṁ pathas tat kavayo vadanti. - Kaṭhopaniṣad* - 3-14.
14. *Anyac chreyo anyad utaiva preyaste ubhe nānārthe puruṣam sintaḥ, Taīoḥ śreya adānasya bhavanti, hiyate 'rthad ya u preyo vṛṇīte.*
    - Kaṭhopaniṣad - 2-1
15. *'Śreyas' ca preyaś ca manuṣyam etas tau samparitya vivinakti adhirḥ. Śreyo hi dhiro' bhipreyaso vṛṇīte, preyo mando yoga-kśemād vṛṇīte.*
    - *Kaṭhopaniṣad*-2-2
16. *Sa hovāca Maitreyī : yan nu mā iyaṁ, bhagoḥ, sarvā pṛthivī vittena purṅā syāt, syāṁ na ahaṁ tenāmṛtā... – Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad* - IV-2.
17. See *Īśopaniṣad* - I
18. Na vittena tarpaṇiyo manuṣyaḥ. – *Kaṭhopaniṣad* - 1-27.
19. *Hirṇmayena pātreṇa satyasyāpihitaṁ mukham. Tat tvaṁ pūśan apavṛṇu satyadharmāya dṛṣṭaye. – Īśopaniṣad* - 15.
20. *Kurvann eveha karmāṇi jijīviśec chataṁ samāḥ/evam tvayi nānyatheto 'sti nā karma lipyate nare. – Īśopaniṣad* - 2.
21. *Asuryā nāma te lokā andhena tamasā vṛtaḥ. Tāṁste pretyabhigacchanti ye ke cātmahano janāḥ. – Īśopaniṣad* - 3.
22. *Yathākārī yathācārī tathā bhavati. Sādhukāri Sādhu/bhavati pāpakāri pāpo bhavati puṇyaḥ puṇyena karmaṇā bhavati pāpaḥ pāpena/Bṛhadārṇyaka Upaniṣad* - IV-4-5.
23. See *Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad*, IV - 4-5
24. An anecdote of Ārtabhāga and Yājñavalkya emphasizes a great value of meritorious action. See *Bṛhadārṇyakopaniṣad* - III-2-13.

* See *Īśopaniṣad* - 18

25. See *Kenopaniṣad* - 4-8. *Taittirīyopaniṣad* - anuvāka 9 and 11, *Muṇḍakopaniṣad*- III- 1-5, III-1-6.
26. See *chāndogya Upaniṣad* - IV.
27. *tasyai tapo damah karmeti pratiṣṭhā vedāḥ sarvāngāṇi satyam āyatanam// Kenopaniṣad* - 4-8.
28. *etair hi saṃskṛtasya sattvaśuddhi dvāra tattvajñanotpattih dṛṣṭā.*
    Ten principal Upaniṣad with Śāṁkarabhāṣya-Motilal Banarasidas - 1974. p. 36.
29. *da da da iti damyata, data, dayadhvam iti-tad etat trayam śikset damam, dānam, dayām iti -Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad* - V-2-3.
30. Deussen, Paul, *Philosophy of the Upaniṣads*, Oriental Publishers, 1972, p. 362.
31. Keith A.B., *Religion and philosophy of the Veda*, Harvard oriental series 32, 1925, p. 584.
32. R.E.Hume, *The thirteen principal Upaniṣads*, Oxford university press, Sec. Ed.-1934, p. 53.
33. *atra steno' steno bhavati bhṛṇahā bhṛṇahā cāṇḍālo' cāṇḍālaḥ paulkaso paulkasaḥ śramaṇo' śramanas tapaso' tapaso nanvā-gatam puṇyenanvagatam pāpena tīrno hi tadā sarvāñ chokānhṛdayasya bhavati.*
    \- *Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad* - IV- 3-22.
    Yathā puṣkarapalāśa apo na śliṣyanta evam evamvidi pāpaṁ karmaṇa śliṣyate. Chāndogya Upaniṣad - IV-14-3.
    Kim ahaṁ sādhu nākaravam/kim ahaṁ pāpam akaravam iti/sa ya evaṁ vidvān ete. ātmānaṁ spṛṇute-Taittirīya Upaniṣad - 2-9.
    Also see *Kauśitaki Upaniṣad* - 31-1, *Kenopaniṣad* - 4-9.
34. *Nāyam ātmā pravacanena labhyo na medhayā na bahunā śrutena. Muṇḍakopaniṣad,* III-2-3 (ab)
35. *Nāyam ātmā bala-hīnena labhyo na ca pramādāt tapaso vāpy alingāt etair upāyair yatate yastu vidvāṁs tasyaiṣa ātmā viśate bhrahma dhāma Muṇḍakopaniṣad* - III-2-4.
36. *Tatra viśvaṁ bhavati Eka needaṁ, Yajurveda* - 32-9.
    Yajurveda Saṁhitā - Nag publishers, 4th edition, Delhi - 2004.

Prevalence of Jain Religion in ancient Gujarat : with special reference to its Sanskrit Inscriptions+

•

Dr. Bharati Shelat*

The main contents of most of the ancient inscriptions are of religious character. They throw ample light on the religious ideas and practices, especially regarding the construction or renovation of religious edifices and the provision for their maintenance as well as grants of land issued to Brāhmaṇas, temples or other religious institutions or the allotment of other sources of income for their maintenance.

Jain religion seems to have prevailed in Gujarat from protohistoric times. Neminātha the twenty-second tīrthaṅkara, is said to have flourished in Saurashtra during the time of Kṛṣṇa Vāsudeva. Pre Kṣatrapa period and the Kṣatrapa period (*circa* 100-400 A.D.) have left concrete evidence for the early prevalence of Jain religion in Gujarat. Several Jain Sūris visited Gujarat during that period. In the early part of the fourth century, a council of the Jain monks was held at Valabhī under the presidentship of Nāgārjuna Sūri and the extant portions of the Jain canons were compiled and put to writing. A council was held at Mathura under the presidentship of Skandila Sūri (V.S. 357-370 = 300-313 A.D.).[1] In the Gupta period another council of the Jain monks was held at Valabhī under the presidentship of Devardhi Gaṇi Kṣamāśramaṇa, who collated the Valabhī Vācanā with the Māthurī Vācanā and prepared a critical edition of the Jain canons[2] in Vīra Nirvāṇa years 980 (A.D. 453-54) to 993 (A&D. 466-67). The Śvetāmbara Jainas throughout India followed this redaction at present. Most of the tīrthas like Girnar, Shatrunjay, Palitana, Mahuva, Bharuch, Stambhanaka and Shankhalpur in Gujarat which are traditionally ascribed to early times were probably already associated with Jainism by this time.

It is difficult to estimate the popularity of Jain religion in Gujarat during the Maitraka period. The Amreli grant issued by Maitraka King Kharagraha I in Valabhī Saṁ. 297 (616 A.D.) contains an incidental reference to a Śrāvaka vāpī at Ānumañjī. The step-well belonged to a Śrāvaka probably a Jain Votary. No grants of land seem to have been issued to Jain temples or monasteries during this period. But the inscriptions on Akoṭa bronzes of this period indicate that Aṅkoṭaka (modern Akota in Baroda Dist.) was a great centre of Jainism from the 5th to the 10th cent. A.D.

Some of the Jain images of this period bear inscriptions[3] on their pedestals or back sides. They record divine gifts (*deva dharmas*) of images from different devotees and sometimes also contain particulars about their families or places. The

* Former Director, B.J. Institute, Ashram Road, Ahmedabad.

+ National Seminar on Science, Religion and Philosophy in Ancient of Modern Perspective arranged by Shri Research foundation for Jainology - Chennai from 30 Sept. to 2 Oct. 2006.

identification of Jīvanta Svāmin i.e. Mahāvira presented in his princely dress prior to his renunciation is specified in an inscription recording the divine gift of Śrāvikā Nāgiśvarī of Chandra-Kula.[4] Jinabhadra Vācanācārya of Nirvṛti-kula mentioned in another image inscription[5] as the donor is identified with Jinabhadra gaṇi Kṣamāśramaṇa, the famous author of Cūrṇis. The image is standing Ṛṣabhanātha flanked by seated Yakṣa Sarvānubhuti and Yakṣī Ambikā. Another Kula mentioned in the inscriptions is the Vidyādhara Kula.[6] Candra Kula is referred to in two other inscriptions.[7]

Surat Copper-plates of Rāṣṭrakūṭa king Karkkarāja Suvarṇavarṣa of the Lāṭa branch of Gujarat, dated Śaka Saṁ. 743, Vaiśākha Pūrṇimā (21 April, A.D. 821) mentions a grant of land issued to a Jain caitya.[8] The Introductory verse extolls the Śāsana of Jinendra. The grant provided for the repairs of the vasatikā attached to the caitya in the locality of Nāgasārikā (modern Navasari), as well as for the expenses for worship in the caitya. The pontiff of the institution belonged to Sena-Saṅgha included in Mūla Saṅgha of the Digambara sect.

The grant of the Caulukya period are mostly given to the religious institutions which included Jain temples in addition to Brahmanical ones. Though the family religion of the Caulukya kings was Śaivism, they and their ministers contributed to the construction or renovation of Jain temples.

The most sacred Jain place of pilgrimage in Gujarat is the Śatrunjay hill in the eastern part of Saurashtra. The inscriptions of this period on Śatrunjay hills compiled by Acharya Kanchansāgarsūri include 32 inscriptions dated from V.S. 1190 (A.D. 1133-34) to 1360 (A.D. 1303-04). Most of them are inscribed on images and record the installation of the images. The inscriptions corroborate the tradition that there existed an earlier wooden temple of Ādinātha before Minister Udayana of king Siddharāja Jayasiṁha died in V.S. 1205 (A.D. 1148-49) and his son Vāgbhaṭa rebuilt the temple in stone in V.S. 1211[9] (A.D. 1154-55). Two stone inscriptions[10] recently found record that Ministers Vastupāla and Tejaḥpāla constructed a pratolī in front of the temple of Ādinātha. They are dated V.S. 1288 and also inform that the edifice contained the statues of the two ministers. Neither the pratolī nor the statues exist at present.

Minister Sajjana, the first Daṇḍanāyaka appointed by king Jayasiṁha in Sorath is said to have constructed a stone temple of Neminātha on Mt. Girnar in place of the earlier wooden temple. The inscription of Sajjana dated V.S. 1176[11] (A.D. 1119-20) is preserved in the present temple of Neminātha. Girnar stone inscription dated V.S. 1215, Caitra, śu. di. 8, Ravi[12] (9 March, A.D. 1158) records the construction of a devakulikā at the Ujjayant (Girnar) tīrtha. In V.S. 1222 (A.D. 1165-66) and V.S. 1223 (A.D. 1166-67) *Padyās* (stairways) were constructed by Āṁbāka, son of Mahaṁ. Rāṇiga.[13]

Six stone inscriptions embedded over the six doors of the side-shrines of the

triple temple on Girnar, dated V.S. 1288, Phālguna śu.di. 10, Budha[14] (3 March, A.D. 1232) record that Mahāmātya Vastupāla and Tejaḥpāla erected numerous new temples and renovated many old ones on Shatrunjay, Girnar, Abu and at Aṇahilpura, Bhṛgupura, Stambhanakapura, Stambhatīrtha, Darbhāvatī, Dhavalakkaka and other cities. The central shrine in this temple was originally dedicated to Ādinātha but now enshrines the principal image of Mallinātha.

The Jain temple on Taranga hills in North Gujarat is said to have been built by king Kumārapāla and is dedicated to Ajitanātha. There is no inscription in the temple, but the *Vedikās* of two *devakulikās* bear two inscriptions dated V.S. 1285[15] (A.D. 1228-29) record that Mahāmātya Vastupāla got a Khattaka (niche) each in the Caitya made for the inscrease of his religious merit. The Khattakas enshrined images of Ādinātha and Neminātha which were consecrated by Vijayasenasūri, but the niches at present contain an image of a Yakṣa in one and that of a Yakṣiṇī in the other.[16]

Four Jain temples at Kumbhariya (Banaskantha Dist.) were built during the Caulukya period. The Mahāvīra temple has eight niches and sixteen devakulikās. It contains several inscriptions dated V.S. 1119 (A.D. 1062-63) to 1223[17] (A.D. 1166-67). The Śāntinātha temple contains several images of Śreyānsanātha, Śitalanātha, Suvidhinātha and Vimalanātha and the niches bearing inscriptions dated V.S. 1138[18] (A.D. 1081-82). The Neminātha temple, which is the biggest one in the group at Kumbhariya contains several inscriptions of this period. The present image of the Mūlanāyaka is dated V.S. 1675 (A.D. 1618-19). The original image was consecrated in V.S. 1193 (A.D. 1136-37) according to Upadeśa Saptati.[19] The Pārśvanātha temple seems to have been built a few years earlier as it contains an image of Śitalanātha dated V.S. 1161[20] (A.D. 1104-05).

Two splendid temples of marble were built at Delwada on Mt. Abu. The earlier temple, dedicated to Ādinātha was built by Minister Vimala appointed as the Daṇḍanāyaka there by King Bhīmadeva I. According to *Vividhatīrthakalpa*, the temple was built in V.S. 1088 (A.D. 1031-32) and confirmed by a local inscription dated V.S. 1378[21] (A.D. 1321-22). Pṛthvīpāla, a minister of King Kumārapāla and a descendant of the family of minister Vimala renovated the temple in V.S. 1206 (A.D. 1149-50) and added the Raṅgamaṇḍapa and Hastiśālā to the temple.[22] A stone inscription of King Sāraṅgadeva in the Vimala Vasahi on Mt. Abu dated V.S. 1350, Māgha, śu.di. 1, Bhauma[23] (29 Dec., A.D. 1293) records the local feudatory Visaladeva issued a grant for the requisites of the temples on Mt. Abu namely Vimala-vasahikā and Tejaḥpāla Vasahikā.

The most outstanding Jain temple erected by a minister of Gujarat in the Neminātha temple built on Mt. Abu by Tejaḥpāla, the minister of Ṛāṇaka Vīradhavala of Dholka, for the spiritual bliss of his wife Anupamādevī and son Lāvaṇyasiṁha in V.S. 1287, Phālguna ba. di. 3 (3 March, A.D. 1230) as recorded in Mt. Abu stone inscription.[24] The image was consecrated by Vijayasenasūri of Nāgendra

Gaccha. The praśasti was composed by poet Someśvaradeva. Most of the surrounding devakulikās in the Luṇavasahikā were contributed by Tejaḥpāla himself for the religious bliss of the different members of his family.[25]

Bhadreshvar in Kutch is also an ancient centre of Jainism. James Burgess visited the temple at Bhadreshvara in 1874, he noticed an inscription dated V.S. 1134 probably recording repairs and perhaps a grant to the temple by a Jain of the Śrīmālī caste.[26] He also noted inscription dated V.S. 1223 and 1235 on some pillars in the Bhamatī. On the basis of these dates it can be ascertained that the temple was built at least a century or so before V.S. 1134 (A.D. 1077-78). A stone inscription at Luṇa Vasahi on Mt. Abu dated V.S. 1296[27] (A.D. 1239-40) enumerates a number of temples built or renovated by Minister Vastupāla and records that he renovated the temple of Suvidhinātha at Aṇahillapura and installed a new image therein. The epigraph also records that a temple of Ādinātha was erected at Caropa (modern Charup) near Aṇahillapura. Some images in the present Jain temples at Patan bear inscriptions dated V.S. 1294 (A.D. 1237-38) to 1349 (A.D. 1292-93). Many of them record the installation of the images of eminent individuals like Ajitasimha, Radana, Amaracandra, Jinadattasūri and Devabhadrasūri as well as the images of Neminātha and Śāntinātha.

Girnar stone inscription dated V.S. 1288[28] (A.D. 1231-32) records that Vastupāla and Tejaḥpāla constructed and renovated several temples on Mt. Shatrunjay and Mt. Arbuda and in Aṇahilapura, Bhṛgupura, Stambhanaka (Thamna), Stambhatīrtha (Khambhat), Darbhāvatī (Dabhoi), Dhavalakkaka (Dholaka) and other places.

Minister Udayan built a temple of Simandharaswāmin at Dholaka. It was known as Udayana-Vihāra. A fragment of the praśasti of this temple is found engraved on the back of the image of Raṇachoḍaji consecrated in the same temple at Dholaka.[29]

The stone inscription in the Cintāmaṇi Pārśvanātha temple at Khambhat records that the temple was originally built in V.S. 1165 (A.D. 1108-09) and renovated in 1352 by Vijayasiṁha during the reign of Sāraṅgadeva.[30] The present temple is three storeyed and enshrines 132 images.

The copper plate inscription of Prince Cāmuṇḍa records, the existence of a Jain temple at Varuṇaśarmaka[31] (modern Vadasma in Mehsana Dist.).

Ladol copper plates of King Karṇadeva, dated V.S. 1140, Pauṣa ba. di. 14 (9 Jan., A.D. 1084) and those of King Jayasiṁha dated V.S. 1156, Āsāḍha, śu. di. 15, Soma[33] (4 July, A.D. 1099) supply evidence for the existence of a Jain temple dedicated to Sumatinātha enshrined in the Vasahikā erected by Mahāmātya Pradyumna at Ṭākavadhi (modern Takodi-Mehsana Dist.). The Mahāvīra temple at Kanthakot in Kaccha was built in V.S. 1339 during the reign of Sāraṅgadeva. The family members of Āmradeva contributed towards the restoration of the temple in

the 13th cent. A.D.[34] An old temple at Rantej (Mehsana Dist.) contains eight inscriptions dated V.S. 1124 to 1316[35] (A.D. 1067-1260). They record the contribution of the images of Tīrthaṅkaras and Upāsakas.

Most of the Jain images bear inscriptions which record particulars about the donors who got them carved, the sūris who installed them and the dates. They contain inscriptions on the images of 24 tīrthaṅkaras, Jain goddesses Ambikā, Padmāvatī, Śrutadevī etc. Some images of the tīrthaṅkaras are tri-tīrthīs and some are Pañca tīrthīs. The images were contributed for the Śreyas of oneself or one's parents or relatives. The devout donors also made grants of land or provided for other sources of income for daily worship and celebration of pratiṣṭhā and pañca Kalyāṇaka festivals. Devout Jains led Saṅgha for pilgrimage to Śatrunjay, Ujjayanta and other sacred places in Gujarat. Among Jain castes, the Porvāḍas, the Osavāls and the Śrīmālīs are mentioned most often. The Jain images and image inscriptions well reflect the prevalence of Jain religion in various parts of Gujarat, i.e. Khambhat, Radhanpur, Patan, Vadodara, Ghogha, Tharad, Ahmedabad, Idar etc.

Foot-Notes

1. Muni Kalyanavijayaji, *'Vīra Nirvāṇa Saṁvata aur Jaina kāla-Gaṇanā'*, Jalor, 1931, pp. 104 ff.
2. *Ibid.*, pp. 112 ff.
3. U.P.Shah, *Akota Bronzes*, Bombay, 1959, pp. 28 ff.
4. *Ibid.*, p. 28, pl. 74 Cd
5. *Ibid.*, p. 29, pl. 74 a
6. *Ibid.*, p. 38, pl. 75e
7. *Ibid.*, p. 39, pl. 75 f
8. *Epigraphia Indica* (*EI.*) Vol. XXI, pp. 133 ff; G.V. Acharya, *Historical Inscriptions of Gujarat* (HIG). part III, no. 125 B
9. R.C.Parikh and H.G. Shastri, *Gujarat no Rājakīya ane Sānskrutika Itihās*, Vol. IV, p. 121
10. Acharya Kanchansagar Sūri, *Shri Shatrunjay Giriraj Darshan in Sculptures and Architecture*, nos. 489-90.
11. James Burgess, *Antiquities of Kathiawad and Kaccha*, p. 159
12. *Revised List of Antiquarian Remains in the Bombay Presidency (RLARBP.)*, p. 356
13. *HIG.*, Part II, nos. 152-53
14. *HIG.*, Part III, nos. 207-212
15. Muni Jinavijayji, *Prāchina Jain Lekha Saṁgraha (PJLS.)*, no. 543
16. H.G. Shastri, *A Historical and Cultural Study of the Inscriptions of Gujarat*, Ahmedabad, 1989, p. 162
17. Muni Vishalvijayji, *Shri Kumbhariyāji Tīrtha*, nos. 65-84
18. *Ibid.*, nos. 124-137
19. *Ibid.*, pp. 18 f.
20. *Ibid.*, no. 24

21. *PJLS.*, Vol. II, no. 132
22. *Ibid.,* no. 157
23. *HIG.,* Vol. III, no. 223 A.
24. *Ibid.,* no. 167.
25. *Ibid.,* nos. 171-185
26. J. Burgess, *Report on the Antiquities of Kathiawar and Kaccha,* p. 207.
27. PJLS., II, p. 66
28. *Ibid.,* II, nos. 38-43; *HIG.,* Part III, no. 207-212
29. *EI.*, Vol. XXXV, no. 11, pp. 89 ff.
30. *HIG.*, Part III, no. 224
31. *Ibid.,* no. 136 A
32. *Journal of Oriental Institute*, Vol. II, p. 364
33. *Ibid.,* p. 366
34. K.F. Somapura, *The Structural Temples of Gujarat*, Ahmedabad, 1968, pp. 191 ff.
35. *PJLS.,* nos. 461-68.

Commendable Book on cultural Identity of Gujarat*

•

Dr. Rasesh Jamindar

Gujarat has been from the most earliest times a busy field of actions, reactions and interactions of many ethnic and linguistic forces of our cherished sub-continent. Waves after waves of nations and races have swept over its face with their peculiar social, cultural and political institutions; languages, creeds, cultures as varied and variegated as themselves. But during all these phases and processes, Sanskrit remained a backbone factor across the time.

If one desires to have a concrete glimpse of the just narrated characterstics of Gujarat, here is a book* under review, penned by veteran historian of national level professor (Dr.) Vijaysingh Chavda, to be read by one and all. This book discusses these characteristics of Gujarat from the time of Muslim rule till the time we achieved freedom from the British Yoke. The sole aim, as it seems from reading this book, of the author is to make it known to us his findings about the making of the identity of Gujarat and the search for statehood.

As we know, in spite of the synthetic fabric of our cultural unity, every one of our regions from the remote past, have developed and possesed socio-cultural traditions of its own. It is this synthesis, of these seperate and diverse social and cutlural traditions subsisting in different parts of our country and at the same time possessing distinctive individualities, that constitutes the mosaic of Bharatiya Sanskriti. Gujarat is no exception in this regard. Fortunately, Dr. Vijay Singh has successfully portrayed distinctive individualities of Gujarat and more so he tried his level best in the making of the identity of Gujarat with proper understanding and clear perspective. Hence, this book gives interesting readings to its readers about Gujarat from all angles but in nutshell.

This book of Dr. Chavda comprises of nine chapters : (1) Political thread of Medieval Muslim Gujarat, (pp. 22 to 53), (2) Significance of the Portuguese power, reconstituted noble order and expansive, despotic administration (54-77), (3) Particularistic society, mixed ethos, Near-static economy and winds of change in medieval times (78-111), (4) Emergence of Modern Gujarat : Its Political Background (112-138), (5) Dynamics of Social, economic and cultural change (139-157), (6) Currents and cross-currents of the new social mores (158-191), (7) Economy of modern Gujarat : New dimensions revealed (192-224), (8) Civil disturbances, Protest movements and freedom struggle (225-261), (9) Conclusion : The making of the identity of Gujarat and the search for statehood (262-285). These chapters are

---

* *Gujarat in Transition* by Dr. Vijaysingh Chavda, published by Sanket publication, 4-1, Arunodaya Society, Alkapuri, Vadodara 39007, First edition : January 2007, Price Rs. 150/- pp. 290 with a spiral binding.

appended by Bibliographical notes and select readings (286-290).

This detailed mention of the content of this book is to help those who are desirous of knowing about what is there in a store. The Chapterisation way is novel. This book has a spiral binding, of course altogether a new approach. Hence the get up is very simple. It is, therefore, very handy. Being a Gujarati Dr. Chavda could have written this history in Gujarati Language; but for the advantage of the non-Gujarati speaking people he has penned this book in English so that those who are interested in knowing the history and culture of Gujarat have no difficulty in reading it and getting the glimpses therefrom. Price of the book is quite affordable. How one can get a book of almost three hundred pages in just Rs. 150/- ?

The author has painstakingly described the following points with lucidity and at length : The sultanate of Delhi, The Gujarat Sultanate, The Mughal Gujarat, The Portuguese in the 16th century in Gujarat, Mobility under Muslim rule, Administration of Gujarat sultanate; Society, Economy, Language, Literature along with some glimpses of the people of Gujarat during Sultanate rule and special reference to emerging of New Forces such as ecological changes, trade and urbanisation, mixed ethos; Gujarat during Maratha rule; Dynamics of social, economic and cultural change; cultural canvas, society at the beginning of 19th century, Impact of Swami Sahajanand on Gujarati society, inadequacies of the social system and cultural trends, awareness towards rising reform-attitude under the leadership of Sir Sayaji Rao Gaekwad; Gandhiji comes to Gujarat for turning a new leaf; the position of pre-British Gujarat and elements of change, impact and aftermath of the American Civil war; Industrial development, the Swadeshi phase with a difference; Some political upheavals between 1757 and 1857 such as disturbances in Vadodara, Kachchh, the Koli outrages and the Naikda rising, Salt riots; the stirring days of 1857-58 in Gujarat; from politics of protest to politics of agitation.

The twenty-page long Introduction of the author in the beginning and the concluding chapter on the making of the identity of Gujarat and the search for statehood of the same length give us thought-provoking materials and ideas to understand the life and culture of the people of Gujarat since the Muslim rule through centuries till the birth of a modern state of Gujarat, -a 'Moth-eaten' one wherein several of his familiar paragaṇās on its border were not there as summerised by the author. Especially, the three chapters, i.e. 5, 6 and 7 are very very interesting as they give us chequered cultural history of Gujarat by appropriating some hundred pages. Herein the approach is very lucid bringing to our knowledge mixed ethos, mores, reforms, reactions, social system alongwith religious trends about the cultural canvas of our state.

The bibliographical note helps us what to read for what purpose and more so which book is good for the points we prefer to refer and what not. Publication year of many books are not mentioned. Though not exhaustive this bibliography is good for further reading and research.

Dr. V.K. Chavda's labour is quite evidently seen in this work. His presentation, though mostly interpretative, is very interesting. Though he has done away with footnotes, which is generally found in any research work, his writings are in no way below standard. He leaves no stone unturned to get the relevent data as has been known from his bibliographical notes. This is, no doubt, a remarkably readable account on the subject chosen by the author. While going through the pages of this book and reading in between the lines, we find many transitional phases in the political and cultural life of the people of Gujarat since the times of Muslim rule till the search for statehood. This notion is aptly found in the title of this book. This is really a nice contribution on the subject and hence the author certainly deserves our special congratulations. The printing is almost correct barring some flaws of proof-reading. This does not deter us in getting the glimpses of cultural identity of the people of Gujarat.

આધુનિક સમાજ અને મનોચિકિત્સા વિજ્ઞાન

•

ડૉ. પ્રણવ શેલત*

આજના આધુનિક યુગમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય અંગેની જાણકારી લોકો માટે ખૂબ જ અનિવાર્ય થઈ ગઈ છે. હાલમાં ઝડપી જીવનધોરણને લીધે દરેક માનવી માનસિક તાણમાં જીવે છે. લોકોની આશાઓ વિશાળ છે. જેને પૂરી કરવા તેઓ યંત્રવત્ દોડી રહ્યાં છે અને તે આશાઓ પરિપૂર્ણ ન થતાં લોકો હતાશ થઈ જાય છે. અને માનસિક બિમારીનો ભોગ બને છે. માનસિક રોગો અંગે પણ આપણા સમાજમાં હજુ ખૂબ અજ્ઞાન છે. માનસિક રોગો અંગેની જાણકારી લેવી તેથી જ ખૂબ જરૂરી છે. લોકો માનસિક રીતે બિમાર હોવા છતાં પણ નિષ્ણાત મનોચિકિત્સકની સારવાર લેતાં અચકાય છે. જો માનસિક રોગની સારવાર કરવામાં ન આવે તો તેના ગંભીર પરિણામ દર્દીએ તથા સમાજે ભોગવવા પડે છે. ક્યારેક દર્દી આત્મહત્યા કરવા સુધીનું પગલું પણ લઈ લે છે. હાલમાં આપણા સમાજમાં દર ચારમાંથી એક માણસ કોઈને કોઈ માનસિક બિમારીથી પીડાય છે. ૨૦૧૫ સુધીમાં દર ચારમાંથી ત્રણ વ્યક્તિઓ માનસિક બિમારીથી પીડાતી હશે. માનસિક રીતે બિમાર વ્યક્તિની સારવાર કરવામાં ન આવે તો તેના ગંભીર પરિણામો દર્દીના કુટુંબીજનો તથા દર્દીએ પણ ભોગવવા પડે છે. દર્દીનું કુટુંબ આર્થિક તથા સામાજિક રીતે પાયમાલ થઈ જ જાય છે. ઉપરાંત માનસિક રીતે પણ ખુવાર થઈ જાય છે.

માનસિક રોગોના મૂળમાં ઘણીવાર Merital disharmony જેવાં કારણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. ઘરમાં મા અને બાપ વચ્ચે ચાલતા વાદવિવાદ તથા ઝઘડા બાળકના માનસ પર વિપરીત અસર પાડે છે અને તે બાળક જ્યારે મોટું થાય ત્યારે તેનામાં આત્મવિશ્વાસનો અભાવ, કોઈપણ બાબતમાં નિર્ણય લેવામાં અશક્તિને અનિર્ણાયકતા, જીવનની દરેક પ્રક્રિયામાં ડગલે ને પગલે ખોટો ડર અને ભય તેનામાં જોવા મળે છે. બાળકના ઊછેરની પદ્ધતિ તેના માનસિક અને શારીરિક સ્વાસ્થ્ય માટે જવાબદાર હોય છે. બાળકોને વધુ પડતા લાડ લડાવવા, તેને મારઝૂડ કરવી, કારણ વગર, તેને કોઈ પણ કામ માટે વારે ઘડીએ ટોક ટોક કરવું, આ બધી ક્રિયાઓ બાળકના માનસને વિકૃત કરે છે ને છેવટે બાળક મોટું થાય ત્યારે માનસિક દર્દી બની જાય છે. મા-બાપને માટે બાળકનો ઊછેર ઘણો અગત્યનો હોય છે.

It is said that :

If a child lives with hostility
He learns to fight

If a child lives with shame
He learns to feel guilty

If a child lives with encouragement
He learns confidence.

If a child lives with acceptance & friendship
He learns to find love in the world.

માનસિક રોગો અત્યારે છે અને પહેલાં ન હતા તેવું નથી. ૧૫ મી સદીમાં અંગ્રેજ નાટ્યકાર

---

* એમ.બી., ડી.પી.એમ. (સાઇકીયાટ્રી), એમ.આઇ.પી.એસ.
માનસિક તથા મગજના રોગો, મનોજાતિય (સેક્સ) રોગો તથા વ્યસનમુક્તિના નિષ્ણાત

શેક્સપિયરના નાટકોમાં કેટલાંય માનસિક પાત્રોનું નિરૂપણ થયેલું છે. જેમ કે હેમ્લેટ, કીંગ લીયર. હેમ્લેટમાં To do or Not to do જેવી અનિર્ણાયક પરિસ્થિતિ જોવા મળે છે. King learમાં Schizophrenia રોગનાં લક્ષણો તેના પાત્રમાં પ્રસ્થાપિત થયાં છે. ભૂત, પિશાચ, દોરા ધાગા કરવા, કુંડાળામાં પગ પડવો ને અહિત થવું આ બધાં અંધશ્રદ્ધાનાં કારણો છે. શેક્સપિયરના નાટકોમાં ભૂત, પિશાચ, ડાકણ વગેરે બાબતોનું નિરૂપણ જોવા મળે છે જે તે વખતના અંગ્રેજ સમાજનું માનસ દર્શાવે છે. આ બધા ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે માનસિક રોગો હજારો વર્ષો પહેલાં પણ અસ્તિત્વમાં હતા અને આજે પણ છે. ફરક એટલો જ છે કે અત્યારે જે તે રોગોનું વર્ગીકરણ અને નામકરણ થયું છે જે પહેલાં અસ્તિત્વમાં ન હતું.

માનસિક સ્વાસ્થ્ય તથા માનસિક બિમારીઓ અંગે લોકોને ઘણા મૂંઝવતા પ્રશ્નો છે. જેનું નિરાકરણ અત્રે આપેલ છે.

(૧) મનોચિકિત્સક અથવા માનસિક રોગોના નિષ્ણાત કોણ હોય છે ?

મનોચિકિત્સક એવા મેડિકલ ડૉક્ટર છે કે જેમણે માનસિક રોગને (માનસિક તથા લાગણીથી ઉદ્‌ભવતી સમસ્યાઓને) થતો રોકવામાં, નિદાનમાં, તથા સારવારમાં નિપુણતા મેળવેલ હોય છે. મનોચિકિત્સક એક લાયસંસ ફિઝિશ્યન છે કે જે રોગના શારીરિક તથા માનસિક ભાગને સમજવામાં પારંગત થયેલ હોય છે, અને તે લેબોરેટરી ટેસ્ટ કરાવવા, દવાઓ લખી આપવી તથા માનસિક સમસ્યાઓની સારવાર કરવામાં પારંગત હોય છે. આ પારંગતતા ખાસ અગત્યની છે. કારણ કે કેટલીક ગંભીર શારીરિક બિમારીઓ જેમકે મગજનો તાવ, હોર્મોનની સમસ્યાઓ, હાઈ બ્લડપ્રેશર એવાં ચિહ્નો પેદા કરે છે કે જે માનસિક બિમારીનાં જેવાં જ હોય છે. સ્વાસ્થ્ય તથા બીમારીના માનસિક, શારીરિક તથા સામાજિક પહેલૂઓની સમજદારી સાથે મનોચિકિત્સક માણસની સારવાર કરવા તૈયાર હોય છે.

(૨) મને શી રીતે ખબર પડે કે મારે મનોચિકિત્સક(માનસિક રોગોના નિષ્ણાત)ની સારવારની જરૂર છે ?

જો તમને નીચે જણાવેલમાંથી કોઈ સમસ્યાઓ હોય, અને જો તેનું કાંઈ નિરાકરણ ન આવતું હોય તો તમારે મનોચિકિત્સકની સારવાર લેવી હિતાવહ છે.

- નિરાશા, હતાશા, ઉદાસીનતા
- વધુ પડતો માનસિક તણાવ કે ચિંતા **(anxiety)**
- અપૂરતી ઊંઘ, ઊંઘમાં બિહામણાં સ્વપ્ના
- ઊંઘમાં ચાલવું કે બબડવું અથવા ઊંઘ અંગેની બીજી સમસ્યાઓ
- દારૂ, ડ્રગ્સ, ચરસ, ભાંગ, ગાંજો, બ્રાઉન સુગર, બીડી, સિગારેટ, તમાકુનું સેવન
- ખોરાકને લગતી સમસ્યાઓ **(Eating Problems)**
- બીજી વ્યક્તિઓ સાથેના સંબંધમાં વારંવાર ઊભી થતી મુશ્કેલીઓ
- લોકોનો, જગ્યાઓનો કે બનાવો અંગેનો વધુ પડતો ભય
- લગ્નજીવનને લગતી સમસ્યાઓ અથવા કૌટુંબિક સમસ્યાઓ
- યાદશક્તિમાં, કામમાં ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં તથા નિર્ણય લેવામાં પડતી મુશ્કેલીઓ
- જાતિય સમસ્યાઓ **(Sexual Problems)**
- નોકરી ધંધામાં કામ કરવામાં મુશ્કેલી અથવા સ્કૂલમાં ભણવામાં મુશ્કેલી
- અનધિકૃત પ્રવેશતા **(Intrusive)** તથા કાબૂ ન કરી શકાય તેવા વિચારો તથા વર્તન
- આત્મહત્યાના વિચારો તથા આવેગાત્મક વર્તન
- લાંબા ગાળાની શારીરિક દુઃખાવાની ફરિયાદ અથવા બીજાં શારીરિક ચિહ્નો કે જે મેડિકલ સારવારથી

સારાં ન થતાં હોય.

સામાન્ય રીતે, જો તમે દરરોજ કોઈ પણ કારણ વગર નાની નાની બાબતોમાં ચિંતાતુર કે ઉદાસ થઈ જતા હો તો આપને માટે મનોચિકિત્સકની સલાહ લેવી અનિવાર્ય છે. કેટલાક લોકો તેમ કરવામાં ઇચ્છુક નથી હોતા કારણ કે તેઓ વિચારે છે કે માનસિક રોગોના નિષ્ણાત ફક્ત તોફાની દર્દીઓની જ સારવાર કરે છે. જ્યારે હકીકત એ છે કે મનોચિકિત્સક વિવિધ પ્રકારના માનસિક રોગોની સારવાર કરે છે. સામાન્યથી માંડીને વધુ ગંભીર પ્રકારની બિમારીવાળા કેટલાક લોકો મનોચિકિત્સકની મુલાકાત લેવાનું ટાળે છે કારણ કે તેઓ માને છે કે સારા દયાવાન **(Sympathetic)** મિત્રની સાથે ચર્ચાથી મનોચિકિત્સકની મુલાકાતને ટાળી શકાશે. મિત્રો ઘણી બધી પરિસ્થિતિમાં આ અંગે મદદ કરી શકે પણ તેઓ તમારી પરિસ્થિતિ અંગે વાસ્તવિક રીતે **(objectively)** તથા વ્યાવસાયિક ધોરણે તારણ કાઢવા કુશળ નથી હોતા તથા દવાઓ અંગેનું જ્ઞાન પણ ધરાવતા નથી.

(૩) વિસ્તૃત રીતે જોતાં માનસિક રોગોમાં કેવાં પ્રકારનાં લક્ષણો જોવા મળે છે.

(A) **હતાશા : (Depression ડિપ્રેશન, ઉદાસીનતા)**

• મન ઉદાસ અને નિરાશ રહેવું. • આનંદની પ્રવૃત્તિઓ પણ નિરસ લાગે. • રોજિંદા કાર્ય કરવાની પણ ઇચ્છા ન થાય - સેક્સમાં રસ ન પડે • ઉંઘ ઓછી થઈ જવી • ભૂખ ન લાગવી, વજન ઊતરી જવું • સૂનમૂન બેસી રહેવું. • લાગણીશૂન્ય અને લોકોથી વિમુખ થઈ જવું. • અશક્તિ લાગવી, શરીરના જુદા જુદા ભાગમાં દુઃખાવો થવો • આત્મવિશ્વાસ ન રહેવો • નિરાશાવાદી બનવું • યાદશક્તિ ઓછી થઈ જવી, બેધ્યાનપણું • આપઘાતના વિચારો અથવા પ્રયાસ કરવો.

★એન્ટી-ડીપ્રેસેન્ટ મેડીસીન્સ, વીજળીક શોક (ઈ.સી.ટી.) તથા સાઈકોથેરાપીથી ઘણો ફાયદો થાય છે.

(B) **મનોવિચ્છિન્નતા - (schizophrenia - વિચારવાયુ. ગાંડપણ**

આ રોગમાં વ્યક્તિનો વાસ્તવિકતા સાથેનો સંબંધ તૂટી જાય છે. તેના મુખ્ય બે પ્રકાર છે.

• Non-Pranqoid : આડાઅવળું બોલવું, કારણ વગર હસવું, એકલા બબડવું, તાકી રહેવું, સૂનમૂન થઈ જવું • ઉશ્કેરાઈ જવુ, તોડફોડ કરવી, રખડ્યા કરવું, નિયમિત ખાવું-ઊંઘવું, ન્હાવું કે કામે જવું નહીં.

• Paranoid : બહારથી સ્વસ્થ દેખાતી વ્યક્તિ, શંકાશીલ થતી જાય છે. • બીજા લોકો મારી વાતો કરે છે, મારી નાંખવાના છે તેવી બીક કરવી. • પોતાના પતિ પત્નીના ચારિત્ર્ય વિશે શંકા કરવી. • કાનમાં ભણકારા વાગવા. ધંધાકીય તેમજ સામાજિક કાર્યોથી અળગા થતા જવું વગેરે.

★ એન્ટી-સાઈકોટીક દવાઓ અને ઈસીટીથી રોગ પર કાબૂ મેળવી શકાય છે.

(C) ઉન્માદ - **(Mania - ચઢ ઉતર)**

• અકારણ અતિશય આનંદ ઉત્સાહમાં રહેવું. • વિવેકબુદ્ધિ ગુમાવી બેસવી જેના કારણે ખોટા ખર્ચા કરે, મહત્ત્વાકાંક્ષી કાલ્પનિક યોજના ઘડે. • વધારે પડતું બોલવું કે ગીતો ગાવા • ઊંઘની જરૂર ઓછી થઈ જાય, વધારે પડતું ફરે અને ઉશ્કેરાઈ જાય.

★ ઘણા દર્દીઓને ચઢ ઊતરની (BIPLOLAR) બીમારીમાં ઉન્માદ અને હતાશાના વારાફરતી

હુમલા આવે છે.

• એન્ટી મેનીક દવાઓ અને ઈસીટીથી સંપૂર્ણ પણે ફાયદો થાય છે.

(D) **ચિંતાજન્ય રોગો (Neurosis Anxiety Disorders)**

આ રોગોનું મુખ્ય કારણ વ્યક્તિના અજાગૃત મગજમાં ચાલતા વિગ્રહ છે જેનાથી ઉત્પન્ન થતો તણાવ શરીરમાં જુદી-જુદી રીતે અસરો કરે છે. • **તણાવ** : (Panic Anxiety Disorder) : દર્દીને ઓચિંતી સખત ગભરામણ થાય, છાતીના ધબકારા વધી જાય, મુંઝારો, દુઃખાવો, ચક્કર, પરસેવો છૂટે, હાથ-પગ ઠંડા થઈ જાય, હમણાં જ જીવ જતો રહેશે તેવું લાગવું વગેરે થાય છે. • **મનોગ્રસ્તિ** : Obsessive compulsive Neurosis - ધૂનરોગ) : એક જ પ્રકારના વિચારો કે ક્રિયા વારંવાર કરવા (હાથ ધોવા, વારંવાર ગણવું), સમજતાં હોવા છતાં ક્રિયા વિચારને રોકી શકતા નથી. એ કરવાથી જ તણાવ મુક્ત થઈ શકે છે. • **હિસ્ટેરિયા** : સામાન્ય રીતે યુવાન સ્ત્રીઓમાં જોવા મળતી આ બિમારીમાં માનસિક ચિંતાના કારણે વારંવાર બેભાન થાય, દાંત-ખીલી બંધાઈને તાણ આવવી, મૂંગા થઈ જવું, વગેરે લક્ષણો જોવા મળે છે.

★ એન્ટી એફ્ઝાયટી દવાઓ, બીહેવીયર થેરાપી, નારકોથેરાપી તથા સાયકોથેરાપીથી ઘણો જ સરસ ફાયદો થઈ શકે છે.

(E) **મગજના રોગો - (ચક્કર આવવા)**

• **માથાનો દુઃખાવો** : (Migraine, Tension, Headache) : લાંબા સમયનો તણાવયુક્ત માથાનો દુઃખાવો અચાનક તીવ્ર અડધા માથાનો દુઃખાવો (Migraine)

• **વાઈ** : (Epilepsy) : ગમે તે સ્થળ કે સમયે અચાનક બેભાન થઈ પડી જવું, આખા શરીરમાં ઝાટકા આવવા, ચક્કર આવવા જે દરમ્યાન ઘણીવાર પેશાબ થઈ જવો, ઈજા થવી, દાંતથી જીભ કચરાઈ જવી, મોઢે ફીણ આવવું.

• **સનેપાત** : (Dementia) : આ રોગમાં જ્ઞાનતંતુની નબળાઈને લીધે વારંવાર ભૂલી જવું, લવરીએ ચઢી જવું અને વર્તન તેમજ વ્યક્તિત્વ બદલાઈ જવું.

★ દવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. ખાસ કરીને વાઈ સંપૂર્ણપણે મટી શકે છે.

(F) **અન્ય માનસિક રોગો**

• **મનોજાતિય રોગો** : નપુંસકતા, ઇન્દ્રિયની નબળાઈ, શીઘ્રપતન, હસ્તમૈથુન વગેરે. - બાળ મનની સમસ્યાઓ : મંદબુદ્ધિ, પથારીમાં પેશાબ કરી જવો, ભણવામાં તકલીફ પડવી, વધારે પડતું તોફાન કે એક્ટીવ રહેવું વગેરે. - વ્યસન કે બંધાણ : (Addictions) : સીગારેટ તમાકુથી શરૂ કરીને દારુ, ચરસ ભાંગ કે ગાંજો, અફીણ-બ્રાઉન સુગરની આદત હોવી.

• દર્દી ઇચ્છે તો આમાંથી રાહત મેળવી શકે છે.

• **સંસ્કૃતિ જન્ય રોગો** : તીવ્ર મનોવિકૃતિ જેમ કે માતા આવવા, પડછાયામાં પડી જવો, કુંડાળામાં પગ પડવો, પડછાયામાં આવી જવું, ધાતુદોષ થઈ જવો. - વ્યક્તિની ઊણપો - છિન્ન માનસ, આવેગયુક્ત માનસ જે ઘણી મોટી સમસ્યાઓ ઘરમાં ઊભી કરે છે.

માનસિક રોગોને શારીરિક રોગો કરતાં સ્હેજ પણ ઓછું મહત્ત્વ આપશો નહીં. માનસિક બિમારીમાં પણ આધુનિક સારવાર પદ્ધતિ ખૂબ સફળ પુરવાર થઈ છે. દોરા-ધાગાથી તે મટી શકે છે એવી માન્યતા ભૂલભરેલી છે.

(૪) મનોચિકિત્સકે (માનસિક રોગોના નિષ્ણાતે) કેવા પ્રકારની તાલીમ લીધી હોય છે ?

મનોચિકિત્સકે સઘન તાલીમ લીધી હોય છે. સાડા ચાર વર્ષ મેડિકલ કૉલેજમાં અભ્યાસ, ત્યાર બાદ ૧ વર્ષ વિવિધ હૉસ્પિટલોમાં મેડિકલ તથા સર્જિકલ કેસોને વધુ ઊંડા પ્રમાણમાં સમજી તથા તેની સારવાર કરવા અંગેની તાલીમ. તે પછી બે અથવા ત્રણ વર્ષ માનસિક રોગોના વિષયમાં તાલીમ લીધી હોય છે, જેના દ્વારા માનસિક રોગોનાં નિદાન તથા સારવારમાં સાનુકૂળતા રહે. વ્યસન-મુક્તિ અંગેની સઘન તાલીમ ફક્ત મનોચિકિત્સક જ આ અંતિમ સમયગાળામાં જ મેળવી લે છે. તદ્ઉપરાંત તેને મનોજાતિય રોગો (સેક્સ ને લગતા રોગો) અંગેની તાલીમ પણ આપવામાં આવે છે.

(૫) હું દર્દી તરીકે પ્રથમ મુલાકાતમાં મનોચિકિત્સક (માનસિક રોગોના નિષ્ણાત) પાસેથી શું આશા રાખું ?

બીજા કોઈપણ ડૉકટરની જેમ તમારા મનોચિકિત્સક તમને થતી તકલીફો અંગે વિસ્તારથી જણાવવાનું કહેશે. તે તમને પૂછશે કે તકલીફો ક્યારે શરૂ થઈ તથા તકલીફોએ કઈ રીતે તમારી રોજબરોજની જિંદગીને અસર કરી. તમારા મનોચિકિત્સકને આપના અંગે નીચે જણાવેલી બાબતોમાં વધુ રસ પડશે.

- આપનું કૌટુંબિક વાતાવરણ **(Family Background)**
- મેડિકલને લગતી બીમારીઓ
- આપનો ઊછેર
- આપે કંઈ દવાઓ લીધી હોય તો તે અંગે જાણકારી

મનોચિકિત્સક આપને જરૂર પડ્યે **Psychological Tests,** લેબોરેટરી ટેસ્ટ તથા ફિઝિશિયન દ્વારા ચેકઅપ કરાવવાનું કહી શકે. મનોચિકિત્સક દ્વારા આપની સંપૂર્ણ તપાસ કરી લીધા બાદ, તે આપને આપની સમસ્યા અંગે નિદાન જણાવશે તથા જરૂરી દવાઓ લખી આપશે.

આ શરૂઆતની મુલાકાત બાદ આપનો મનોચિકિત્સક અંગેનો અભિપ્રાય કેવો રહ્યો ? તમે જેમને મળ્યા નથી તેવી વ્યક્તિ સાથે આપની સમસ્યાઓ (પરેશાન કરતી) અંગે વાતચીત કરવાનો અનુભવ કેવો રહ્યો ? શું મનોચિકિત્સકે આપને ધ્યાનથી સાંભળ્યા તથા આપની લાગણીઓ અંગે પૂરતું ધ્યાન આપ્યું ? શું આ મનોચિકિત્સક વિશ્વાસ મૂકવાને લાયક છે ? જો આપને મનોચિકિત્સક અંગે પહેલી મુલાકાતમાં કોઈ ફરિયાદ ન હોય તો બીજી મુલાકાતમાં મનોચિકિત્સક આપની સાથે મળીને આપની સમસ્યાને વધુ ઊંડાણથી સમજીને તેનું નિરાકરણ કરશે.

(૬) માનસિક રોગોની સારવારમાં શું થાય છે ?

મનોચિકિત્સક ફિઝિશિયનની જેમ જ અલગ અલગ માનસિક રોગો માટે અલગ અલગ પ્રકારની સારવાર કરે છે. જેમકે-

- દવા દ્વારા અપાતી સારવાર [હતાશા માટે, ટેન્શન ઓછું કરવા, ઊંઘ માટે, અજુગતા વિચારો અટકાવવા માટે, વગેરે...]
- ઈલેક્ટ્રો કન્વલ્ઝીવ થેરાપી **(ECT)** (વીજળીક શોક દ્વારા અપાતી સારવાર)
- નારકોથેરાપી (દર્દીના મનની અંતરંગ વાતો જાણી તેના દ્વારા રોગનું નિરાકરણ કરવાની પદ્ધતિ)
- સાયકોથેરાપી.
  - **Individual Psychotherapy**

    (એક એવી પદ્ધતિ જેમાં મનોચિકિત્સક તથા દર્દી રેગ્યુલર મીટીંગમાં સાથે કામ કરે છે.

જેથી દર્દીનો માનસિક તનાવ ઓછો થાય)

મનોચિકિત્સક : - દર્દીને ધ્યાનથી સાંભળે છે.
- દર્દીની સમસ્યા સમજે છે.
- દર્દીના વિચારવર્તન તથા લાગણીમાં રહેલી જોખમી વસ્તુ તરફ ધ્યાન દોરે છે.
- દર્દીને લાગણીની સમસ્યાઓમાંથી મુક્તિ અપાવે છે.

- **Group Therapy**
- **Family Therapy**
- **Marital Therapy**
- **Behaviour Modification**

(૭) સારવાર કેટલા લાંબા સમય સુધી ચાલશે ?

★ કેટલીક માનસિક સમસ્યાઓની સારવાર ઝડપી થાય છે : ૩ થી ૧૨ અઠવાડિયામાં. જ્યારે કેટલીક માનસિક સમસ્યાઓ લાંબા ગાળાની સારવાર માંગી લે છે કે જેમાં અમુક કિસ્સામાં સાયકોથેરાપી આપવામાં આવે છે. જે એક કે વધારે બેઠકો **(Sessions)** માં ચાલે છે.

★ કેટલાક દર્દીઓ કે જેમને હતાશા/નિરાશાનાં ચિહ્નો હોય તથા અન્ય કોઈ એવી માનસિક બીમારી હોય કે જેમાં દવાથી સારું પરિણામ આવી શકે તેમ હોય તેમને દવા આપ્યા બાદ દર પંદર દિવસે અથવા મહિને ચેક-અપ માટે બોલાવવામાં આવે છે કે જેથી કરીને દર્દી સાથે ખુલ્લા મને વાતચીત થઈ શકે, દવાની આડ અસર કોઈ હોય તો તે અંગે માહિતી મેળવી શકાય તથા દવાનો ડોઝ વધારી-ઘટાડી શકાય.

★ કેટલાક દર્દીઓ કે જે લાંબા ગાળાની માનસિક બીમારી **(Chronic illness)**થી પીડાતા હોય તેવા દર્દીઓને દવા પર મૂકીને લાંબા સમય સુધી તેમને મનોચિકિત્સક ની નિયમિત મુલાકાત લેવાનું સૂચન કરાય છે, બરાબર એવી જ રીતે કે જેમ કોઈ લાંબા ગાળાની શારીરિક બીમારીના દર્દીઓ (જેમ કે ડાયાબીટીસ) તેમના ફિઝિશ્યન પાસેથી મેઈન્ટેનન્સ સારવાર મેળવતા હોય છે. દા.ત. એવા દર્દીઓ કે જેઓ **Schizophrenia/Biplolar Disorder** થી પીડાતા હોય તેમને મેઈન્ટેનન્સ સારવારથી સફળ તથા રચનાત્મક જિંદગી જીવતા કરી શકાય છે.

(૮) જો દર્દી બાળક હોય તો શું કરવું ?

જેમ બાળરોગોના નિષ્ણાત ડૉક્ટર **(Paediatrician)** બાળકોના મેડિકલ પ્રોબ્લેમના ઉકેલની આવડત તથા લાયકાત ધરાવતા હોય છે તેવી જ રીતે મનોચિકિત્સક પાસે બાળમાનસની સમસ્યાઓ અંગે વિસ્તૃત જ્ઞાન હોય છે. જેમાં બાળકના ઉછેરથી માંડીને બાળમાનસની સમસ્યાઓની સારવારનો પણ સમાવેશ થાય છે.

મળમાર્ગના રોગો

•

ડૉ. કે. એસ. પુરોહિત* એમ.એસ.

પાચનતંત્રનો વ્યાપ મુખથી લઈને ગુદા સુધી હોય છે. પાચનતંત્ર એ મુખ્યત્વે ખોરાકનું પાચન અને ત્યાર બાદ ઉત્સર્જનનું કાર્ય કરે છે. આ તંત્રમાં મુખ, અન્નનળી, જઠર, નાનું તથા મોટું આંતરડું અને ગુદાનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત બીજા અંગોનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે.

પાચનતંત્રનો છેલ્લો ભાગ મોટું આંતરડું કહેવાય છે. આ આંતરડાના છેલ્લા ૧૫ થી ૨૦ સે.મી. ના ભાગને મળાશય કહે છે. અને તેના પણ છેલ્લા ૪ સે.મી.ના ભાગને ગુદા કહે છે. બહારના દ્વારને ગુદાદ્વાર કહે છે.

મળ વિસર્જનની પ્રક્રિયા એ લગભગ દરરોજ થતી હોવાથી અને આ ભાગ દરદી પોતે જોઈ ન શકતો હોવાને કારણે આ ભાગના રોગો ઘણી અગત્ય ધરાવે છે. વળી આ ભાગના રોગો દરદીમાં અને ખાસ કરીને જુવાન દરદીમાં ક્ષોભ પણ જન્માવે છે અને તેથી ઉપેક્ષા પણ પામતા હોય છે. જો સામાન્ય સમજણ કેળવી અને રોગોનો સમયસર ઉપચાર કરવામાં આવે તો ઈલાજ સરળ હોય છે.

આ રોગો છે.

- મસા (Piles, Hermorrhoids)
- વાઢિયો (Fissure)
- ભગંદર (Fistula)
- પાક થવો (Abscess)
- હઠીલી ખંજવાળ (PruritusAni)
- ગુદાનું સાંકડું થવું (Anal Stenosis)
- કેન્સર

૧. મસા (Piles, Haemorrhoids)

ગુદાની અંદરની ચામડી સુંવાળી અને લાલ હોય છે. આ અંદરની ચામડી નીચે લોહીની શીરાઓ હોય છે. જો આ નસો ફૂલી જાય અને ચામડી સાથે ઉપસી આવે તો તેને મસા કહે છે.

શરૂઆતના તબક્કામાં આ મસા નાના હોય છે પરંતુ તે ઉત્તરોત્તર વધતા જાય છે. જો તેમનું કદ વધી જાય તો તે ગુદા માર્ગેથી બહાર લટકી પડે છે. સામાન્ય ચાલવામાં આવે કે છીંક-ઉધરસ આવે તો પણ તે મસા બહાર આવી જાય છે. દરદીઓ આવા મસાને હાથ વડે દબાવીને અંદર સરકાવી દેવાનું શીખી જતા હોય છે.

રક્તસાવ (Bleeding) એ મસાનું ખૂબ અગત્યનું લક્ષણ છે. આ લોહી સંડાસ જતી વખતે, ખાસ

* ગેસ્ટ્રોસર્જન, લેપરોસ્કોપીસ્ટ અને થેરાપ્યુટીક એન્ડોસ્કોપીસ્ટ : સુભદ્રા ગેસ્ટ્રોસર્જરી હૉસ્પિટલ, કોચરબ આશ્રમ સામે, આશ્રમ રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

કરીને મળ જ્યારે વધુ કઠણ હોય ત્યારે, થાય છે. આ લોહી એકદમ લાલ અને તાજુ (Fesh bleeding) હોય છે. સંડાસ ગયા પછી ટપકાંના સ્વરૂપે અથવા ક્યારેક પીચકારીની જેમ ઊડે છે. વધુ પડતો રક્તસાવ થઈ જાય તો એનિમિયા થાય છે. ક્યારેક આ બહાર લટકેલ મસામાં લોહી ગંઠાઈ જાય તો ખૂબ દરદ ઉપડે છે.

૨. વાઢિયો (Fissure)

ગુદા દ્વાર અને ત્યાંથી અંદરના માર્ગે ૩-૪ સે.મી.ને ગુદા કહે છે. આ માર્ગની ચામડી ખૂબ સંવેદનશીલ હોય છે. ક્યારેક ખૂબ કઠણ મળ પસાર થતાં આ ચામડી ચીરાઈ જાય છે અને ખૂબ દુ:ખાવો થાય છે જે મળત્યાગ પછી પણ અમુક સમય સુધી રહે છે. ક્યારેક આ વાઢિયો વારંવાર પડે છે અને જરાક સરખી ચામડી પણ બહાર આવે છે જેને દરદી "મસા" તરીકે ઓળખાવે છે પણ વાસ્તવમાં આ મસો નથી.

વાઢિયાના દર્દમાં રક્તસાવ પણ ક્યારેક થાય છે પણ એનું મુખ્ય ચિહ્ન એ રક્તસાવ નહિ પણ દુ:ખાવો છે.

૩. પાક થવો (Peri-anal abscess)

ગુદાની આજુબાજુ ચરબીનું પ્રમાણ વધુ હોય છે. આ ચરબીમાં સામાન્ય રીતે લોહીનો પ્રવાહ ઓછો વહેતો હોય છે. ગુદાની અંદર રહેલી ગ્રંથિમાંની કોઈ પણ એકનું મુખ બંધ થઈ જતાં તે પાકીને ગુમડાનું રૂપ ધારણ કરે છે. અને ગુદાની એક અથવા બીજી બાજુ ઊપસી જાય છે. દરદીને ખૂબ સણકા મારી દરદ થાય છે અને તાવ પણ આવે છે.

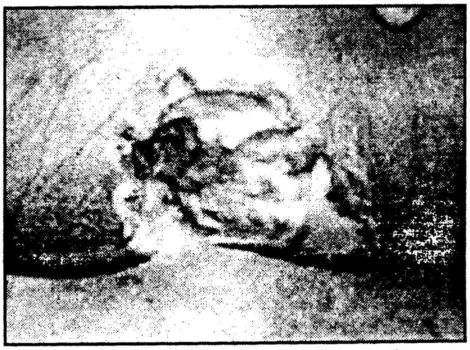

પરુ થયેલો ભાગ

૪. ભગંદર (Fistula in ano)

ઉપર પ્રમાણે જ્યારે પાક થાય ત્યારે તેને શસ્ત્રક્રિયા કરી, ચેકો મૂકી પરુ કાઢી લેવામાં આવે છે. આવા કેસમાં ઘણીવાર રૂઝ આવતાં આવતાં એક નાનકડો રસ્તો (tract) રહી જવા પામતો હોય છે જેનો એક છેડો અંદર ગુદામાં અને એક છેડો બહાર ચામડી પર ખૂલતો હોય છે. આને ભગંદર કહે છે.

આ ભગંદરનો બહારનો છેડો વારંવાર બંધ (block) થઈ જવાથી અંદર પરુ ભેગું થાય અને થોડા થોડા દિવસના અંતરે પરુ નિકળતું હોઈ અંદરનાં કપડાં પર ડાઘ પણ પડતો હોય છે. જ્યારે અંદર માર્ગમાં (tract-માં) પરુ ભેગું થાય ત્યારે દરદ પણ થતું હોય છે અને ગુદાની નજીક ફોડલી જેવું ઊપસી જતું હોય છે. ક્યારેક આવા રસ્તા (tracts) એક કરતાં વધુ પણ હોય છે.

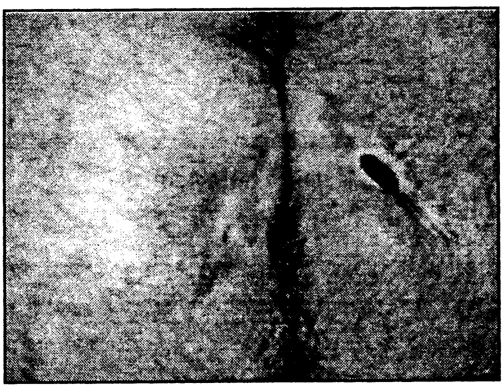

ભગંદર

૫. કેન્સર :

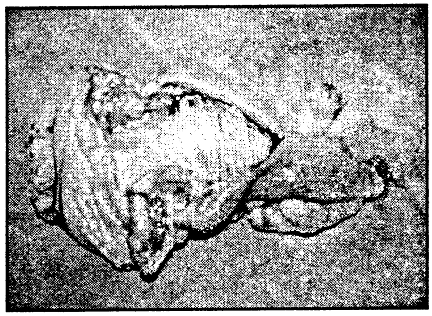

કેન્સરનો ભાગ

આ રોગ એટલો સામાન્ય નથી. પરંતુ જ્યારે જ્યારે રક્તસાવ થતા હોય ત્યારે દરદીના મનમાં કેન્સર સૌ પ્રથમ ભય કરી જતો હોય છે. ગુદાના કેન્સર ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. મળાશયના કેન્સર વધુ પ્રમાણમાં જોવામાં આવતાં હોય છે.

રક્તસાવ એ સૌથી સામાન્ય ચિન્હ છે, પરંતુ આમાં લોહી એકદમ લાલ નહિ પણ થોડા ઘેરા રંગનું હોય છે અને મળ સાથે મિશ્ર થઈ જતું હોય છે, દર્દીનું વજન પણ વગર કારણે ઘટતું જતું હોય છે.

સારવાર :

(૧) મસા **(Piles, Haemorrhoids) :**

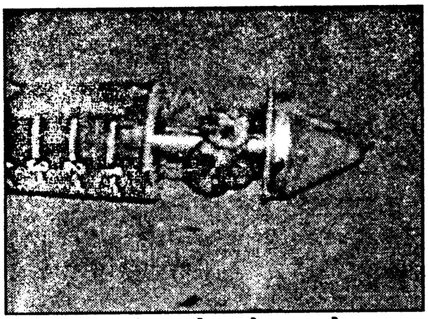

મશીન વડે કાઢેલ મસો

એ માન્યતા ખોટી છે કે કોઈ પણ સારવાર વિના મસા મટી જાય છે, હા, મસામાંથી થતો રક્તસાવ એ વારંવાર થાય અને બંધ થતો હોવાને લઈ દર્દીને મટી ગયાનો ભાસ થતો હોય છે.

શરૂઆતના તબક્કે, જ્યારે મસા બહાર આવી ગયા ન હોય અને ફક્ત રક્તસાવ જ થતો હોય ત્યારે ઓપરેશનમાંથી બચી શકાય છે. આ તબક્કે ફક્ત ઇંજેક્શન અથવા રબર બેન્ડથી બાંધી શકાય છે. આમાં દાખલ થવાની પણ જરૂર પડતી નથી.

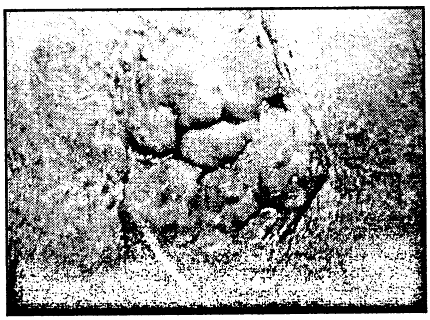

બહાર નીકળેલા મસા

જો મસા બહાર આવી ગયા હોય અને દબાવીને પાછા મૂકવાની જરૂર પડતી હોય તો ઓપરેશન વિના કોઈ વિકલ્પ રહેતો નથી. આ ઑપરેશનમાં બધા મસા કાઢી નાખવામાં આવે છે અને ૧ કે બે દિવસ હૉસ્પિટલમાં રોકાવું પડતું હોય છે. ઓપરેશન વિના કોઈ પદ્ધતિ નથી. હા, જો ખૂબ ઓછા અથવા ખૂબ વધુ તાપમાનથી મસાનો નાશ કરી એને "વિના ઑપરેશન"માં ખપાવીએ તો વાત જુદી છે !!

હમણાં એક નવીન પદ્ધતિ પણ અમલમાં આવી છે જેમાં ઓપરેશન એ સ્ટેપલરની મદદથી થાય છે. આ થોડું મોંઘું પડે છે પણ દરદ અને સમય ઘણો ઘટી જાય છે.

(૨) વાઢિયો : **(Fissure)**

આગળ જણાવ્યું તે પ્રમાણે આ એક ચીરો હોય છે જે થોડી ધીરજ રાખતાં જાતે જ રૂઝાય છે. આ દરમિયાન જો મળને નરમ રાખવામાં આવે, હૂંફાળા પાણીનો શેક લેવામાં આવે અને ગુદાની ચામડીને બહેરી કરવા મલમ લગાડવામાં આવે તો ૪ થી ૬ દિવસમાં મટી જાય છે.

જો વાઢિયાનું દર્દ વારંવાર થાય અથવા થયા પછી મટે જ નહિ તો એનું ઓપરેશન કરવામાં આવે છે. મસાના ઓપરેશન કરતાં તે ઓછું ખર્ચાળ અને ઝડપથી સાજા કરે છે.

(૩) ભગંદર (**Fistula-in-ano**) :

આ દર્દ પણ એવું છે કે જેમાં ઓપરેશન એ એક જ ઉપાય છે. ઘણી પદ્ધતિમાં દોરો પસાર કરી "વિના ઓપરેશન" એવું નામ આપતા હોય છે પણ આ એક પ્રકારનું ઓપરેશન જ છે. જો આ દર્દમાં વિલંબ થતો હોય તો ઓપરેશનની જટિલતા વધી જાય છે. અને ક્યારેક ભગંદર ફરી વાર થાય છે. આ દર્દમાં ડ્રેસિંગ પણ ઘણા લાંબા સમય સુધી ચાલે છે.

(૪) **કેન્સર** :

આ એક મોટો રોગ છે. પણ એ જાણવૂં ખૂબ અગત્યનું છે કે જો શરૂઆતના તબક્કે પકડી લેવામાં આવે તો મટી શકે છે.

જો કેન્સર, જે ચાંદા અથવા ગાંઠ સ્વરૂપે હોય છે, તે ગુદાના મુખ પાસે જ હોય તો ઓપરેશન કરી સંડાસનો માર્ગ પેટના નીચેના પેઢાના ભાગ ઉપર કરવામાં આવે છે.

આ રોગથી જરા પણ ગભરાવવાની જરૂર નથી કારણ કે વિજ્ઞાન આગળ વધ્યું હોવાને કારણે ઓપરેશન, શેક અથવા દવાઓની મદદથી એને કાબૂમાં લાવી શકાય છે.

* * *

Medical Management of Tuberculosis

•

Dr. Kirti K. Shelat, M.S.

This article has its bearing on the training programme conducted at T.B. Hospital Astodia pertaining to RNTCP (Revised National tuberculosis Control Programme) on the 8th and 9th March, 2007. The entire training programme was conducted by Dr. Makwana. and other Doctors.

Tuberculosis is a discase caused by bacteria belonging to the group Mycobactirium. Two bacteria of this group namely Mycrobacterium tuberculosis and Mycobacterium Lepra are responsible for two chronic discases namely Tuberculosis and leprosy. The tubercle bacteria was first invented by Robert Koch a scientist. Both the above two bacteria are acid fast and resist decolouration while treated with acid and hence they are called Acid Fast Baullus. In the tuberculous group there are four types viz the human, the bovine, the Piscine and the Avian. The human and bovine type infect human beings while the piscine and avian type infect cold blooded animals and the birds respectively but they are non infective to man. but they can infect a immunocompromised patient. In India 4 lakh deaths occur from TB every year. Pulmonary tuberculsis is the most common form of TB. (more than 85% of all TB cases) While extrapulmonary tuberculosis can affect almost any organ in the body The infection spreads from person to person by droplet infection. When a patient with sputum positive tb spits outside or sneezes the bacteria are thrown out in the atmosphere gets dried up and mixed with dust particles which when inhaled by healthy person can infect the individual. Every day in india more than 5000 people develop TB disease and morethan 1000 people dic of TB. (2 deaths in every 3 minutes).

The diagnosis of Tuberculosis is based on sputum examination for presence of tibercle bacteria. Three Sputum samples are examined for two consecutive days and when TB Bacteria are seen present in at least two samples the case is labelled as sputum positive and is classed in Category I. The other methods of diagnosing taberculosis are not so reliable as sputum examination-X-rays are not very reliable as different X-ray specialist give different opinion on the same X-rays and at times the same X-ray given to the same radiologist on two different occassions incites two different conclusions ant hence this method has pitfalls. Montoux test when positive implies previous infection by TB bacillus and is not conclusive of active discase, ESR is non specific test and is raised in any active lesion and hence cannot be relied upon. Hence the gold standard of diagnosing Tuberculosis is by sputum examination. When only one sputum specimen shows TB bacillus out of the three samples collected the patients X-ray chest is taken and diagnosis is confirmed from X-ray findngs. When all three sputum smears are negative for AFB on two con-

secutive days then also X ray is advised.

When a patient with history of cough for more than three weeks reports to the clinic his sputum is collected. on the spot. Patient inhales deeply for two three times with his mouth open and coughs out deeply from the chest and this is labelled as spot specimen, patient collects another sputum specimen in a given container next day morning at his home and this is labelled as early morning specimen. When the patient brings this specimen a second spot specimen of sputum is collected Thus there are three speceimen spot - early morning - spot collected. The sputum specimen be examined immediately whenever possible and not later than a week. The specimen is spread over the slide with a matchstick fixed by passing over a flame and then stained by Ziel-Nelson staining method.

Extra pulmonary taberculosis is diagnosed by in case of tubcrculous gland by other methods like FNAC/Biopsy and histopathology examination of specimen removed at Surgery.

Zeil Neelson staning is done by pouring 1% carbol fuchsin to cover the entire slide. The slide is heated with carbol fuchsin on it till vapours rise. The carbol fuchsin is left on the slide for 5 minutes. The slide is washed with tape water and then treated with 25% sulphuric acid on it for 2-4 minutes and then again rinsed with tape water. Lastly pour o.l% methylenc blue on the slide and keep it for 30 seconds rinse and dry the slide and then examined under X100 lens using a drop of immersion oil.

Symptoms of Tuberculosis are chronic cough, low grade fever, loss of weight, perspiration, evening rise of temperature and fatigue on short exertion. In extra pulmonary TB symptoms may be in the form of enlarged lymph nodes, or sub acute intestinal obstruction in case of Intestinal Kochs. or a cold absscess in case of spinal tuberculosis and a irritable and fretful child in case of TB Meningitis. Bone & Jt tuberculosis may present with a sinus track or a swellng of the knee joint. with effusion. or an ankle with effusion.

Once a diagnosis of tuberculosis is confirmed the next step is to plan a treatment for the said case. The treatment schedule differs depending on the category I, II, or III in which the case falls. For deciding the category it is essential that the following points are considered and then & then the case shall be classified into cat I, II, or III.

(1) A new case is one who has never taken treatment for tuberculosis or one who has taken anti TB drngs for less than one month.

(2) A relapse case is one who was declared cured or treatment completed by a physician but who reports back with sputum smear positive

(3) Failure : A tuberculous patient who is smear positive at five months or more after starting treatment. It also includes a patient who was treated with category II regimen but who becomes smear positive during treatment

(4) A default case is one who received anti TB drugs for one month or more from any source and returns to treatment after failing to take drugs for two or more months.

(5) Chronic case is one who remains smear positive after completing a retreatment regimen.

(6) Extra pulmonary tuberculosis includes TB of organs other than lungs. Patients who have both pulmonary & extrapulmonary TB are classified as having pulmonary tuberculosis. Certain forms of EPTB are considered as seriously ill. The following table classifies EPTB as seriously ill and not seriously ill.

Seriously III EPTB	**Not Seriously ill EPTB.**
(1) Meningitis (2) Pericarditis (3) Peritonitis (4) Bil Pleural effusion (5) Spind TB with neurological involvement (6) Intestinal and genitourinary TB. (7) Co infection with HIV. (8) Unilateral pl. effusion in children and all forms of extrapulmonary tuberculosis in children except lymphnode TB.	1. Lymph node TB 2. Pleural effusion unilateral 3. Peripheral joints.

After considering the above points it is now possible to classify the discase in category I, II and III and treatment would depend on the category of the case. For example :

Category I includes new sputum smear positive cases.
Seriously ill new smear negative cases. $2H_3R_3Z_3E_3$
Seriously ill new extrapulmonary cases. $+ 4\ H_3R_3$

Treatment regimen in cat. I is

2 months of treatment with Rifampcin 450 mg. R
+ Isonex 600 mg. H
+ Pyrazinamide 1500 mg Z
+ Ethambutol 1200 mg. to be

given thrice a week followed by 4 months of treatment with Isonex 600 mg + Rifampcin 450 mg. thrice a week. Thus treatment can be summarised as $2H_3R_3Z_3E_3 + 4\ H_3R_3$

Where 2 and 4 indicate no of months and 3 at the bottom of R Z etc indicates thrice a wk.

Category II Sputum smear positive relapse.
Sputum smear positive failure $2\ H_3\ R_3\ Z_3\ E_3\ S_3$

	Sputum smear positive after default Others.	$+ 1\ H_3 R_3 Z_3 E_3 +$ $5\ H_3\ R_3\ E_3$
Catigory III	New sputum smear negative, not seriously ill. New extrapulmonary not seriously ill	$2\ H_3\ R_3 Z_3\ +$ $4\ H_3 R_3$

The initial 2 months treatment is called Intensive phase treatment and the subsequent 4 or 5 months of treatment is labelled as continuous phase treatment. During the intensive phase patient is administered drugs under direct observation and in the continuous phase patient has to take the 1st dose of every week under direct observation of health worker. and has to return the empty blister packs of remaining two doses of that particular week when he/she comes to take the next weeks 1st dose. At the end of intensive phase treatment in cat I i.e. after 2 months of treatment sputum is examined and if it is positive intensive phase drugs are continued for one more month. and sputurm examination is repeated at the end of the extended IP. (3 months) Irrespective of the smear status the patient is put on continuous phase drugs and the next follow up sputum examination is done at 5 months. If the sputum smear examination is positive after 5 months of starting treatment the ease is declared as failure and started a fresh on Cat. II treatment.

In case of cat II If the smear test is positive after 3 months of treatment the four oral IP drugs are continued for another one month before starting the 5 months continuous phase treatment.

In case of cat III patient receiving treatment has a positive sputum at any stage of treatment he or she should be declared a failure reregistered and treated afresh with cat II regimen.

Open air, senatorium treatment, artificial pncumoperitoneum, thoracoplasty are all gone with the wind. TB meningitis cases be treated in cat I for new patients and Cat II for retreatment cases. Continuous phase should be continued for 7 months. Steroids in the imitial phase reduces meningeal inflammation and tapered off gradually over six to eight weeks. During pregnancy streptomycin should not be given other drugs are safe. Breast feeding should be continued regardless of mothers TB status. All anti TB drugs are compatible with brcast feeding, multi drug resistant cases may require 18-24 months of treatment with medicines that are 100 times more expensive than 1st line anti TB drugs and requires confirmation by culture and sensitivity test.

The diagnosis of TB in children should be based on a combination of clinieal presentation, sputum whenever available chest x-ray. mantoux test and history of contact and the drugs in conbipacks in patient wise boxes is given depending upon the weight of the child. In children with TB meningitis cat 1 regimen the four drugs used during intensive phase should be HR Z and S instead of HRZE as ethambutol does not cross the blood brain barrier easily Asymptomatic children

under 6 years of age. exposed to a patient with infectious (smear positive) TB from the same house needs to be given 6 months of daily Isoniazide (5mg perkg) as prophylaxis against disease.

HIV and Tuberculosis :

In order to avoid stigmatization and discrimination it is essential to maintain confidentiality regarding HIV status among TB cases. Routine HIV testing of all TB suspects is not the policy in RNTCP.

The Antiretroival drngs which are used in HIV positive patients are effective in slowing down the progress of HIV disease and prolonging life. These drugs are grouped as follows.

(1) Nucleoside reverse transcriptase inhibitors. (NSRTI)

(2) Non-nucleoside reverse transcriptase inhibitors (NNRTI)

(3) Nucleotide reverse transcriptase inhibitors (NRTI)

(4) Protease inhibitors (PI) and fusion inhibitors.

The current recommendations on ART are to use a triple drug combination. A combination of Stavudine/Zidovudine plus lamivudine plus Efavirenz / Nevirapine is usually used. Protease inhibitors and Non-nucleoside reverse transcriptase inhibitors may inhibit or induce cytochrome P-450 isoenzyme and thus alter the serum concentration of Rifamycin. hence coadministration of Rifampicin with any of the protease inhibitors (Ritonavir, Indinavir, Nelfinavir) or Non-nucleoside reverse transcriptase inhibitors (Nevirapine) should be avoided.

સેન્ટર ફોર ડિસ્ટન્ટ એજ્યુકેશન SNDT યુનિવર્સિટી દ્વારા

ઘેર બેઠાં B.A. તથા M.A. કરો.

સેન્ટર ફોર ડિસ્ટન્ટ એજ્યુકેશન (SNDT યુનિ.)માં ઘેર બેઠાં B.A. તથા M.A. કરવા માટે નીચેની વિગતો જાણવી જરૂરી છે.

(૧) આ કોર્સમાં જોડાવા માટે ૧૮ વર્ષની ઉંમર પૂરી કરી હોવી જોઈએ.

(૨) ધો. ૭, ૮, ૯ કે ૧૦ સુધી અભ્યાસ કરેલ વિદ્યાર્થિનીઓ આ માટે અરજી કરી શકે છે. ધો. ૧૦-૧૨માં નાપાસ થયેલી વિદ્યાર્થિનીઓ પણ જોડાઈ શકે છે.

(૩) આ કોર્સ ફક્ત સ્ત્રીઓ માટે જ ઉપલબ્ધ છે.

(૪) B.A. તથા M.A. કરવા માટે વિદ્યાર્થીએ પહેલાં સેન્ટર ફોર ડિસ્ટન્ટ એજ્યુકેશન દ્વારા લેવાતો એન્ટરન્સ ટેસ્ટ ફરજિયાત પાસ કરવો પડે ત્યાર પછી જ તે B.A.ની ઉપાધિ માટે આગળ વધી શકે.

(૫) આ કોર્સમાં B.A. તથા M.A.માં આર્ટ્સ કે કૉમર્સના વિષયો લઈ શકાય છે.

(૬) એન્ટરન્સ ટેસ્ટ માટે ૪ પેપર દરેક ૧૦૦ માર્ક્સના આપવા પડે છે. એન્ટરન્સ ટેસ્ટ વર્ષમાં બે વખત લેવાય છે. ડિસેમ્બર અને મે મહિનામાં. આ ટેસ્ટમાં પાસ થવા માટે ૧૦૦ માંથી ૩૫ માર્ક્સ મેળવવા આવશ્યક છે. એન્ટરન્સ ટેસ્ટ કૉમર્સના વિદ્યાર્થીઓનો ફક્ત ઇંગ્લિશ મિડિયમમાં લેવાય છે જ્યારે આર્ટ્સના વિદ્યાર્થીઓ માટે એન્ટરન્સ ટેસ્ટ ઇંગ્લિશ, ગુજરાતી, મરાઠી, અથવા હિન્દીમાં આપી શકાય છે. પેપર ૧ અને ૨ આર્ટ્સ અને કૉમર્સમાં Common હોય છે. આર્ટ્સ અને કૉમર્સના એન્ટરન્સ ટેસ્ટમાં દરેક પેપરમાં કયો વિષય હોય તે અંગેની માહિતી રૂબરૂ ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી, ઇ.એસ.આઈ ડિસ્પેન્સરી સામે, પાલડી, અમદાવાદ ખાતે રૂબરૂ સંપર્ક કરવાથી મેળવી શકાશે.

(૭) એન્ટરન્સ ટેસ્ટ માટે ફીનું ધોરણ નીચે મુજબ રહેશે.

નવા વિદ્યાર્થીઓ માટે રૂા. ૧૧૪૦, કૉન્ટેક્ટ લેક્ચર ફી રૂ. ૨૦૦

બીજી વખત એન્ટરન્સ ટેસ્ટ આપનાર માટે રૂ. ૭૪૦, કૉન્ટેક્ટ લેક્ચર ફી રૂ. ૨૦૦

ફી ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી રજિસ્ટ્રાર SNDT યુનિવર્સિટી મુંબઈ ખાતે મોકલવાની રહેશે. કૉન્ટેક્ટ લેક્ચર ફી ઓપ્શનલ છે.

(૮) એન્ટરન્સ ટેસ્ટ માટેના રજિસ્ટ્રેશન ફૉર્મ ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી, ઇ.એસ.આઈ. ડિસ્પેન્ટરી સામે, પાલડી-અમદાવાદ ખાતેથી મેળવી શકાશે. સંપૂર્ણ વિગતો ભરેલા ફૉર્મ્સ ડિસેમ્બર, ૦૭ના ટેસ્ટ માટે જૂન ૧૮ થી સપ્ટે. ૨૮/૨૦૦૭ સુધીમાં રજૂ કરી શકાશે. જ્યારે મે ૨૦૦૮ના એન્ટરન્સ ટેસ્ટ માટે રજિસ્ટ્રેશન ફૉર્મ ૨૮ ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૮ સુધીમાં મોકલાવવાના રહેશે.

(૯) એન્ટરન્સ ટેસ્ટ પાસ થયા પછી B.A. કરવું હોય તો ત્રણ વર્ષનો કૉર્સ છે. દરેક વર્ષે પરીક્ષા લેવાશે. ઘેર બેઠાં થઈ શકશે.

(૧૦) entrance testના formમાં જણાવ્યા પ્રમાણે subject offered દરેક વિદ્યાર્થિનીએ લેવાના રહેશે.

(૧૧) લેસન ઘેર પોસ્ટથી મોકલવામાં આવશે.

(૧૨) કોઈ સ્ટુડન્ટ બીજી યુનિવર્સિટીનો B.A. હોય તો તેને M.A. કરવું હોય તો SNDTમાંથી તો બે વર્ષનો કોર્સ કરવો પડે. અને માઈગ્રેશન સર્ટી. લાવવું પડે.

(૧૩) રજિસ્ટ્રેશન ફૉર્મ્સ સાથે નીચેના દસ્તાવેજો મોકલવાના રહેશે :

(A) જન્મતારીખનો દાખલો (સ્કૂલ લીવિંગ સટોફિકેટ, ઇલેક્શન કાર્ડ, પાસપોર્ટ, પાનકાર્ડ, ડ્રાઇવીંગ લાયસન્સ, એફીડેવીટ મેજિસ્ટ્રેટ રૂબરૂ (attested Xerox Copy) મોકલવાની રહેશે.

(B) બે પાસપોર્ટ સાઈઝના ફોટોગ્રાફ્સ

(C) એસ.એસ.સી. પાસ વિદ્યાર્થિનીએ પાસીંગ સર્ટીફિકેટની એટેસ્ટેડ ઝેરોક્ષ કોપી મોકલવી.

(D) વિદ્યાર્થિની પરિણિત હોય તો લગ્નનું સર્ટીફિકેટ અને નામ બદલ્યા અંગેની કોપી.

(E) એડમીશન ફૉર્મ સાથે આપેલ lesson Form અને એડ્રેસ સ્લીપ સંપૂર્ણ કરી મોકલવી.

(F) સંપૂર્ણ ફી ફૉર્મમાં જણાવ્યા મુજબ.

(૧૪) કોન્ટેક્ટ લેક્ચર્સ ચર્ચગેટ, ઘાટકોપર, મલાડ, પુના વગેરે સ્થળે લેવાય છે. કોન્ટેક્ટ લેક્ચર્સ મરજિયાત છે ને તે અંગેની ફી રજિસ્ટ્રેશન ફૉર્મ સાથે મોકલવાની રહે છે. લેક્ચર્સના સ્થળે રહેવા તથા જમવા માટેની સગવડ વિદ્યાર્થિનીએ જાતે કરવાની હોય છે. કોન્ટેક્ટ લેક્ચર્સ નીચેના રવિવારે સવારે ૯ થી સાંજે ૬-૦૦ વાગ્યા સુધી લેવામાં આવશે.

ડિસેમ્બર, ૨૦૦૭ એન્ટરન્સ ટેસ્ટ આપનાર માટે સપ્ટેમ્બર ૯, ૧૬, ૨૩, ૩૦; ઑક્ટોબર ૭/ ૨૦૦૭ રહેશે.

મે, ૨૦૦૮માં એન્ટરન્સ ટેસ્ટ આપનાર માટે ફેબ્રુઆરી ૨૪, માર્ચ, ૨, ૪, ૧૬, ૨૪, ૨૦૦૮ રહેશે. આ તારીખો Tentative છે.

(૧૫) એન્ટરન્સ ટેસ્ટ માટેની Tentative તારીખો નીચે મુજબ છે.

(A) ડિસેમ્બર ૦૭ એક્ઝામ માટે ડિસેમ્બર, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૨૦૦૭ તારીખો રહેશે. એડમીશન કાર્ડ મેળવવા માટે ૨૦ ડિસેમ્બર, ૨૦૦૭

(B) મે ૨૦૦૮ની એન્ટરન્સ ટેસ્ટ માટે મે ૩, ૪, ૫, ૬, ૨૦૦૮ તારીખો રહેશે. એડમીશન કાર્ડ મેળવવા માટે, ૨૮ એપ્રિલ, ૨૦૦૮

એન્ટરન્સ ટેસ્ટ માટેના ફૉર્મ ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી, ઈ.એસ.આઈ. ડિસ્પેન્સરી સામે, પાલડી, અમદાવાદ ખાતેથી મળી રહેશે. ૫૦ થી વધુ વિદ્યાર્થિનીઓ આ ટેસ્ટ માટે ફૉર્મ ભરે તો પરીક્ષા અંગેનું કેન્દ્ર અમદાવાદ કરી શકાશે.

નોંધ : દરેક સ્ટુડન્ટને લેસન પોસ્ટમાં મોકલવામાં આવશે.

રિપીટર સ્ટુડન્ટને માટે લેસન રૂા. ૧૫૦/- પરસેટ ભરી મેળવી શકાશે.

વધુ વિગતો માટે રૂબરૂ સંપર્ક કરો.........

ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી

ઈ.એસ.આઈ. ડિસ્પેન્સરી સામે, નરસિંહ ભગત છાત્રાલય પાસે,
પાલડી બસ-સ્ટેન્ડ પાછળ, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ

Guide lines for accepting the articles :

The scholars are requested not to send their articles for publication to any other place, once accepted for this Journal.

The article should be submitted preferably in a computerized copy or if it is a hand-written copy, it should be written only on one side of the paper and it should be clearly readable. The title page should contain the exact title of the article, author's name, affiliation and complete address. The Line drawings and the Photographs along with the article can be printed only on the approval of the Editors.

The references should contain the name of the author or the Editor, title of the book, edition, publication place and the year. The writings of the Journal are protected by copy-right of the Gujarat Research Society.

The Journal is non-profit making and does not pay for the article accepted for publication. However, the authors will get 10 off-prints of their published papers along with a copy of the Journal.

The authors should send two copies of their published book for review. One copy of the book and 10 off-prints of the printed review will be given to the reviewer.

The views expressed in the various articles of this Journal are the views of the authors and it should not be assumed that the editors agree with the views mentioned in the articles.

Subscription : Rs. 100 (including postage)

In Foreign Countries :

U. S. A. : 8 $ (including postage)

Europe and other countries : 3.50 £

Subscription year January to December

Advertisements :

Cover page 4	Rs. 5,000/-
Cover Page 3	Rs. 4,000/-
Full Page	Rs. 3,000/-
Half Page	Rs. 1,500/-

For Correspondance write to :
Hon. Director,
Gujarat Research Society
445, Paldi (West),
Opp. ESI Dispensary,
D. 42, AHMEDABAD-380007

Publisher :
Dr. Bharati Shelat
Hon. Director,
Gujarat Research Society
Paldi, Ahmedabad - 380007

Publication Year : 2007

Printed by : **Krishna Graphics**
966, Naranpura Old Village, Naranpura, Ahmedabad-380013
Ph. : 079-27494393. (M) 9426300640

With Best Compliments
From

SHIVANI TRADING CO.

Ahmedabad

With Best Compliments From....

Shree Mukeshbhai B. Patel

પેટના દર્દોના નિદાન તથા સારવાર માટે અતિ આધુનિક સર્વ પ્રથમ હૉસ્પિટલ

સુભદ્રા

ગેસ્ટ્રો સર્જરી હૉસ્પિટલ

- શહેરના હાર્દ સમા પાલડી વિસ્તારમાં
- ક્લાસ-૧ ઓપરેશન થિયેટર
- વિશાળ વેઇટીંગ ફોયર તથા રૂમ્સ
- લૅપરોસ્કોપીથી થતા ઓપરેશનો
- ઍન્ડોસ્કોપીની સુવિધાઓ
- મસા, ભગંદર માટે આધુનિક પધ્ધતિ

ડૉ. કે. એસ. પુરોહિત

કોચરબ આશ્રમ સામે, આશ્રમ રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬. ફોન : હૉસ્પી.૨૬૫૭૭૭૭૬, ૨૬૫૭૭૬૬૩
રહે. ૨૬૬૩૨૯૪૫. E-mail : drkspurohit@yahoo.com

Krishna

GRAPHICS

Book & Job Work
Multicolour Printing
Screen Printing

966, Naranpura Old Village,
B/h. Swaminarayan Temple,
Naranpura, Ahmedabad-13
Phone : 079 - 27494393
Mobile : 9898659902
9426300640

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ।। (भ.गी. २/११)
कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ।। (भ.गी. २/४७)

સૌજન્ય

શ્રી નટવરલાલ રણછોડદાસ પટેલ

માજી પ્રમુખ યુનિયન હાઈસ્કૂલ
લાંઘણજ, તા. જિ. મહેસાણા